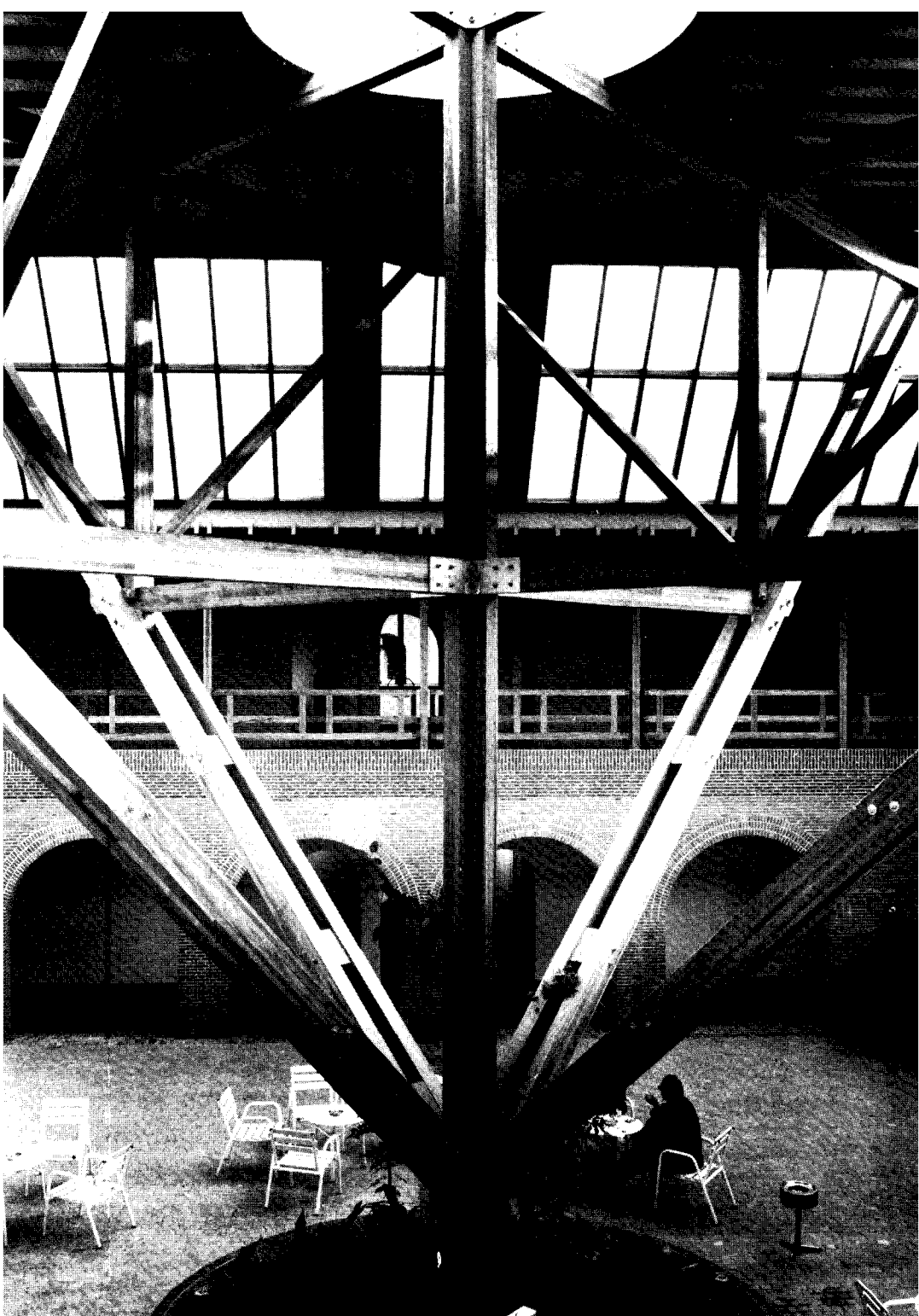

LEIDS JAARBOEKJE 1984

LEIDS JAARBOEKJE
1984

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1984

ZESENZEVENTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Tegenover de titelpagina: De binnenplaats van het voormalige Arsenaal op het Doelenterrein, thans centrum van japanologie en koreanistiek. Foto Cor van Wanrooy, Leiden.

Omslag: Profiel van Leiden vanuit het zuiden. Kopergravure, 7678. Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden.

VOORWOORD

Na een feestelijke uitspatting moet vaak even gas worden teruggenomen en na de omvangrijke jubileumjaargang van vorig jaar geldt dat ook voor het Leids Jaarboekje. Dit jaar zijn wij weer teruggekeerd tot onze normale omvang en het feit dat dit door de grote kopij toevloed slechts met moeite is gelukt, kan eigenlijk alleen tot vreugde stemmen. De studie van de historie van Leiden en omstreken is nog steeds aktueel, dat blijkt wel uit de bijdragen die zelfs al voor het volgend jaar klaar liggen of zijn toegezegd. De tweejaarlijkse Oud Leiden prijs, waarvan dit maal voor de tweede keer het bekroonde artikel - nu over de Leidse Commanderie van de Duitse Orde - kon worden opgenomen, vervult daarin eveneens een stimulerende rol, al is duidelijk dat de bekendheid van de prijsvraag nog zou dienen toe te nemen; het zou goed zijn als de leden van de Vereniging Oud Leiden hierin ook zelf een aktieve rol willen vervullen.

Het register over de afgelopen 75 jaargangen - vorig jaar reeds aangekondigd - is vrijwel gereed en zal eveneens dit najaar kunnen verschijnen. Met de huidige 76ste jaargang starten we een volgende reeks, even verscheiden in inhoud naar wij hopen als in de afgelopen jaren en evenzeer een spiegel van de belangstelling voor Leiden en zijn omgeving.

C.W. Fock
voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: A. Bicker Caarten (1965), mw. mr. A.J. Versprille (1977),
dr. ir. H.A. van Oerle (1977) en drs. E. Pelinck (1977).

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh
Scheurleer (1974), mw. drs. I.W.L. Moerman (1979) en de heer J.A.E.
Aalders (1984).

BESTUUR

prof. mr. H.W. van Soest (1982), voorzitter
drs. A.J.F. Gogelein (1983), ondervoorzitter
mw. mr. M.H.V. van Amstel-Horák (1982), secretaris (Postbus 917, 2300
AX Leiden)

J.P. Tuinhof de Moed (1978), penningmeester

ir. L. Barendregt (1983)

mw. drs. C.L.N. Briët-Han (1979)

J. Donkers (1981)

mr. J. Karstens (1981)

drs. DJ. Noordam (1983)

mw. drs. CE. Zonnevylle-Heyning (1978)

Voor aanmelding van nieuwe leden en administratie ledenlijst: J.A.E.
Aalders, Nieuwe Mare 25, 2312 NL Leiden.

Voor bestelling oude jaarboekjes: J.A.E. Aalders, Nieuwe Mare 25, 2312
NL Leiden. tel. 071-121418.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917,
2300 AX Leiden.

Contributie f 25,- per jaar, voor jongeren-leden tot 2.5 jaar f 17,50 per jaar.
Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr.
64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
"LEIDS JAARBOEKJE"
ingesteld december 1902

mw. prof. dr. C.W. Fock (1973), voorzitter
dr. C.M. Rehorst (1982), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, Leiden)
drs. R.E.O. Ekkart (1974)
G. 't Hart (1964)
drs. B.N. Leverland (1963)
drs. DJ. Noordam (1979)
mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), eindredacteur

EXCURSIE-COMMISSIE
ingesteld 7 september 1954

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J. Philipsen, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
T.W. Mulder

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden.

Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie van de Gemeente Leiden: mw. H. Suurmond-van Leeuwen.

Vertegenwoordiger in de Monumentencommissie van de Gemeente Leiden: mw. H. Suurmond-van Leeuwen.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: mw. drs. P. van Aken-Rens (1981), Hoogwerfplein 19, Den Haag
Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945), Het Zicht 103, Den Haag
Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H.J. de Kort (1950),
Postbus 126, Hazerswoude-Rijndijk
Hoogmade en Woubrugge: H. van der Wereld (1979), Acaciastraat 26,
Alphen aan den Rijn
Katwijk: J.P. van Brake1 (1969), Merelstraat 39, Katwijk aan Zee
Leiderdorp: mw. drs. B.P.M. Hustinx-van Acker (1979), Coornhertdreef 24,
Leiderdorp
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, Lisse
Nieuwveen, Nieuwkoop, Noorden, Ter Aar, Langeraar, Leimuider, Rijnsa-
terwoude en Zevenhoven: H.N.M.A. Robertz (1978), Dorpsstraat 84,
Nieuwveen
Noordwijk: mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge (1973), Van Struykstraat 12,
Noordwijk
Noordwijkerhout: J.J. Bergman (1950), Eyken Donck 48, Noordwijkerhout
Oegstgeest: de heer en mw. Lugt-Rethans (1983), Nassaulaan 45, Oegst-
geest
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, Rijnsburg
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, Voorhout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, Voorschoten
Warmond: J.A.M. Saulenn (1984), Lommerlustlaan 64, Warmond
Wassenaar: E.M.Ch.M. Janson (1975), Lange Kerkdam 56, Wassenaar
Zoeterwoude: mw. Th.M. van Hartevelt-Liesveld (1973), Hoge Rijndijk 48,
Zoeterwoude

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1983

Bestuurssamenstelling

In 1983 traden mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen en de heren drs. R.E.O. Ekkart en T.W. Mulder na een periode van acht jaar uit het bestuur van de vereniging. Zij bleven echter in diverse commissies een functie vervullen en zich aldus verdienstelijk maken voor Oud-Leiden. De ledenvergadering benoemde de heren ir. L. Barendregt, drs. A.J.F. Gogelein en drs. D.J. Noordam op de opengevallen plaatsen. Mevrouw drs. C.L.N. Briët-Han werd voor een periode van vier jaar herbenoemd. De heer drs. A.J.F. Gogelein aanvaardde het vice-voorzitterschap en mevrouw mr. M.H.V. van Amstel-Horák nam het secretariaat over van mevrouw drs. C.E. Zonnevylle-Heyning.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering werd op 29 maart 1983 in het Stedelijk Museum "De Lakenhal" gehouden. De vergadering keurde een wijziging van artikel 1 van het reglement van de Oud-Leiden penning goed, waardoor deze onderscheiding nu nog slechts eenmaal per twee jaar verleend kan worden. Mevrouw E.M. Idema-Stuyfzand werd tot lid van de kascommissie 1984 en 1985 benoemd.

Na afloop van het huishoudelijk gedeelte van de vergadering ontving de heer H. de Bolster de Oud-Leiden penning en de bijbehorende oorkonde, omdat hij in samenwerking met de overheid zich altijd bereid getoond heeft om door zijn persoonlijke inzet en aandacht mee te werken aan het behoud en herstel van het historisch stadsschoon van Leiden.

Leden

Ondanks recessie en bezuiniging konden 119 nieuwe leden worden ingeschreven. Hiertegenover stond echter een verlies van 127 leden. Onder hen waren 52 leden, wier lidmaatschap beëindigd moest worden wegens het niet betalen van de contributie ondanks herhaalde uitnodigingen daartoe. Het totale ledenbestand daalde daardoor voor het eerst sinds vele jaren en telde eind december 1493 namen.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur vergaderde in 1983 zes maal. Ook dit jaar vormden de problemen rond het pand Vliet 9 aanvankelijk nog het voornaamste punt van de agenda. Toen de Vereniging Hendrick de Keyser zich eenmaal bereid verklaard had het pand met de restauratieverplichting te aanvaarden, betekende dit een grote verlichting van de bestuurswerkzaamheden. Na rijp beraad zegde het bestuur het Stedelijk Museum "De Lakenhal" een subsidie toe van f 1000,- voor een gedeeltelijke bekostiging van een maquette op de aanstaande Mariënpoeltentoonstelling. Het bestuur heeft de Stichting van de Pieterskerk geraadpleegd over een bijdrage in de restauratie. Daarbij heeft het bestuur zijn voorkeur getoond voor het restaureren van een afgerond project. Het beleid van de Gemeente Leiden ten aanzien van haar monumenten is besproken in enkele vergaderingen. Het bestuur besloot geen actie te ondernemen tegen het plan parkeergarage Sanders, waarvan inmiddels gebleken is, dat het niet uitvoerbaar was.

De heer J. Donkers heeft op zich genomen de bezittingen van de vereniging, die bewaard worden in het Gemeente-Archief, te inventariseren. Hij is begonnen met het rubriceren van de fotocollectie. De niet meer bruikbare cliché's van oude jaarboekjes hebben een plaats gevonden in het Gemeentelijk Museum voor Grafische Kunst te Etten-Leur.

De heer J.A.E. Aalders heeft zich ook dit jaar belast met de ledenadministratie van de vereniging. De nabezorging en het beheer van de jaarboekjes gaven hem veel extra werkzaamheden.

Mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen vertegenwoordigde het bestuur in de Archeologische Begeleidingscommissie van Leiden en in de Gemeentelijke Monumentencommissie. De laatste commissie heeft in 1983 ongeveer 100 panden voor plaatsing op de gemeentelijke lijst aangemeld. Bij haar beoordelingen, die in openbare vergaderingen tot stand komen, gaat de commissie uit van criteria, die zij in de afgelopen periode geformuleerd heeft. Naast de ruim 1100 panden die op de Rijkslijst vermeld staan, zouden nog ruim 2000 panden beschermd dienen te worden.

Prof. dr. H. van der Linden vertegenwoordigde het bestuur in de Rijnlandse Molenstichting. Leden van het bestuur vertegenwoordigden de vereniging bij diverse aangelegenheden.

Negen leden zonden 96 dia's in voor de in 1982 uitgeschreven jubileumprijsvraag. De leden van de jury mevrouw C.L.N. Briët-Han en de heren J.A.E. Aalders en C.J.W. van Wanrooy, kenden drie prijzen toe: de eerste prijs aan mevrouw C. Vogel, de tweede prijs aan de heer J.P. Zwanenburg en de derde prijs aan mevrouw A.J. van Nienes. Het bestuur heeft met de collectie dia's reeds éénmaal een verzoek, waarin voor een buurtbije-

komst projectiemateriaal gevraagd werd, kunnen inwilligen.

Ondanks een herhaalde oproep hebben zich geen nieuwe medewerkers voor het Vliet-project gemeld. Het onderzoek is gestaakt.

Voor de in 1983 afgetreden bestuursleden organiseerde het bestuur een ontvangst; evenzo voor leden van de diverse commissies.

Leids Woonhuis

De afdeling Leids Woonhuis heeft Vliet 9, het enige pand dat zij nog beheerde, op 17 augustus overgedragen aan de Vereniging Hendrick de Keyser. De koopovereenkomst behelsde behalve de restauratieverplichting de volgende voorwaarden. De Vereniging Hendrick de Keyser koopt het pand voor f 10.000,--. De Vereniging Oud-Leiden zal bij aanvang van de restauratie het bedrag van f 6.500,-- dat nog resteert van de voor dat doel door mejuffrouw dr. A.S. Timmermans gelegateerde geldsom, aan de Vereniging Hendrick de Keyser overmaken en na voltooiing van de restauratiewerkzaamheden vijf maal een jaarlijkse uitkering van f 2.000,-- als een bijdrage in de exploitatiekosten schenken.

Correspondenten

De heer W.J. van Varik werd op zijn verzoek ontheven van het correspondentenschap van Oegstgeest, dat hij sinds 1941 vervulde. In zijn plaats zijn de heer en mevrouw Lugt-Rethans benoemd.

Er werd in 1983 geen correspondentenvergadering georganiseerd.

Publicaties

Op 13 september werd het 75ste deel van het Leids Jaarboekje aan de burgemeester van Leiden overhandigd in aanwezigheid van alle wethouders en een grote afvaardiging van redactiecommissie en bestuur. Het 324 pagina's tellende boekje bevat naast het verenigingsnieuws een 14-tal artikelen, waaronder een terugblik op vijftien jaargangen.

De extra grote omvang van het boekje werd mogelijk gemaakt door een bijdrage uit het mevrouw mr. Annie Versprille fonds.

De samenstelling van de redactiecommissie wijzigde zich in 1983 niet. Het Mededelingenblad verscheen acht maal.

Lezingen

In 1983 werden zeven lezingen georganiseerd. Als eerste deelde op 26 januari drs. A.J. van Dissel de bevindingen mede, die de vakgroep kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden in het kader van het Rapenburgproject gedaan heeft. Het met dia's toegelichte exposé werd bezocht door 57 leden. Na de jaarvergadering op 29 maart sprak prof.dr. H. van der Linden over de werkzaamheden van de Rijnlandse Molenstichting en deed daarbij een beroep op de 36 aanwezige leden deze stichting daadwerkelijk te steunen. Als thema voor de lezingen van 1983 was gekozen "de verborgen collecties van Leiden". Prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer lichtte op 1 maart met dia's toe hoe Het Voorbeeldig Leven eertijds symbolisch in het Leids Theatrum Anatomicum werd uitgebeeld (47 aanwezigen). Op 24 mei werd het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie bezocht, alwaar dr. P.J. van Helsdingen een voordracht hield, getiteld "Het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie een modern rariteitenkabinet?". Hij toonde daarna 38 leden een deel van de opgezette dieren en liet ook kostelijke rariteiten zien. Het Anatomisch Museum aan de Wassenaarseweg was de laatste verborgen collectie, die bezocht werd op 11 oktober. De heer W.J. Mulder hield daar voor ca. 60 leden een inleiding getiteld "Het Anatomisch Museum, van theatrum anatomicum tot een moderne onderwijscollectie". Ook hier werd de inleiding gevolgd door een rondleiding. Op 23 november ontving de vice-voorzitter drs. A.J.F. Gogelein 47 leden als zijn gasten in het Museum Boerhaave. Hij gaf een exposé van de ruim 50-jarige geschiedenis van het museum en een toelichting op de tentoonstelling van de collectie apothekerspotten, genaamd "Potten kijken...". Omdat enkele leden het bestuur hadden verzocht bezichtigingen van Leidse gebouwen te organiseren, werd op 15 december een bezoek gebracht aan het Gemeenlandshuis van het Hoogheemraadschap van Rijnland. In het nieuwe gebouw hield drs. J.E.A. Boomgaard, archivaris van het Hoogheemraadschap, eerst een inleiding over de geschiedenis en de Leidse bestuurszetel van deze instelling. Daarna volgde een bezichtiging van het historische gebouw o.l.v. de archivaris en zijn medewerker de heer J.H.M. Sloof, die speciaal een kleine tentoonstelling had ingericht. Het bezoekersaantal was tevoren gelimiteerd tot 55 personen. Omdat ongeveer 20 leden teleurgesteld moesten worden, zal in de toekomst opnieuw een bezoek georganiseerd worden.

Excursies

Ook in 1983 werd door veel leden aan de excursies deelgenomen. Op 23 april leerden 40 personen de Leidse binnenstad nog beter kennen. Qua

aantal deelnemers spande de tocht op 14 mei naar Amerongen en Rhenen de kroon: niet minder dan 100 leden werden rondgeleid in het kasteel in eerstgenoemde plaats en bewonderden vooral het oxaal in de Rhenense Cunerakerk. Op 11 juni brachten 77 personen een bezoek aan het Belgische stadje Zoutleeuw met zijn Sint Leonarduskerk en vervolgens aan Sint Truiden, waar een expositie van muurschilderingen in de Begijnhofkerk werd bezichtigd. Een fietstocht leidde op 9 juli naar Zoeterwoude. Hier werd met 35 deelnemers de tentoonstelling "Zoeterwoudse schippers en scheepvaart" bezocht, daarna de Hervormde kerk en tot slot het bedrijf van een torenuurwerkhersteller. Het pas geopende buitenmuseum van het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen trok op 10 september 66 belangstellenden. Bij de zesde en laatste excursie van het seizoen op 8 oktober genoot een groep van slechts 14 leden van een rondleiding langs enige Haagse hofjes.

JAARREKENING 1983

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING	
	1983
Contributies	37.170.--
Advertenties (netto)	4.702.50
Bijdragen	200.-- 42.072.50
Drukkosten e.d. jaarboekje	47.430.46
Bulletin	9.924.3 1
Kosten secr./penningm.	3.607.90
Lezingen, zaalhuur	1.843.--
Bijdragen en lidmaatschappen	354.--
Representatie	1.137.66
Assuranties	--
Kosten penning	328.9 1
Prijsvraag	
Folders e.d.	5 27.28 65,153.52
TEKORT OP GEWONE ACTIVITEITEN	23.08 1.02
Rente	27.016.10
Opbrengst puzzles/boekjes	1.423.--
	28.439.10
Koersverschil effecten	-/ 162.50
Excursies (saldo)	+ 1.117.63
Opbrengst pand Vliet 9	+ 1 0.000.--
Liquidatie-uitkering Mij. Stadsherstel	+ 5.924.42
	45.3 18.65
Subsidies	-/ 19.500.-- 25.8 18.65
OVERSCHOT	2.737.63

BALANS PER 31 DECEMBER 1983

<p>Bank/Giro 48.794.81</p> <p>Obligaties 245.000.--¹⁾</p> <p>Advertenties 225.--</p> <p>Interest 14.198.86</p> <p>Contributies 1983 112.50</p>		<p>Fonds Mw. Mr. Annie</p> <p>Versprille 15.000.--²⁾</p> <p>Contributies 1984 447.50</p> <p>Subsidies 10.500.--³⁾</p> <p>Ver. Hendrick de Keyser 16.500.--⁴⁾</p> <p>Kapitaal:</p> <p>Saldo</p> <p>1/1-1983 262.406.59</p> <p>Batig saldo</p> <p>1983 2.737.63</p> <p>Idem Leids</p> <p>Woonhuis 739.45 265.883.67</p>
<p><u>308.331.17</u></p>		<p><u>308.331.17</u></p>

1) Aflossingswaarde; beurswaarde f 263.203.--.

2) De opbrengst van dit fonds komt uitsluitend ten goede van onder toezicht van de Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje door de vereniging uit te geven publikaties, die verband houden met Leiden en omstreken.

3) Hierin begrepen f 1 0.000.-- Rapenburg-project R.U. Leiden en f 500.-- Stichting Vrienden van het Prentenkabinet voor catalogus "De Ruïne van Rijnsburg".

4) Toezegging restant restauratie-verplichting en opbrengst pand Vliet 9 uit te keren bij aanvang restauratie f 6.500.-- resp. na voltooiing gedurende vijf jaar f 2.000.--.

Toegezegde subsidie:

Rapenburg-project R.U. Leiden, uit te keren over een periode van twee jaar f 20.000.--.

JAARREKENING 1983 VAN HET "LEIDSCHHE WOONHUIS"

(afd. Vereniging Oud Leiden)

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1983		
	1983	
Huur	589.53	
Interest	900.--	1.489.53
Af: Exploitatiekosten		750.08
OVERSCHOT		739.45

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1983

samengesteld door P.S. Anes voor Leiden en de correspondenten P. van Aken-Rens, J.J. Bergman, J.P. van Brakel, J.L.J. Dingjan, E. van Elk, Th.M. van Hartevelt-Liesveld, E. van der Hoeven, B.P.M. Hustinx-van Acker, E.M.Ch.M. Janson, H.J. de Kort, S.C.H. Leenheer, J.M. van Leeuwen, I.M. Maes, A. Oosterbaan, H.N.M.A. Robertz, W.J. van Varik, G.T.M. Vio-Hoge, H. van der Wereld

JANUARI

- 2 Jean Baeten, eerste pastoor (vanaf 1965) van de R.K.-parochie de "Menswording" in Leiderdorp, overleden.
- 3 Pro Ecclesia et Pontifice onderscheiding voor Leiderdorper Joop Ticken.
Eremedaille verbonden aan de orde van Oranje Nassau in zilver voor de Leiderdorper Borreman, 50 jaar machinist/molenaar van de Munnikenpolder.
- 7 Jac. Vianen neemt afscheid als voorzitter van bloemenveiling Flora te Rijnsburg.
- 10 In Leimuiden is de Stichting "Oud-Leimuiden" opgericht.
- 14 Emeritus-pastoor J.A. van der Kleef, van 1953 tot 1968 pastoor van de parochie Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart en Sint Joseph te Leiden, op 83-jarige leeftijd te Leiderdorp overleden.
- 24 Het "Jagershuisje" op het terrein van kasteel Oud Poelgeest te Oegstgeest wordt op de monumentenlijst geplaatst.
De 100-jarige Bogerman, geboren te Hazerswoude en tot zijn 96-ste jaar nog zelfstandig gewoond hebbende, werd in het verpleeghuis Bosch en Duin in Den Haag op zijn verjaardag door burgemeester Schols en echtgenote gelukgewenst.
Pater J.M.J. Wortelboer O.F.M., emeritus-pastoor van de parochie Onze Lieve Vrouwe Onbevlekt Ontvangen (Hartebrug) te Leiden, op 76-jarige leeftijd te Katwijk aan den Rijn overleden.
- 27 W.A. Juffermans, pastoor van de parochie Onze Lieve Vrouwe Geboorte te Rijpwetering, op 67-jarige leeftijd overleden.
- 28 Het wegenbeloop rondom molen "De Valk" is na reconstructie weer in gebruik genomen. De Valkbrug is nu geschikt voor verkeer in twee

richtingen.

- 30 A. van Dam en A.H. Valentijn te Ter Aar worden gehuldigd bij hun 50-jarig actief-lidmaatschap van het kerkkoor Soli Deo te Langeraar.

FEBRUARI

- 3 In het centrum van Bodegraven werd een op 11 februari 1944 afgeworpen 225 kilo wegende blindganger van de Royal Air Force met 115 kilo trotyl, in de tuin van het voormalige klooster de Overtocht door de Explosieven Opruimingsdienst onschadelijk gemaakt.
- 10 De gemeente Woubrugge heeft f 15.000 subsidie gekregen voor de verfraaiingen en de bestrating van de omgeving van de hervormde kerk van Woubrugge.
- 11 De eerste paal voor het nieuwe postkantoor aan de Herenstraat in Voorhout wordt geslagen.
- 18 Het echtpaar Hendrik Onos en Ali Padding te Lisse 65 jaar getrouwd.
- 19 Mevr. L. Lenie van der Hoorn-Langelaan nam deel aan de alternatieve Elfstedentocht (200 km) in de staat Vermont (USA) en kwam als eerste dame aan de finish, met een tijd van 8 uur, 14 minuten en 30 seconden.
- 24 A.A.J. Meester wordt beëdigd als de nieuwe gemeentesecretaris van Woubrugge.
- 25 Gemeentesecretaris HJ. Hoogenboom neemt na 36 jaar afscheid van gemeente Woubrugge. Hij wordt onderscheiden met de eremedaille in goud, verbonden aan de Orde van Oranje-Nassau.

MAART

- De heer H.J. de Kort te Hazerswoude 40 jaar verbonden aan het Hazerswoudse notariaat.
- 2 Door een felle uitslaande brand wordt een groot deel van de historische boerderij De Driesprong te Wassenaar verwoest.
- 3 Afbraak van de laatste oude panden aan de Vliet te Rijnsburg.
- 18 Prinses Margriet opent in Leiderdorp het tehuis voor meervoudig gehandicapte kinderen "Nieuw Buitenzorg".
- 21 De Leidse ereburger P. Herfst op 72-jarige leeftijd overleden (zie p. 27).
- 23 De sleutel wordt overhandigd bij het gereedkomen van de 200ste woning van de Woningbouwvereniging "Volksbelang" te Lisse.
- 23 De kunstschilder Paul Citroen te Wassenaar overleden.
- 24 Prinses Margriet opent de jaarlijkse Keukenhof-bloementoonstelling.
- 28 Mgr. M.A. Jansen, emeritus bisschop van Rotterdam, van 1953 tot 1956

- pastoor van de Sint Lodewijkparochie aan de Steenschuur te Leiden, op 77-jarige leeftijd te Amsterdam overleden.
- 29 Aannemer H. de Bolster krijgt de erepenning met oorkonde van de Vereniging Oud-Leiden, vanwege het particulier initiatief tot restauratie van diverse monumentale panden.

APRIL

- 1 De R.K. Antoniuschool te Noorden viert haar 75-jarige bestaan.
- 10 De R.K. Kerk van de H. Martinus te Noorden viert haar 100-jarig bestaan.
- 13 De eerste paal voor een nieuw bankgebouw aan de Vliet te Rijnsburg geslagen.
- 1.5 De heer J.A.F. Doove op 47-jarige leeftijd te Leiden overleden.
- 20 Waddinxveen bestaat 750 jaar.
- 22 Koningin Beatrix brengt een werkbezoek aan de bollenstreek en bezoekt de gemeenten Warmond, Sassenheim, Lisse, Hillegom, Noordwijkerhout, Noordwijk, Voorhout, Katwijk, Rijnsburg en Valkenburg.
- 29 De Christelijke pedagogische Academie te Oegstgeest (vroeger de Leidse Christelijke Kweekschool) bestaat 7.5 jaar.
- 30 Brand verwoest groot deel van boerderij aan de Zijldijk te Warmond.

MEI

- 1 De Algemene Technische School aan de Haagweg bestaat 100 jaar.
- 4 Molen de Windlust te Wassenaar weer in gebruik genomen na een restauratie.
- 8 De Leidse historicus Prof. dr. DJ. Roorda overleden (zie p. 30).
- 9 De Gereformeerde Kerk te Nieuwkoop bestaat 100 jaar.
- 10 Medaille Categorie Heldenfonds voor de 22-jarige Zoeterwoudenaar Rick van Rijt, die in 1981 drie mensen van de verdrinkingsdood uit een auto redde.
- 11 De heer D. van der Luit neemt afscheid na bijna 25 jaar gemeentebode van Oegstgeest te zijn geweest.
Chris Koomen te Warmond ontvangt een gouden medaille voor zijn bloemenarrangement op de Nederlandse inzending van de vierde Internationale Gartenbau Ausstellung te München.
- 14 Dankzij de Stichting Oud-Zoeterwoude de "Kagenaars en Westlanders" terug in de plaatselijke wateren.
- 23 Mr. H.M. van Fenema, van 1 maart tot en met 31 juli 1946 tijdelijk burgemeester van Woubrugge, op 82-jarige leeftijd te Bilthoven overleden.

- 26 Het gerestaureerde Adema orgel wordt overgedragen aan het kerkbestuur van de Agatha Kerk te Lisse.
- 28 Opening van café-herberg en culturele schuur “de Hollandsche Tuijn”, Hoofdstraat 24/Bruggestraat la te Leiderdorp.
- 30 Leiden met omringende gemeenten presenteren een structuurschets voor de agglomeratie. Hierin wordt de ruimte voor ca. 10.000 ha. grond geregeld.
- 31 Het Katwijks Museum wordt voor het publiek opengesteld. Rijnlands Uitwateringskanaal te Katwijk wordt aan de zeezijde gedempt. Met de afbraak van het oude buitensluiscomplex wordt een begin gemaakt.

JUNI

- 1 De enige dierenbegraafplaats in Nederland, gelegen aan de Raaphorstlaan te Wassenaar, wordt opgeheven.
- 2 Wethouder J.C.J. van der Mey slaat de eerste paal voor uitbreiding van Veiling Flora te Rijnsburg met 10.000 m².
- 4 De exploitant en eigenaar van de Wassenaaarse Astrabioscoop, Ben van der Knaap, overleden.
- 7 De Lijsbethbrug over de Oude Vest is in gebruik genomen.
- 9 In de Stevenshof is de eerste woning opgeleverd.
- 12 Ds. B. van Oeveren, Gereformeerd predikant te Rijnsburg, neemt afscheid.
Ds. J. Muis doet zijn intrede in de Hervormde Gemeente van Warmond.
- 13 De commissaris der Koningin van Zuid-Holland, Mr. M. Vrolijk, brengt een werkbezoek aan de gemeente Ter Aar.
- 17 De taxi- en busonderneming “ELTAX” bestaat 50 jaar.
- 19 Pastoor J.A.M. Saulenn viert zijn 40-jarig priesterjubileum te Warmond.
- 22 De Nieuwkoopse roeivereniging “De Meije” wordt Nederlands kampioen.
In het oude Leiderdorp is het Chris Keyzerpad geopend, genoemd naar de schilder en verzetsheld in de oorlog.
- 24 De eerste paal wordt geslagen voor de parkeergarage “DIGROS” aan de Langegracht.
- 25 Na restauratie wordt de Stevenhofjesmolen weer in gebruik gesteld.
- 26 Ir. J. Kruger, restauratie-architect van o.a. een aantal Leidse gebouwen, op 68-jarige leeftijd overleden.
- 29 Met het verwijderen van de Gijsselaarsbank is een begin gemaakt met

de vernieuwing van de overkluizing van het Kort Rapenburg.
30 Een begin is gemaakt met de restauratie van de Morspoort.

JULI

- 1 Na 40 jaar dienstverband neemt de laatste religieuze, Zr. Theodosia, afscheid van het Elisabeth Ziekenhuis te Leiderdorp.
- 5 Wassenaar-Zuid wordt opgeschrikt door een regen van olie uit een lekke afsluiter van een ja-klapper aan de Zijdedweg, welke ruim een etmaal heeft gespoten.
- 7 De schoorsteen van de voormalige dekenfabriek van Van Wijk aan de Kanaalweg wordt gesloopt. Dit is het einde van het textieltijdperk.
- 8 Loco-burgemeester C. Noort opent vestiging Amro-bank te Rijnsburg.
- 10 Tamara Matheeuwsen uit Ter Aar wordt Nederlands kampioene zwemmen.
- 11 Staatssecretaris Mr. G. Ph. Brokx van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, en Drs. J. Borgman, lid van Gedeputeerde Staten, slaan de eerste paal in het nieuwe bestemmingsplan Oosthout te Voorhout.
- 15 De Rembrandtbrug over het Galgewater wordt tegelijk met de Rembrandt-wandelroute geopend.
- 16 Pater B. Bartels M.S.F., rector van verzorgingshuis "Rustenborch" en verpleeghuis "Van Wijckerslooth" te Oegstgeest, door een noodlottig ongeval op 73-jarige leeftijd overleden.
- 23 Op het terrein van de gesloopte Hartebrugschool tussen Haarlemmerstraat en Caeciliastraat zijn bewoningssporen en voorwerpen gevonden uit de 14de en 15de eeuw.
- 30 Pastoor F.J.G. Weersink wordt geïnstalleerd als pastoor te Voorhout.

AUGUSTUS

- 29 Echtpaar Van Dissel te Leiderdorp 65 jaar gehuwd.
- 30 Het Rijk heeft toestemming verleend tot restauratie van het Boerhaave-complex.
- 31 Zuster Christine, mede oprichtster van de huishoudschool "Maria Geretti" te Ter Aar-Langeraar, viert haar gouden kloosterfeest.

SEPTEMBER

- 1 De gemeenteraad van Warmond stelt een krediet beschikbaar van 1,2 miljoen gulden voor de oprichting van het recreatie-eiland Koudenhorn.

- 6 Kapitein-luitenant ter zee (b.d.) J.J. Wicher te Wassenaar, uitvinder van de "snorkel", overleden.
- 7 G.J.J. Straathof, pastoor van de Sint Agatha-parochie te Lisse, op 53-jarige leeftijd overleden.
- 9 De vernieuwde Jan Vossenbrug is in gebruik gesteld.
- 14 Het nieuwe gemeentehuis te Lisse wordt officieel geopend door de Commissaris der Koningin in de provincie Zuid-Holland, mr. M. Vrolijk.
- 16 De N.V. Boekhandel, uitgeverij en drukkerij voorheen E.J. Brill bestaat 300 jaar.
- 17 De nieuwe, gezamenlijke vestiging van het Centraal Missie Commissariaat en Cobemo in Huize Duinzicht te Oegstgeest, wordt officieel geopend door minister-president drs. R.F.M. Lubbers.
- 18 Pastoor H.M. Giezeman S.V.D. heeft afscheid genomen van de Sint Petrusparochie te Leiden wegens zijn benoeming tot pastoor te Berkel en Rodenrij s.
- 24 Frans van Niekerk te Warmond wordt tijdens de Nederlandse kampioenschappen voor gehandicapten eerste op floret, degen en sabel.
- 25 In de Nederlands Hervormde gemeente te Hoogmade wordt bevestigd en doet zijn intrede ds. H.L. Boonstra.

OKTOBER

- 1 N.V. Boekhandel en Drukkerij voorheen E.J. Brill ontvangt de erepenning van de gemeente Leiden.
- 3 Pater Alfons Vermeulen O.F.M., sinds 1946 onafgebroken werkzaam geweest in de parochie van Onze Lieve Vrouwe Onbevlekt Ontvangen (Hartebrug) te Leiden, op 82-jarige leeftijd overleden.
- 10 In Zevenhoven is een Stichting Historische Kring in het leven geroepen.
Mr. M. Vrolijk, Commissaris der Koningin, opent het nieuwe gemeentekantoor aan de Johan de Wittstraat te Wassenaar.
- 12 Slagerij Van Klaveren in Leiderdorp bestaat 125 jaar.
- 14 De heer T.J.E. de Groot uit Alphen aan den Rijn behaalde in de Burgerzaal te Gouda voor de vierde maal het nationaal kampioenschap Goudse-pijp-roken (1 uur, 15 min., 53 sec.). Hij ontving de gouden pijp en de wisselprijs van het gemeentebestuur van Gouda.
- 16 Pontificale slotviering van het 100-jarig bestaan van de Bartolomeuskerk te Voorhout.
- 17 Het echtpaar C.J. Minnee-A.B. Meijering te Katwijk 65 jaar getrouwd.
- 18 50-Jarig bestaan van het Voorhoutse transportbedrijf Heemskerck.

- Echtpaar Colpa 65 jaar getrouwd.
- 19 Age Bandstra wint de tiende strontrace Workum-Warmond v.v.
- 22 De muziekvereniging "Eensgezind" te Nieuwkoop viert haar 75-jarig bestaan.
- 25 Kantonrechter mr. J.I. van Dijke op 64-jarige leeftijd te Leiden overleden.
- 29 De Ter Aarse ijsclub viert haar 75-jarig bestaan.

NOVEMBER

- 1 Als opvolger van pastoor H.M. Giezeman S.V.D. werd tot deservitor van de Sint Petrusparochie te Leiden benoemd pater H.J. Gieles S.J.
- 9 De gemeenteraad van Lisse besluit tot aankoop van de grond voor 't Huys Dever van mevrouw E.M. van Diemen over te gaan.
- 10 Na jarenlang touwtrekken keurt de minister van verkeer en waterstaat het besluit van de provincie goed, waarin de Merenwijk met ingang van 1 januari 1983 is ontpolderd.
- 11 Oud-huisarts E.E. van der Laan te Rijnsburg overleden.
De heer en mevrouw Van Kempen-Bezie 65 jaar gehuwd.
- 12 Huize "De Olmen", op de hoek van de Geversstraat en De Kempenaerstraat in Oegstgeest, is door de eigenaars gerestaureerd.
- 14 Drogisterij "De Pionier" aan de Geversstraat te Oegstgeest bestaat 75 jaar.
De Sterrenwacht bestaat 350 jaar.
- 15 De heer Jacobus van Kessel te Ter Aar-Langeraar viert in Huize Aarhoeve, zijn 100ste verjaardag.
- 18 De Leidse Wijnbrug is na restauratie weer open voor het verkeer.
- 19 De R.K. muziekvereniging "De Heerlijkheid Hoogmade" viert haar 75-jarig bestaan.
- 22 De bekende Wassenarse schrijver van streekverhalen, Dr. Tjaard de Haan, lange tijd voorzitter van de commissie voor Volkskunde van de Vereniging Oud Leiden, overleden.
- 29 Afscheid van de heer J. ten Heuvelhof als burgemeester van Hazerswoude.

DECEMBER

- 3 Lisse begroet haar 20.000ste inwonster, Heidi Helena Mesman.
- 5 Het nieuwe postkantoor aan de Schipholweg is opengesteld voor het publiek.
Op het terrein van de voormalige Leidse Broodfabriek zijn tijdens

- graafwerkzaamheden resten gevonden van de Marepoort (zie p. 00).
- 6 Het Ministerie van WVC heeft laten weten, dat met de restauratie van de Hervormde kerk in Hoogmade kan worden gestart.
 - 8 Architect ir. K.E. Polgár uit Waddinxveen ontvangt te Hamburg de gouden Heinrich Tessenow medaille 1983. Hij ontvangt de prijs onder meer voor zijn sociale woningbouwprojecten in Leiden. Het CDA-raadslid C. Vreeken wordt gedwongen de CDA-raadsfractie van Warmond te verlaten.
 - 9 Met de restauratie van het Caeciliagasthuis wordt een begin gemaakt. Staatssecretaris Brokx plaatst daartoe een gedenksteen.
 - 13 De Stichting Historisch Centrum verliest het kort geding, dat zij in verband met de voorgenomen sloop van Huize Nieuw Rijksdorp tegen de gemeente Wassenaar had aangespannen, op procedurele gronden.
 - 14 In de gemeente Ter Aar is een Cultureel-historische vereniging opgericht.
 - 16 Mevrouw M. Zwart-Feenstra neemt afscheid als directeur van de Leidse G.G. en G.D. Zij ontvangt de Jan van Houtpenning van de gemeente Leiden en wordt officier in de orde van Oranje-Nassau.
 - 19 Overhandiging eerste sleutel door burgemeester M.Th. van de Wouw van Voorhout aan mevrouw C.M. Meyvogel in het plan Oosthout.
 - 21 Joe Vianen neemt afscheid als Florabestuurder te Rijnsburg.
 - 23 De heer S. Pasma, oud-notaris te Noordwijk, overleden.
 - 27 Het echtpaar S. van der Plas-N. Blonk te Katwijk 65 jaar gehuwd.
 - 31 In de nacht van oud op nieuw is de boerderij te Bodegraven, waarin een zakkenhandel is gevestigd, vermoedelijk door vuurwerk tot de grond toe afgebrand. Door een omvallende muur bedolven kwam de 52-jarige G. van Waveren uit Nieuwkoop, lid van de vrijwillige brandweer van Bodegraven, om het leven.

PIETER HERFST

21 maart 1911 - 21 maart 1983

Op zijn 72ste verjaardag overleed Pieter Herfst en daarmee verloor Leiden een bekend en geacht burger.

Piet Herfst was een geboren en getogen Leidenaar. Geboren in het huis Utrechtse Veer no. 13 bezocht hij de Leidse H.B.S. waar hij het eindexamen in 1929 behaalde. Al heel vroeg was zijn aanleg voor tekenen en schilderen gebleken en reeds op zijn 15de jaar kreeg hij lessen bij de Leidse Schilder A.J. van Driesten die grote invloed op zijn vorming heeft gehad.

Die heeft hem er ook van weerhouden het schilderen als beroep te kiezen. Uit eigen ervaring wist deze hoe moeilijk het was van de kunst te leven en hoezeer de kunstenaar afhankelijk is van de gunst en de voorkeur van het publiek en van omstandigheden die hij nauwelijks kan beïnvloeden. Bovendien was daar het door zijn grootvader gevestigde familiebedrijf de "Verf- en Vernisfabriek Herfst en Helder" dat een opvolger en leider nodig had. Het is dan ook, misschien met enige spijt, doch zonder tegenzin dat Herfst zijn leven verdeelt tussen het verf en het gebruiken.

Leiden kende in die tijd een aantal goede schilders. Het was echter niet een centrum dat een eigen stijl of richting uitstraalde.

De Leidse kunstenaars richtten zich meer op de Haagse School en het Hollandse Impressionisme van de Amsterdamse School. Dat wil niet zeggen dat de schilder- en tekenkunst in Leiden niet met enthousiasme en liefde beoefend werd, vooral door de leden van "De Kunst om de Kunst" de vereniging die naast Ars Aemula Naturae opgericht was en waarvan Herfst bestuurslid was.

Piet Herfst, inmiddels in 1939 getrouwd met Margaretha Nieuwenhuis, betrok in 19.59 het ouderlijk huis aan het Plantsoen no. 69 waar hij ook is overleden en waar veel van zijn werk en dat van zijn schildervrienden en tijdgenoten zich bevindt. Naast zijn werk als directeur van "Herfst en Helder" was hij uiteraard lid en bestuurslid van tal van verenigingen doch zijn meeste vrije tijd besteedde hij aan de "Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal" waarvan hij vele jaren voorzitter is geweest en aan de "Commissie Lakenhal".

In het werk van deze commissie die het gemeentebestuur adviseert en die met name de laatste jaren de plannen tot restauratie, herindelingen uitbreiding van de Lakenhal heeft bevorderd, heeft Herfst een groot aandeel gehad.

Nadat hij als directeur afscheid had genomen kon hij zich weer meer aan de Kunst wijden en enige portretten en vele stillevenns zijn hiervan het resultaat geweest. Helaas maakte zijn zwakke gezondheid hem de laatste jaren het werk moeilijk.

Het werk van Herfst vertoont een grote eenheid, realistisch door de nauwkeurige weergave van vormen en kleuren. In latere jaren neigde hij enigszins naar het impressionisme. Hij heeft zich zelf wel eens afgevraagd of hij, als hij beroepskunstenaar was geworden, ook alle stromingen zou hebben gevolgd en welke richting hij tenslotte zou hebben gekozen. Het heeft geen zin hierover speculaties te doen, maar zeker is dat hij, ook als hij dit gedaan zou hebben, zichzelf zou zijn gebleven.

*Portret van G.C. van der Willigen
door P. Herfst.*

Voor het vele werk dat Herfst voor de gemeenschap en voor Leiden heeft gedaan werd hij in 1977 benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau, de Erepennenning in zilver van de stad Leiden ontving hij in 1981 van het Gemeentebestuur van onze stad. Hij laat veel werk na waarin zijn familie, zijn vrienden en allen die met hem hebben samengewerkt, hem met vreugde zullen herkennen en zich hem met waardering zullen herinneren.

M.P. Schutte

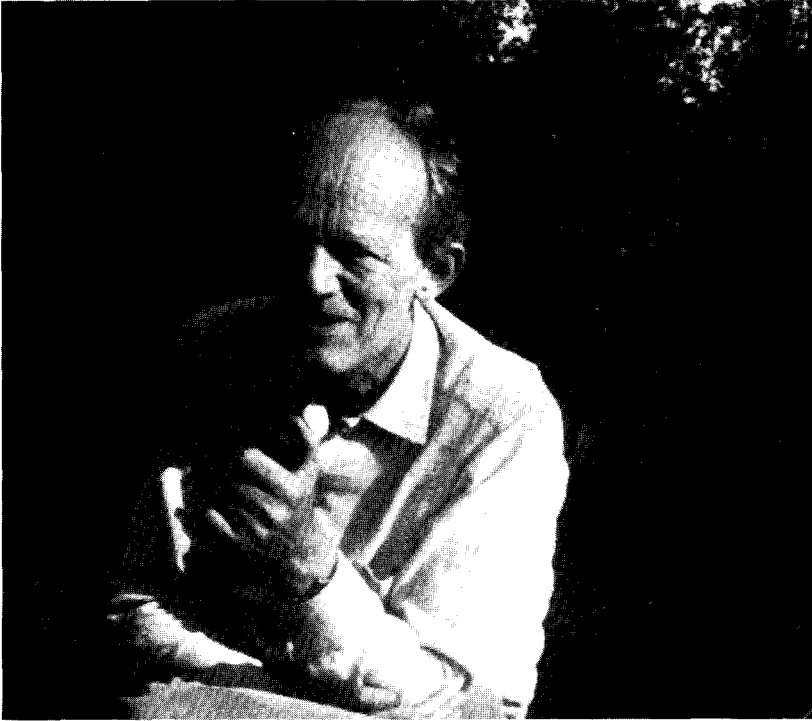
DANIËL JEEN ROORDA

22 januari 1923 - 8 mei 1983

Voor de talloze vrienden, die prof.dr. D.J. Roorda als mens en als historicus om zich verzameld had, kwam het bericht van zijn plotseling overlijden op 8 mei 1983 als een verbijsterende schok. Zij kenden hem als scherpzinnig onderzoeker, bezielend leraar, vruchtbaar schrijver, warm menselijke vriend en collega. Hem eensklaps te moeten missen, was van een onuitsprekbare droefenis.

De leegte die iemand na zijn overlijden achterlaat, heeft altijd te maken met de vulling, die hij aan het leven gaf. Het leven van Daan Roorda was vol, misschien wel te vol. Maar hij wist zijn leven en dat van anderen op een rijk geschakeerde manier te vullen. Hij vond het leven veeleisend, met al zijn facetten, maar was altijd bereid die eisen als een uitdaging te zien en genoot ervan die te aanvaarden. Zijn grootste kracht lag in het vermogen, dat hij er in slaagde zijn eigen enthousiasme voor de zaken waarmee hij bezig was, over te brengen op anderen. Kleine ontdekkingen in het archief, grote ideeën over de ontwikkeling van adel en patriciaat, ontmoetingen met vakgenoten, hij wist er op een meeslepende manier van te verhalen. Op en top, en in hart en ziel een leraar; een overdrachtskunstenaar, zou je bijna zeggen. En vooral in die hoedanigheid heeft Roorda - op verschillende niveaus - bij zo velen een plaats in hun leven verworven.

Roorda's weg tot de geschiedenis is merkwaardig begonnen. In Utrecht studeerde hij sociale geografie. Maar daar raakte hij geboeid door de colleges van Geyl en diens beeld van de ontwikkelingen in de Republiek. Dankzij die beide inspiratiebronnen - historie en sociale geografie - groeide Roorda uit tot een historicus met een scherpe blik voor sociale structuren, een fijn gevoel voor de waarde van egodocumenten, een grote kennis van instituties en materiële cultuur en vooral van de mensen die de dragers van de historische ontwikkelingen zijn. Zijn proefschrift *Partij en Factie* (1961) gaf hem onmiddellijk een gerenommeerde plaats onder de historici van wat hij later graag "mijn tijdvak" noemde, de 17de en vroege 18de eeuw. Vooral de Hollandse en Engelse geschiedenis uit die periode en hun onderlinge raakvlakken hielden sindsdien zijn voorkeur. De aandacht richtte zich vooral op de bestudering van adel en patriciaat als sociale laag, waaraan hij vele publikaties wijdde, waarin zowel resultaten van onderzoek, als methodische vraagstukken behandeld werden. Helaas kon Roordazijn hartewens om zijn grote kennis op dit gebied te laten uitmonden in een biografie over

Stadhouder-Koning Willem III, waarin vrijwel alle lijnen konden samenkomen, niet in vervulling laten gaan.

De geschiedenis van de Leidse regio als zodanig neemt in het totale werk van Daan Roorda slechts een bescheiden plaats in. Toch was het geen wonder, dat een zo hartstochtelijk historicus als hij zich na zijn verhuizing naar Leiderdorp, in 1963, ook met geschiedenis en cultuur van die plaats ging bezighouden. Hij werd er lid van de straatnaamcommissie en voorzitter van de culturele raad. Ook nadat het gezin Roorda in 1975 in Leiden was gaan wonen, bleef Leiderdorp hem boeien. Dat bleek uit het vijftal bijdragen, dat hij verzorgde voor de bundel *Leiderdorp aan jaagpad en snelweg. 7200 jaar wonen* (1979), een gedenkboek dat hij ook had helpen voorbereiden.

Aan de Leidse geschiedenis kwam Roorda zelden toe. Er waren te veel andere zaken die zijn aandacht vroegen. Toch wist hij tijd te maken voor een lezing voor Oud-Leiden, in april 1981, over de Leidse uitvinder-instrumentenmaker Willem Meester (ook verschenen als artikel in *Spiegel*

Historiael). En het tekent Roorda dat hij eind 1981, toen voor het seriewerk *Hutspot, Haring en Wittebrood* een aflevering over "Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun bestuur" moest worden geschreven, ondanks alle drukte, in de pen klom en een uiterst leesbaar stuk vol structuur en anecdote schreef over de gepruikte regenten van "zijn tijdvak".

Ook als lid van de Archiefcommissie van de stad Leiden diende hij het Leidse verleden. Maar het was vooral als leraar en universitair docent, dat Roorda zo'n bijzondere bijdrage tot de geschiedenis in Leiden leverde. Die levenstaak begon toen hij in 1962 leraar geschiedenis werd aan het Stedelijk Gymnasium. Honderden jonge Leidenaars liet hij sindsdien delen in de liefde die hij voor zijn vak koesterde. Dat vak èn de manier waarop het gedoceerd moest worden, inspireerden hem voortdurend tot tal van activiteiten. Hij droeg zijn zorg voor het onderwijs uit in vele commissies, hij was de motor achter de methode *Speurtocht door de eeuwen* en hij trachtte vanaf 1965, als part-time docent in de didaktiek van de geschiedenis aan de Leidse Universiteit, zijn inzichten en bezieling op de toekomstige leraren over te brengen. In 1970 nam hij - tijdelijk - afscheid van het Gymnasium en Universiteit, toen een benoeming tot lector in de sociale geschiedenis in Rotterdam hem wegriep.

Maar al in 1972 volgde zijn terugkeer, door zijn benoeming tot hoogleraar in de algemene geschiedenis aan de Leidse Universiteit. Vanaf dat moment kon Roorda de voor hem zo ideale combinatie van onderwijs en onderzoek benutten om, in de zo stimulerende omgang met zijn studenten, naar nieuwe wegen te zoeken op zijn eigen speurtocht door zijn geliefde 17de en 18de eeuw. Dat hij naast al het werk dat op dat terrein op hem af kwam, kans zag op onnoemelijk veel gebieden actief te blijven, was bewonderenswaardig, voor velen zelfs onbegrijpelijk. Maar altijd wist Roorda door de blijheid, waarmee hij die taken op zich nam, zijn omgeving er van te overtuigen, dat de zwaarte van het werk gecompenseerd werd door de vreugde die hij eraan beleefde.

Dat geldt zeker voor zijn laatste grote bijdrage tot het universitaire onderwijs in de geschiedenis, een handboek onder de titel *Overzicht van de nieuwe geschiedenis*, waarvan hij eindredacteur was. Hij heeft het genoeg van de voltooiing mogen beleven, en de vreugde van het verschijnen moeten missen.

Boordevol plannen en ideeën, in een periode waarin het er naar uitzag, dat er even een adempauze kwam om bij te tanken voor de uitvoering daarvan, heeft Roorda ons verlaten. We zullen de leegte heel lang voelen.

Dick E.H. de Boer

DE LEIDSE COMMANDERIJ VAN DE DUIITSE ORDE IN DE MIDDELEEUWEN

door

L.E. Loopstra

“Int jair ons heeren M.CC. ende LXVIII, doe gaff grave Fflorens van Hollant die vijfte alsoe gheuoemt, coninck Willem soen, der Duytscher oirden die kerck tot sinte Peters tot Leiden; ende die oirde tymmerde daer een huis.”

Met deze woorden beschreef omstreeks 1500 een kroniekschrijver de stichting van de Leidse Commanderij van de Duitse Orde in het jaar 1268. Drie eeuwen lang heeft de Orde vanuit haar Leidse vestiging de zielzorg in de oudste parochie van de stad voor haar rekening genomen. De Commandeurs waren tevens pastoor van de Sint Pieterskerk en vervulden in die functie een rol van betekenis in het middeleeuwse Leiden.

Desondanks heeft de Commanderij van de geschiedschrijvers niet veel aandacht gekregen. Weinigen weten dat de Duitse Orde nog bestaat en in Utrecht over een historisch waardevol archief beschikt.* Ik kreeg toestemming dit archief te raadplegen en heb voor dit artikel de bewaard gebleven commandeursrekeningen, die dateren uit de 15de en 16de eeuw, als uitgangspunt genomen.³

De Duitse Orde

Het ontstaan van een aantal geestelijke ridderorden in de loop van de 12de eeuw was een direct gevolg van de kruistochten, die behoefte deden ontstaan aan verzorging en verpleging van de grote massa's kruisvaarders en aan militaire bescherming van het Heilige Land en de pelgrims. Hier lag een taak voor het steeds groeiend aantal edellieden dat in Europa geen emplooi vond. Onder invloed van de nieuwe monastieke bewegingen en het nieuwe ridderideaal, dat dienen van de Kerk centraal stelde, legden vele ridders een religieuze gelofte af en organiseerden zich in militaire orden. De belangrijkste waren de Johannieten Orde, de Orde der Tempeliers en de Duitse Orde.

De Duitse Orde was de jongste van de drie en werd opgericht in 1190. Zij

dankt haar roem vooral aan de machtige Orde-staat die zij in Noord-Europa wist te vormen na de succesvolle verovering, kerstening en kolonisatie van Pruisen en delen van Estland, Lijfland en Koerland. De Orde beleefde haar grootste bloei in de 13de en 14de eeuw.

De ridderorden waren lange tijd bijzonder populair en de vele schenkingen van goederen en privileges stelden de Duitse Orde in staat een uitgebreid bezit op te bouwen, verspreid over heel Europa. Om toch een zekere eenheid te bewaren werd een streng-hiërarchische bestuursorganisatie in het leven geroepen, die een goed beheer der bezittingen moest garanderen. Aan het hoofd stond de *Hochmeister*, die zetelde in het Hoofdhuis, eerst in Palestina, later in Venetië en na 1309 in Pruisen. Als vertegenwoordigers van de *Hochmeister* hadden *Landmeister* toezicht op de goederen en ordeleden in een bepaald "land", bijvoorbeeld de *Deutschmeister* in het Duitse Rijk. De landen waren onderverdeeld in provincies, Balijen genaamd, die werden bestuurd door Landcommandeurs. De in de Balijen gelegen Huizen of Commanderijen van waaruit de bezittingen werden beheerd, en die geld en rekruten leverden t.b.v. de militaire activiteiten van de Orde, stonden onder het toezicht van Commandeurs. De Leidse Commanderij behoorde tot de Balije van Utrecht, waarvan de Landcommandeur in het Hoofdhuis te Utrecht zetelde.

In de Commanderijen leefden de broeders der Orde een streng-gereguleerd, sober bestaan, met een grote nadruk op het geestelijk leven. Zij legden een gelofte van kuisheid, gehoorzaamheid en armoede af en droegen de kleding der Orde, wit met een zwart kruis. Regelmatig kwamen afgezanten van de *Hochmeister* of *Landmeister*, zogenaamde visitatoren, controleren of in de Commanderijen de Ordestatuten werden nageleefd.

De Duitse Orde kende twee soorten broeders, ridderbroeders en niet-ridderbroeders. De laatsten waren vaak priesters, die in de Commanderijen, waar veel tijd werd besteed aan gebed en godsdienstoefeningen, een belangrijke taak hadden. Zij stonden echter niet in zo hoog aanzien als de adellijke ridderbroeders. Het aantal broeders per Commanderij varieerde van vijf of nog minder tot 63, afhankelijk van de geografische ligging, aard en hoeveelheid der bezittingen en speciale taken: een rijke Commanderij kon veel broeders huisvesten, een Commanderij belast met de verdediging van de Ordestaat had behoefte aan veel ridders, een Commanderij belast met zielzorg kon niet zonder priesterbroeders.

De Commanderijen streefden autarkie na. De opbrengsten van land en vee dienden ter verzorging der broeders, overschotten werden verhandeld. Winsten kwamen de Orde als geheel ten goede. Meestal werd het landbezit verpacht. De pacht- en grondboeken der Orde vormen nu een rijke bron voor lokale geschiedschrijving.⁴

Vander regulen onuerwandelghen

Hier begun die regule der broeder des speciale
der warden des duitschen huus van iherusalem
van iherusalem. Dat is van enustende
end van becrachticheden en vanden eyghenheit
te kuisheit zine ghebor.

Ten loue der heiligher driuoldichheit
beginc dese regule der broeder van
dien speciale zinne manen des
duitschen huus van iherusalem. Drie
dinghe zyn die ghynt vestinghe zyn eens
igelics geestelics leuens en zyn gheboden
in deser regelen. Teerste is aushheit ewelic
Tander is verrien eghen willen. Dat is ghe
hoersam te zyn want inden doer. Dat derde
is oncheiten armoede dat hi sonder eyghe
sacp leue zo wie ontfacet dese oerden. Dese
drie dinghe beelden en gheliken den beghe
uen munsche. Na onsen here ihu xpo. die
kuisch was en rene. End bleef an dien
moede end an dien lue die groet armoe
de an ziere boert a hoef zo datmenne beva

afb. 7. Bladzijde met de basisregels betreffende kuisheid, gehoorzaamheid en armoede uit de oudst bekende statuten der Duitse Orde in het Nederlands. Handschrift ca. 1400. Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage.

- Breviarium DO: Zwolle, Prov. Overijssels Museum 4410 (Mh. s. XV^A)
- Missaal DO: ald., nr. 44 ff (Utr. 1415).

Het ontstaan van de Leidse Commanderij

De eerste Leidse parochiekerk, de Sint Pieter, was voortgekomen uit de grafelijke kapel en de Hollandse graven bezaten het patronaatsrecht. Dit betekende onder meer dat zij de bedienende geestelijke aan de bisschop mochten voordragen. Op 19 december 1266 beloofde graaf Floris V de burgers van Leiden dat hij na de dood of het vertrek van de toenmalige bediener, meester Gerard, twee bekwame priesters zou voordragen, die voortaan gezamenlijk de dienst zouden verrichten.⁵ Maar anderhalf jaar later, op 12 juli 1268, schonk hij het patronaatsrecht weg, en wel aan de Commandeur en broeders van het Duitse Huis te Utrecht, op voorwaarde dat zij na de dood of afstand van meester Gerard de kerk zouden doen bedienen door twee geschikte priesters. Dit mochten wereldlijke priesters zijn, maar ook priesterbroeders van de Orde. Nadrukkelijk werd bepaald, dat aan de rechten der Leidse burgers in deze geen enkele afbreuk mocht worden gedaan.⁶

Op 22 mei 1237 had paus Gregorius IX de Duitse Orde het recht verleend om tot de bediening van kerken waarvan zij het patronaatsrecht verwierf ordebroeders aan de bisschop voor te dragen. Dit was voordelig, want in zo'n geval kon de Orde aanspraak maken op de inkomsten die de priester had uit het vruchtgebruik van de kerk. Het wekt daarom weinig verbazing dat de Orde ook in het geval van de Pieterskerk van dit voorrecht gebruik heeft gemaakt. De bediening werd opgedragen aan Ordepriesters, zodat de schenking van graaf Floris leidde tot de stichting van een nieuwe Commanderij.

De Commandeur en zijn gezellen

In zijn beschrijving van de Leidse Commanderij laat J.M. Romein een bonte stoet van wiggemantelde ridders, priesterbroeders, huishoudsters en dienaren aan onze ogen voorbijtrekken.⁷ De bronnen bieden ons, helaas, een heel wat minder indrukwekkend beeld.

De Duitse Orde bezat een groot aantal Commanderijen die hun bestaan ontleenden aan parochiale zielzorg. Deze Huizen stonden meestal onder leiding van een Commandeur/pastoor en waren over het algemeen bescheiden, zowel wat het aantal broeders als wat het bezit aangaat. Ook in Leiden was dit het geval. De Orde plaatste in haar nieuwe Commanderij niet meer broeders dan absoluut noodzakelijk was, namelijk twee priesters (inclusief de Commandeur). Deze situatie bleef ruim een eeuw gehandhaafd, totdat in 1377 een derde priesterbroeder ter sprake kwam. Op 9 augustus van dat jaar kreeg Arend Zwalvaart (een priester die in Leiden geen onbekende was, in 1365 werd hij de eerste pastoor van de Onze Lieve

Vrouwekerk en hij was enige jaren kanunnik van het St. Pancraskapittels) van de Landcommandeur en “die ghemene broeders van den Duytschen huse tUtrecht” toestemming om deel te nemen aan de conventstafel te Utrecht, Leiden of Valkenburg als dank voor de vele weldaden die hij de Orde bewezen had. Het huis waar hij zijn tafel zou kiezen, zou de door Arend aan de Orde geschonken renten ontvangen. Indien hij niet op het aanbod zou ingaan, zou het huis te Leiden, dat op dat moment die renten bezat, hem de jaarlijkse opbrengst daarvan uitreiken. “Ende”, zo werd bepaald, “alse her Amt voerghenoemt sterft ende doet is, so zellen die aelmosen ende reynten die hi ons heeft ghegheven, bliven in onse huse tot Leyden, enen derden priester van onser oerden te Leyden op te coemen ende daer te woenen... Ende wanneer die derde priester sterft of van Leyden wort ghesent, so sel wi binnen enen halven jaer ten langhesten enen anderen priester daer weder setten. Ende dat halve jaer ende niet langher moeghen wi die aelmoesen enen werlike priester laten verdienen”⁹

Met de dood van Arend Zwalvaart zal dus een derde Ordepriester zijn intrede hebben gedaan. Wanneer dit precies heeft plaats gevonden, weten we niet. Arend was in 1389 nog in leven.¹⁰ In 1396 is de aanwezigheid van de derde priester blijkens de bronnen een feit.¹¹

In het begin van de 15de eeuw deed het stadsbestuur een poging het aantal priesters uitgebreid te krijgen, overigens met weinig succes. Op 18 oktober 1421 gaven de Landcommandeur en de Commandeur van Leiden toestemming tot de wijding van het kerkhof van het Sint Katharinagasthuis, dat tot de parochie van Sint Pieter behoorde. Om te voorkomen dat de Commandeur in zijn rechten als pastoor zou worden aangetast en inkomsten zou derven, werd onder meer bepaald dat hij zelf, of een zijner gezellen, de zieken in het gasthuis de laatste sacramenten zou komen toedienen en de doden zou komen begraven. Naar aanleiding hiervan verzocht het stadsbestuur, vrezende “den last ende arbeit, die den heren vanden Duytschen huse tsinte Pieters voirs. hier of op comende” was, “dat si in horen huse te Leyden houden ende setten wouden enen vierden priester van hore oorde, die hun helpen soude desen voirs. last ende arbeit vanden gasthuse bewaren ende dair toe ander dienste ende arbeit inder prochien tsinte Pieters hem te helpen bewaren, ghelijc si pleghen onder hun drien...”. Inderdaad beloofden Landcommandeur en Commandeur een vierde priester “in horen cost” aan te nemen, maar kennelijk hadden zij bezwaren tegen de financiële consequenties van een dergelijke stap want het stadbestuur bepaalde dat de kerkmeesters, gasthuismeesters en Heilige Geestmeesters voortaan jaarlijks respectievelijk 8, 12 en 4 pond Hollands comans payment aan de Orde moesten afdragen.¹²

Ligtenberg meent, dat de vierde priester nooit is aangesteld¹³, en dit is

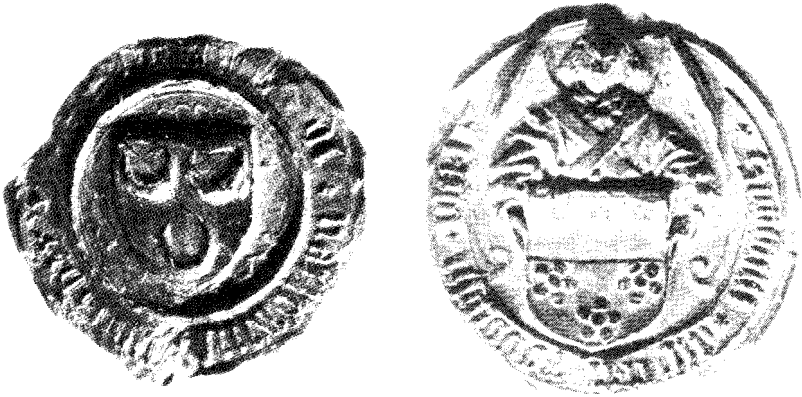
ook wel waarschijnlijk. Weliswaar betaalde het Sint Katharinagasthuis in de jaren 1423/24 tot 1426/27 trouw de voorgeschreven 12 pond “voirden vierden prochipaip”, maar een jaar later werd deze bijdrage door het gerecht bijgesteld. De gasthuismeesters behoefden voortaan nog maar de helft aan de Commandeur te betalen, “want hi den 4denpaep niet en heeft so en gheeft men hem niet dan 6 lb.”. Daar kon de Commandeur het mee doen, althans tot 1441, want na dat jaar kreeg hij nog slechts een symbolisch bedrag van 20 schellingen “tot een teyken dat hij d’overste cureyt int gasthuis” was. Het gasthuis mocht in het vervolg een eigen priester aanstellen.¹⁴

We kunnen dus concluderen dat de Leidse Commanderij vanaf haar stichting tot rond 1390 twee ordepriesters huisvestte, en daarna drie. De oorkonden spreken van de Commandeur of cureit en zijn twee “medeghesellen” of “capellanen”.

De Duitse Orde was een ridderlijke orde en we moeten ons dus afvragen of er in Leiden geen ridderbroeders zijn geweest. Afgezien van het feit dat ook priesterbroeders van adel konden zijn (hierover later) maken de commandeursrekeningen tot omstreeks 1460 regelmatig melding van een ridderbroeder. Vermoedelijk waren dit oude of zieke broeders, die naar de gewoonte der Orde in een van haar Commanderijen werden verzorgd. Men krijgt de indruk dat deze broederplicht later werd vervangen door betaling van een geldsom aan het Hoofdhuis in Utrecht, maar het is ook mogelijk dat de in de rekeningen voorkomende post “voer eenen ridderbroeder te houden” betrekking heeft op onderhoud van een ridder in actieve dienst, ergens in Europa strijdend voor het goede doel. Een ding is zeker: ridderbroeders hebben in de geschiedenis van de Commanderij nooit een rol van enige betekenis gespeeld.

De Commandeurshuishouding bestond niet uitsluitend uit broeders der Orde. Er waren ook enkele personeelsleden. In het begin der 15de eeuw werd loon uitbetaald aan een dienstmaagd, “onse moeder” genoemd en te beschouwen als de huishoudster, één opperknecht en één onder- of keukenknecht. Later is sprake van twee meiden met één, soms twee knechten. De rentmeester, die wij met een korte onderbreking vanaf 1442 op de loonlijst aantreffen, moeten we zeker niet tot het inwonend personeel rekenen (het beheer der Commanderijzaken was beslist geen volle dagtaak), evenmin als de barbier, wiens diensten onmisbaar waren voor de priesterbroeders, die volgens de Orderegels met een behoorlijke tonsuur en baardloos door het leven dienden te gaan.

Aan het eind van de 14de eeuw wordt melding gemaakt van scholieren. Dit waren jongens die vanuit de abdij van Egmond naar de Latijnse School in Leiden werden gestuurd. Zij kregen, tegen een vergoeding, kost en inwoning op de Commanderij.¹⁵

afb. 2. Zegel van Commandeur Adriaen van Naeldwijck aan een akte van 16 augustus 1438 (links) en zegel van Commandeur Albrecht van Baern aan een akte van 9 februari 7476. Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden.

De namen der Commandeurs zijn ons bekend, alsook de namen van enkelen van de medebroeders, ridderbroeders en personeelsleden die gedurende de Middeleeuwen in de Leidse Commanderij gewoond hebben. In een enkel geval weten we iets meer dan de naam alleen. Omwille van de overzichtelijkheid zijn de beschikbare gegevens verwerkt in lijsten aan het eind van dit artikel. Over de Commandeurs kunnen nog twee algemene opmerkingen worden gemaakt. Zij waren, zoals gezegd, pastoor, en dus priester, maar dit sluit niet uit dat zij van adel, en dus ridderbroeder, waren. Adriaan van Foreest voerde bijvoorbeeld het wapen van het oude adellijke geslacht van die naam en het wapen van Symon van Naeldwijck lijkt erop te duiden dat hij een bastaard “Van Wassenaar” was.¹⁶ Zeker is, dat geen der Leidse Commandeurs in de bronnen ooit als ridderbroeder of ridder wordt aangeduid.

Ten tweede moet men zich realiseren, dat de Commandeurs over het algemeen geen banden met Leiden of omgeving hadden. Hun loyaliteit richtte zich op de Duitse Orde, niet op de stad. Zij konden elk moment door de Landcommandeur naar een andere Commanderij worden overgeplaatst.

Huis en hof

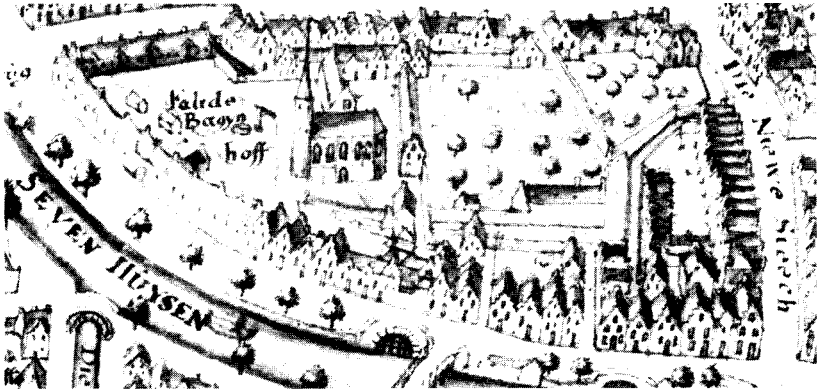
De broeders van de Duitse Orde bewoonden in Leiden een huis ten zuiden van de Pieterskerk, dat in 1339, toen het kerkhof werd vergroot, direct aan

de Koningsweg kwam te liggen (nu Kloksteeg 25).¹⁷ Er zijn helaas geen afbeeldingen van de Commanderij/pastorie bewaard gebleven. We kunnen alleen proberen ons aan de hand van een aantal gegevens uit de commandeursrekeningen voor te stellen hoe het gebouw er in de loop der eeuwen heeft uitgezien. Enige fantasie is daarbij wel onontbeerlijk.

A. van der Vorst meent, op grond van het feit dat de Duitse Orde als geheel rond 1400 al over haar hoogtepunt heen was, dat “de groote omvang sedert de stichting in omstreeks 1300, van het terrein en de gebouwen, waarbij ongetwijfeld bijgebouwen zooals die ook op de afbeeldingen van het commandeurshuis in Utrecht voorkomen zullen zijn geweest, voor de priesterbroeders, het huispersoneel en allerlei bedienden, die voor een middeleeuwsche huishouding van dat formaat noodig waren”, nog geen eeuw bewaard zal zijn gebleven.¹⁸ Wat het terrein betreft heeft hij ongetwijfeld gelijk. Allens werden hiervan stukken verkocht ten behoeve van uitbreiding van het woonareaal binnen de stad. Maar dat ook de gebouwen van de Commanderij in de eerste eeuw van haar bestaan de grootste omvang zouden hebben gehad, lijkt niet erg waarschijnlijk. Het Leidse Huis, dat slechts enkele priesterbroeders huisvestte en alleen al op grond daarvan niet zomaar met de zetel van de Landcommandeur kan worden vergeleken, was voor zijn bloei niet zozeer afhankelijk van de bloei van de Orde, als wel van de bloei van de parochie die zijn bestaansbasis vormde. Die parochie was rond 1400 zeker niet op haar retour. Onder invloed van de snelle groei van de stad (in het begin der 15de eeuw telde Leiden ongeveer 5 à 6000 inwoners, in 1494 reeds meer dan 14.000¹⁹) bleef men tot ver in de 15de eeuw de parochiekerk vergroten.²⁰ Het ligt dus veeleer voor de hand te veronderstellen dat de Commanderij in de loop der tijd in omvang toenam.

Het oorspronkelijke gebouw zal wel van hout zijn geweest, maar in de 15de eeuw was in ieder geval een gedeelte van steen. De rekeningen uit die periode maken regelmatig melding van loon voor een metselaar en aankopen van steen en kalk. In 1438/39 was een stenen kapel in aanbouw. Willem Bort, wellicht de Leidse schepen van die naam, had hiervoor 50.000 stenen beschikbaar gesteld. Voor het fundament gebruikte men 10 Rijnse gulden, die Claes Gijsbrechtsz. en zijn vrouw aan de Orde hadden geschonken in ruil voor een dagelijkse grafgang. Het dak van de Commanderij bestond uit riet en leien, de ramen waren voorzien van glas.

Om het aantal brandbare rieten daken in de stad terug te brengen stelde het Leidse stadsbestuur vanaf 1444 subsidies beschikbaar aan huiseigenaren die hun huizen dekten met “tegelen” (dakpannen), of, beter nog, met leien. De Commandeurs hebben verschillende malen van deze regeling geprofiteerd. Nadat in 1464/65 reeds voor een halve roede²¹ leidak subsidie was verkregen, werden in 1499/1500 6 roeden dak “dat te voeren rietdak

afb. 3. De Commanderij met hof. Detail uit de kaart van Leiden door Hans Liefcrinck, 7578.

was” met overheidsteun van 48 stuivers per roede van leien voorzien. In 1518/19 werd $3\frac{3}{4}$ roede tegeldak vervangen door leidak en in 1522/23 kreeg een nieuwgebouwd zomerhuis een leien dak van $1\frac{1}{4}$ roede.²²

Het grootste bedrag aan subsidie werd binnengehaald in de jaren 1465 tot 1467. Voor 27 roeden leidak en $2\frac{1}{2}$ roede tegeldak ten behoeve van nieuwbouw, alsmede $2\frac{1}{4}$ roede tegels ter vervanging van riet werd in totaal door de stad ruim 92 pond betaald.²³ Dit moet zonder twijfel in verband worden gebracht met de ingrijpende verbouwing die in deze jaren op initiatief en deels op kosten van Commandeur Jacob vander Woerd plaats vond. Behalve een nieuwe keuken werd er toen langs de westgrens van het perceel een zaal gebouwd met een kamer erboven. Het is meer dan waarschijnlijk dat de genoemde 27 roeden leidak gediend hebben als bedekking voor deze aanbouw, die dan een grondoppervlak van ongeveer 190 m² gehad moet hebben. De stad droeg tevens een bedrag van 200 pond payment bij in de algemene bouwkosten, op voorwaarde dat het gerecht de nieuwe zaal bij tijd en wijle als vergaderruimte mocht gebruiken.²⁴

Enkele onkostenposten uit de Commandeursrekeningen gunnen ons een blik in het interieur van de nieuwbouw. De zaal, de kamer erboven en de kamer achter de keuken werden door timmerlieden van houten beschot voorzien. “An die stantvincken” onder de balken van de zaal werden vier wapens geschilderd (misschien het Ordewapen) en Jacob liet een bijzonder fraaie lichtkroon vervaardigen: een door de slotenmaker beslagen hertshoorn met een beeld van Onze Lieve Vrouwe, een beeld van Sinte Elisabeth en een medaillon, het geheel in bonte kleuren geschilderd.

Een jaar na deze opknappbeurt en vergroting van de Commanderij achte

de Commandeur ook de tijd voor een nieuwe poort gekomen. De entree moest kennelijk een goede indruk maken want kosten noch moeiten werden gespaard. De poort werd opgemetseld uit 14.500 bakstenen en bevatte een deur en een getralied venster. De afwerking bestond uit grijze natuursteen ("graeuwe stien"), het dak uit lood en leien. Uit dezelfde natuursteen liet men twee leeuwen houwen. Misschien stonden zij aan weerszijden van de ingang, of in de gevel ter flankering van het beeld van Maria, de beschermvrouwe van de Duitse Orde, dat ten behoeve van de poort werd gemaakt. Twee uit koper gesneden weerhanen draaiden om spillen op het dak. Naar middeleeuws gebruik werden de stenen beelden en ook de weerhanen kleurig beschilderd. Een "tavaerel (schilderij) dat voer die poort staet" droeg bij tot de algehele luister. Wie zal nog oog hebben gehad voor het sobere wapen van de Orde met zijn zwarte kruis op zilverwitte ondergrond?

We weten niet hoe groot de Commanderij was en hoe zij was ingedeeld, maar op grond van de gegevens uit de archiefstukken en het aantal bewoners lijkt het aannemelijk dat in de 15de eeuw naast de genoemde kapel en poort tenminste de volgende vertrekken aanwezig waren: logeerkamer voor de Landcommandeur, kamer voor de Commandeur, ziekenkamer, logeerkamer, kamer voor de overige broeders, kamer voor de huishoudster, kamer voor verder inwonend personeel, kamer voor een ridderbroeder, keuken, kelder en een of twee zalen voor maaltijden en ontvangsten. Het is mogelijk dat ook de koster van de kerk in de Commanderij woonden, maar de bronnen melden daarover niets.²⁵

Twee boedellijsten uit de 15de eeuw (zie bijlagen 111 en IV) vertellen ons iets over de inventaris van de Commanderij. Deze was over het geheel genomen vrij sober: eenvoudig keuken- en tafelgerei, linnengoed en wat meubelstukken als tafels en stoelen. De enkele luxe-artikelen, zoals zilveren lepels en schalen en "sitte cussenen" versierd met het Ordekruis, het wapen van Leiden, sterren, leeuwen of lelies, of bekleed met rood leder zullen wel een representatieve functie hebben gehad. Opvallend is het grote aantal (16) bedden, "goet ende quaet".²⁶

Achter het huis lag de voor een middeleeuwse huishouding van enig formaat onontbeerlijke hof. Omringd door sloten, waarboven de stilletjes of "heijmelicheden" waren gebouwd, lagen hier een boomgaard, een moestuin en een wijngaard. Er scharrelden kippen rond tussen schuurtjes voor opslag van turf, hout en gereedschap, een brouwhuis, een waterput en een groengeschilderd zomerhuis. Een linde zorgde voor schaduw.

Bezittingen en inkomsten

Met het patronaatsrecht van de Pieterskerk kreeg de Duitse Orde in 1268 de beschikking over de inkomsten die voortvloeiden uit de bediening van de kerk en over de bijbehorende kerkelijke goederen (landbezit). Waaruit die kerkelijke goederen precies bestonden weten we niet. Vermoedelijk is er sprake geweest van een gebied rond de kerk, waarvan een groot deel op den duur tijdens het proces van de stedelijke uitbreidingen in de stadsontwikkeling is opgegaan.²⁷

Van Oerle deelt het Leiden van de 14de eeuw in een grafelijk Leiden, een stedelijk Leiden en een kerkelijk Leiden, maar of dit laatste, gelegen tussen de Koningsweg, Vestgracht en Voldersgracht (nu Langebrug), oorspronkelijk geheel aan de Commanderij heeft toebehoord wordt niet duidelijk.²⁸ Van de Commanderijgrond binnen de stad, de zogenaamde “Herenkamp”, bleef in ieder geval uiteindelijk weinig meer over dan het terrein waarop de Commanderij lag, aangezien de Commandeurs grote delen ervan verkochten ten behoeve van huizen voor Leidse burgers.²⁹

Alles wijst erop dat het belang van Floris'gift niet lag in de goederenrijkdom van de Pieterskerk, maar in de inkomsten, die een snelgroeïende parochie aan haar zielzorger bood. De commandeursrekeningen bevestigen deze conclusie. Verreweg de voornaamste inkomsten van de Commanderij kwamen voort uit de zielzorg, in de vorm van offerandes der parochianen tijdens de mis, bij begrafenissen, voor het toedienen der sacramenten e.d., als schenkingen voor grafgangen, als memoriegelden en als opbrengsten uit de verkoop van kaarsen.

Voor de Commandeurs gold dus wel heel letterlijk “hoe meer zielen hoe meer vreugd”, en het is geen wonder dat zij hun parochiale rechten steeds fel verdedigd hebben. We hoeven maar te kijken naar de eindeloze conflicten met de bedieners van aangrenzende parochies, die een gevolg waren van het feit dat de grenzen van middeleeuwse parochies veelal historisch waren gegroeïd en zelden nauwkeurig waren vastgelegd. Zo betwistten de Leidse Commandeur en de pastoor van Leiderdorp elkaar gedurende een groot deel van de 14de eeuw de parochiale rechten op de huizen en bewoners van het gebiedje tussen de Burggracht en de Oude Brug (een deel van de zg. Burgstreng), overigens met wisselend succes.³⁰ Een eeuw later kwam het convent van Rodenburg in het geding³¹ en kreeg de Commandeur bovendien problemen met zijn collega's de Johannieters, als bedieners van de parochie van Zoeterwoude. Deze ruzie liep in de jaren veertig van de 15de eeuw zo hoog op, dat door de “duytscher heren als rectores van Sinte Pieters prochyte” een proces werd aangespannen tegen de Commandeur van Sint Jan te Haarlem wegens diens aanspraken op de parochie. Helaas

hadden de “drie pair conijnende wijn” waarop de Commandeur in 1441/42 te Haarlem tracteerde “om siin zaken bet gevordert te wesen”, niet direct het beoogde resultaat. Nog in 1446 moest het Leidse stadsbestuur worden ingeschakeld bij een poging de zaak volgens een vaak gebruikte procedure op te lossen: betrouwbare, liefst stokoude, getuigen werden opgeroepen, die stuk voor stuk verklaarden zich niet te kunnen herinneren dat de heren van Sint Jan ooit enig recht in de parochie van Sint Pieter hadden bezeten.³² Of de heren zich bij dit oordeel hebben neergelegd, is niet duidelijk. De parochie van Sint Pieter omvatte uiteindelijk het stadsdeel ten zuiden van de Rijn en een grote strook langs de zuidoever der rivier.

De offerandes der parochianen vormden wél de belangrijkste, niet de enige bron van inkomsten voor de Commanderie. Een niet onbelangrijke som kwam binnen aan renten op huizen en erven binnen en buiten Leiden. Deze renten had de Orde zich verworven door schenking of aankoop, of in ruil voor bepaalde parochiale rechten. Commandeur Jacob van der Woerd ontving bijvoorbeeld in 1467 een eeuwige jaarlijkse rente van 3 gouden Keurvorster overlandse Rijnse gulden van Wouter Ijsbrantz., poorter van Leiden, voor het verlenen van enkele rechten aan de door Wouter in de parochie gestichte kapel.³³ In 1477 kreeg Commandeur Albrecht van Baren voor zijn toestemming aan de Sint Jacobsbroederschap om van hun huis aan de Steenschuur een kapel te maken een eeuwige rente van 4 pond hollands per jaar³⁴ en de viskopers betaalden sinds 1383 in verband met privileges voor hun kapel (op de hoek van de Maarsmansteeg en de Vismarkt) elk jaar 3 pond hollands en een snoek.³⁵

De inkomsten uit renten bleven ver achter bij die uit de kerk maar waren toch nog aanzienlijk in vergelijking met de opbrengst van de landpacht. Het is niet eenvoudig hoeveelheid en ligging van het landbezit der Leidse Commanderie vast te stellen. Van het oorspronkelijke grondbezit was in de 15de eeuw ten gevolge van stadsuitbreidingen niet veel meer over. De enige opbrengst ervan bestond nog uit een aantal jaarlijkse renten, die de Commandeur bij de verkoop der percelen bedongen had (op de 21 percelen die in 1388 aan Leidse burgers verkocht waren, stonden renten van 6 tot ruim 55 schellingen per jaar³⁶). Door schenking of koop had de Orde zich echter wel enig nieuw land weten te verwerven. De gegevens hierover zijn tamelijk verwarrend en het lijkt weinig zinvol deze hier in detail te bespreken. Het gaat om een uiterst bescheiden grondbezit, niet veel meer dan enkele tientallen morgen land, voornamelijk in de ambachten van Zoeterwoude en Leiderdorp. De exacte ligging is (nog) niet vast stellen.³⁷ Het land werd meestal verhuurd op basis van erfpachtcontracten.³⁸

Nog één bron van inkomsten wil ik hier noemen, namelijk die “van die conventen ende susterhuysen onder Sinte Pieters prochi”. Zoals overal in

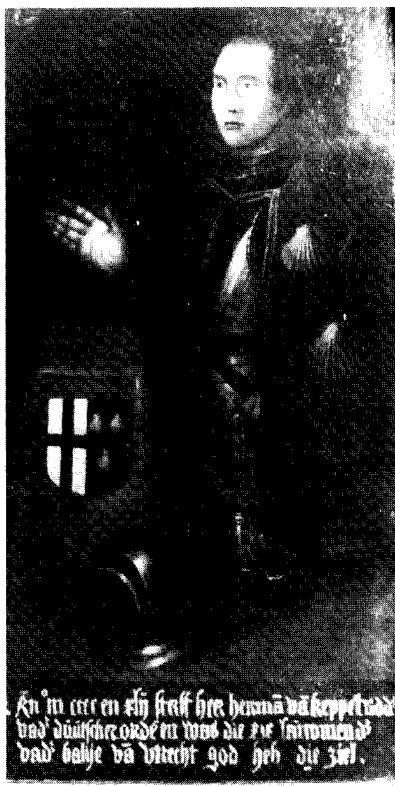
Leiden was ook in de parochie van Sint Pieter in de loop der tijd een aantal kloostertjes en zusterhuizen ontstaan en omdat de devote zusteren “sonder hinder hairre sielen in tghemeen (het openbaar) niet wesen en moghen, maer hem luden nut ende oirbairlick is by hem selven te wesen ende ofghescheiden van der werlt, om hem te volcomeliker te behoeden ende te bewaren tot haren sielen salicheit”⁹⁹ hadden zij van hun parochiegeestelijke, de Commandeur, toestemming gekregen tot het bezitten van eigen kapellen en kerkhoven. Daar mochten zij door een eigen priester missen doen lezen en hun doden begraven mits zij zich aan bepaalde regels hielden en de parochiegeestelijke schadeloos stelden voor de gederfde inkomsten. De jaarlijkse betalingen van het **Faliede** Bagijnhof, het **Sinte Katharijnen**-zusterhuis, het **Sint Hieronymus**-zusterhuis, het **Sinte Barbara**-zusterhuis en het zusterhuis te **Rodenburg** vormden in de 16de eeuw een bescheiden maar zekere bron van inkomsten voor de Commandeur.

Tegenover deze inkomsten stonden natuurlijk de nodige uitgaven. In de allereerste plaats moest worden voorzien in het dagelijkse onderhoud van de Ordebroeders en de andere leden der huishouding. Voedsel en bier, brandstof in de vorm van hout en turf, en kaarsen voor de verlichting vormden de belangrijkste uitgaven. Kleinere bedragen gingen op aan het onderhoud van huis en hof, loon voor het personeel, het opdragen van speciale zielmissen waarbij stalkaarsen moesten worden gebrand en gelduitdelingen moesten worden gedaan aan de koster en alle priesters die het graf kwamen bezoeken, en aan morgengeld, een jaarlijkse landbelasting.

Maar hierbij bleef het niet. De Commanderie had ook haar (financiële) verplichtingen jegens de Duitse Orde, verplichtingen die steeds zwaarder gingen wegen en haar letterlijk duur kwamen te staan. Alleen al het onderhouden van de contacten binnen de Orde leidde tot allerlei extra onkosten.

Er werd veel gereisd. Voor eenvoudige boodschappen volstond het sturen van een medebroeder of een knecht, maar de Commandeur was regelmatig gedwongen zelf zijn Commanderie te verlaten. Elk jaar moest hij in Utrecht het Kapittel van de **Balije** bijwonen, waar hij verantwoording voor zijn beheer aflegde, zijn jaarrekening inleverde en met de andere Commandeurs vergaderde over aan de Landcommandeur te geven adviezen. Voorts was hij door de ligging van de Commanderie de aangewezen persoon om de belangen van de Landcommandeur in Den Haag te behartigen. In 1455, om een voorbeeld te noemen, werd de Hollandse graaf betrokken bij problemen rond het Landcommandeurschap. De Commandeur van Leiden reisde in verband hiermee verschillende malen naar Den Haag, en moest uit zijn eigen inkomsten de “wagenuer” (een priester reed niet te paard) en “teringe onder wege” betalen.

Ook het gastvrij ontvangen van Ordeleden bracht kosten met zich mee.

afb. 4. Portret van Herman van Keppel († 1442), 19de Landcommandeur van de Balije van Utrecht. Duitse Orde, Balije van Utrecht.

Voor de Landcommandeur was permanent een logeerkamer beschikbaar, waaruit we misschien mogen afleiden dat zijn bezoeken niet zeldzaam waren. Natuurlijk kwam het nodige personeel mee, en ook wel eens buitenlandse gasten, bijvoorbeeld de Commandeur van Frankfort of een Duitse ridder uit Pruisen, die op passende wijze moesten worden onthaald. Het is aardig om te zien hoezeer zelfs een zo ver uit het centrum van de Orde gelegen Commanderie als de Leidse een schakel vormde in de verbindingen binnen de Orde, een rustpunt voor reizende leden en hun gezanten. De Commandeur van het nabijgelegen Maasland beschouwde een stop te Leiden als een welkome onderbreking op zijn reizen van en naar Utrecht. Hansz Wael, in opdracht van de *Deutschmeister* na een bezoek aan de Commandeur van Bremen op weg naar Brugge, vond in Leiden onderdak. Minder welkom waren wellicht de visitatoren, die ook in de Leidse Commanderie hun controles kwamen uitvoeren.⁴⁰

Deze reizen en gastvrijheid vormden nog een geringe financiële last in vergelijking met de geldelijke bijdragen die de Orde van het Leidse Huis eiste. Ieder jaar moest een vast bedrag aan de Landcommandeur worden afgedragen, die daarmee op zijn beurt de verplichtingen jegens *Deutschmeister* en *Hochmeister* kon nakomen. Tijdens het jaarlijkse Kapittel viel een kost- en kapittelgeld te voldoen. Bovendien geven de commandeursrekeningen blijk van allerlei onregelmatige betalingen aan de Landcommandeur of diens rentmeester, nu eens voor het onderhoud van visitatoren, dan weer voor steun aan ridderbroeders, voor een in moeilijkheden verkerende Balije, voor een Generaal Kapittel in Frankfurt, een verbouwing aan het Utrechtse Huis of ten behoeve van de strijd tegen de Turken. Ondanks al deze betalingen kwam de Landcommandeur steeds geld te kort. Dit loste hij op door de verkoop van renten en lijfrenten, waarvan hij de jaarlijkse plichten aan de verschillende Commanderijen in zijn Balije overliet. Vooral de betalingen van deze jaarlijkse renten vormden op den duur voor de Leidse Commanderij een te grote belasting. Haar financiële positie was nimmer rooskleurig geweest, maar terwijl de inkomsten en uitgaven elkaar in de 15de eeuw nog min of meer in evenwicht hielden, duiden de overgeleverde rekeningen uit het begin van de 16de eeuw erop dat het inkomstenniveau definitief onder dat der uitgaven was gezakt. De Commandeur stak zich steeds dieper in de schulden. Hij was te zeer afhankelijk van de inkomsten uit de kerk, die in slechte tijden wel eens konden tegenvallen, getuige een klacht der broeders uit 1468/69: “So en is dit jair uut der kercken soe veel niet gecomen van offerhande alser in andere voerleden jaeren van offerhande quam, overmids dat die neringen soe snode heeft geweest”. En een halve eeuw later was het al niet beter: “dat huys van Leyden heeft wenijch renten ind moet principalick sich behelpen van tgene sij wter kercken mijtten halss (met eigen arbeit) haelen, dat hem nu cleyn genoich valt, overmijts dat die burger arm weerden, ind der merckten ind hoire comentscap by desen veden nyet bekomen en konnen”.⁴¹

Relatie met de stad Leiden

Hebben de burgers van Leiden graaf Floris zijn regeling met betrekking tot hun parochiekerk in dank afgenomen? In plaats van met twee wereldlijke priesters, zoals hij hen beloofd had, kregen zij te maken met twee broeders van de Duitse Orde, een vreemd element in de stedelijke samenleving. Was het niet onvermijdelijk dat er frictie zou ontstaan tussen enerzijds burgers van een stad in opkomst, die hun belangen steeds duidelijker gingen voelen en steeds beter gingen verdedigen, en anderzijds de Commandeurs, vertegenwoordigers van een machtige Orde, zonder speciale binding met

Leiden, slechts verantwoording schuldig aan een verre Landcommandeur en, als parochiegeestelijken, aan de bisschop?

De Leidse burgers bleken bepaald niet bereid hun parochiekerk geheel en al uit handen te geven. Rond de kerk vormde zich een aantal colleges, waarvan de leden veelal door het stadsbestuur werden benoemd en waarop de Commandeurs bijzonder weinig invloed konden uitoefenen.⁴² Het beheer over de kerk als gebouw, de “kerkfabriek”, kwam in handen van de Kerk- of Godshuismeesters. Het vermogen dat de burgers bijeengarden ten behoeve van bouw en onderhoud van de kerk, voor altaren en kerk sieraden, werd door hen beheerd en stond volkomen los van het vermogen van de Duitse Orde. Ook de beide kosters, die voor het dagelijkse beheer zorgdroegen, werden sinds 1421 door de stad benoemd. Alleen als de Kerkmeesters hun jaarlijkse rekenschap moesten afleggen, mocht de Commandeur aanwezig zijn.

Een tweede college was dat der Zeventijdenmeesters, opgericht met financiële steun der stedelingen ter verbetering van de kerkzang, die in het begin van de 15de eeuw tot ernstige klachten aanleiding had gegeven. Grootste doorn in het oog der Commandeurs waren evenwel de deputaten en memoriemeesters, die sinds de 15de eeuw de gemeenschappelijke belangen behartigden der kapellaans en vice-kapellaans die in steeds groter getale aan de Pieterskerk verbonden waren ter bediening van de vele, door welgestelde burgers en broederschappen gestichte, kapellen en altaren en tot het doen der vele memoriediensten. De Orde vreesde de concurrentie van deze kapellaans en vice-kapellaans en de Landcommandeur had reeds in de 14de eeuw laten doorschemeren dat hij hun benoeming aan zich wilde trekken. Dit leidde in 1325 tot hevig protest van enkele burgers, die dreigden in het vervolg andere kerken voor hun stichtingen te zullen uitzoeken, tenzij de Landcommandeur hen verzekerde dat zij het begeefsrecht mochten houden. Na bemiddeling van de Hollandse graaf en het stadsbestuur moest de Orde toegeven. ⁴⁴ Het probleem dook later weer op en gaf in 1366 aanleiding tot de oprichting van het kapittel van Sint Pancras.⁴⁵ De Sint Pancraskerk, de tweede Leidse parochiekerk, was onder de stedelingen, die er vrijelijk hun invloed konden uitoefenen, zeer populair en werd spoedig een geduchte concurrent voor de Sint Pieter.

Nooit heeft de Duitse Orde zo voor de belangen, en zelfs voor het voortbestaan, van haar Leidse Huis moeten vechten als in 1369, toen burgers van de stad, niet voor de eerste maal, een klacht indienden bij de graaf, hertog Albrecht, over de wijze waarop de Orde de zielzorg in de parochie verzorgde. Wat er nu precies niet deugde, wordt niet duidelijk. Misschien handelde men alleen met het doel van de Duitse Orde af te komen, maar oprechte bezorgdheid over de kwaliteit van het pastorale werk moeten we

zeker niet uitsluiten. Hertog Albrecht was in ieder geval overtuigd van de gegrondheid der klachten. Hij ontnam de Duitse Orde het patronaatsrecht en droeg de bediening van de Pieterskerk op aan twee wereldlijke priesters, zodat de belofte die Floris V in 1266 aan de stad had gedaan alsnog werd nagekomen.⁴⁶

Maar de Orde berustte niet in de nieuwe situatie. Zij beriep zich dringend op de schenking van 1268 met als resultaat dat de zaak uiteindelijk in 1371 in haar voordeel werd beslist.⁴⁷ Misschien dankte zij dit aan haar uitstekende relatie met de landsheer, die in 1392 de Orde nogmaals in haar rechten op de kerk bevestigde en tevens de stad Leiden verbood keuren te maken die in strijd zouden zijn met de bepalingen van de schenking.⁴⁸

De relaties met de stad bleven problemen geven, bijvoorbeeld in 1450, toen de Landcommandeur zelfs het plan opvatte de ban over Leiden uit te spreken omdat Commandeur Adriaan van Foreest met geweld uit de kerk zou zijn verjaagd!⁴⁹ We moeten echter oppassen dat we op dergelijke voorvallen, die in de bronnen vaak veel aandacht krijgen, niet al te zeer de nadruk leggen. Zowel de stadsrekeningen als de Commandeursrekeningen getuigen van de vele vriendschappelijke contacten die in de dagelijkse praktijk tussen de stad en de Orde onderhouden werden. Voornamelijk leden die in de Leidse Commanderie verbleven, werden ten stadhuisse ontvangen en het Gerecht werd regelmatig door de Commandeur op de maaltijd genodigd. Tal van kwesties, die hier gezien de aard van dit onderzoek niet aan de orde kunnen komen en die nadere studie vereisen, maakten overleg en wederzijdse hulp noodzakelijk. De Duitse Orde als organisatie is in Leiden vermoedelijk niet populair geweest. Zij hinderde de burgers in hun relatie tot de Pieterskerk. De Commandeur en zijn medegezellen waren echter als parochiepapen geaccepteerde leden van de Leidse stedelijke samenleving.

De rij van Leidse Commandeurs loopt door tot op de huidige dag, maar de Commanderie zoals hier beschreven heeft de Hervorming niet overleefd.⁵⁰ Vandaag herinnert alleen nog een enkele naam (Herensteeg, Commandeurssteeg, Commandeurspoort) aan de aanwezigheid der Duitse heren.

BIJLAGE 1

BROEDERS VAN DE DUITSE ORDE IN DE COMMANDERIJ TE LEIDEN

A. *De Commandeurs*⁵¹

Petrus, vroegste vermelding in 1292.⁵²

Andries, 1304 en 1315. In een charter van 27 januari 1325, toen er volgens andere

gegevens slechts twee priesterbroeders in de Leidse Commanderie waren, is sprake van drie parochiepapen, onder wie "Andries van Leyden". Later in het jaar wordt hij niet meer genoemd. Misschien bleef deze Commandeur na de ontheffing uit zijn ambt in de Commanderie wonen en assisteerde hij bij het werk in de parochie.⁵³ *Dierix* of *Dirck den Wolff* (Theodoricus Lupus) 1325 en 1349.⁵⁴

Bernardus, 1350. Hij komt in het archief van de Commanderie niet voor.

Nicolaas, 1353 en 1360.⁵⁵

Florentius, 1357. Hij komt in het archief van de Commanderie niet voor.

Jacobus Laverdey, 1366, overleden in 1370.

Gerard, genoemd Jonghe nam in 1371 de kerk over van de wereldlijke priesters Floris en Philips.⁵⁶ Hij was na zijn korte Leidse ambtsperiode Commandeur/pastoor te **Maasland**⁵⁷ en in 1382 in Valkenburg.⁵⁸

Hendrik van Tiel (Henricus Walteri) was Commandeur op 20 november 1371⁵⁹ en deed afstand in 1377.⁶⁰ Voor hij naar Leiden kwam was hij sinds 1366 Commandeur/pastoor in Maasland.

Dirck van den Rijn (Theodoricus de Reno/Rhenanus), laatste vermelding in 1388.⁶¹ *Jan Zuymont*, 1393.⁶²

Willem Taerninc, 1395, overleden in 1420 te Schoonhoven.⁶³

*Dirck van Renen*⁶⁴ (Theodoricus Rhenanus secundus) komt in het archief van de Commanderie niet voor. Hij legde zijn functie neer wegens ziekte en stierf te Utrecht op 10 februari 1423.

Symon Jansz. van Naeldwijck, 1420, overleden op 13 september 1449.⁶⁵

Adriaen van Naeldwijck, enige vermelding 20 augustus 1448.⁶⁶

Adriaan van Forest, 1449, overleden 1453. Hij behoorde blijkens zijn wapen tot het oude adellijke geslacht van die naam. Hij was in 1444 Commandeur van **Maasland** en in 1445 schaffenaar te Utrecht.

Jacob Martijnsz. van der Woirdt/Woerd, 1453, overleden op 10 augustus 1473.

Albrecht van Baern Roelofsz. was in elk geval op 15 december 1473 in functie.⁶⁵ Hij overleed op 1 april 1504.⁶⁸

Joris Florisz. (Georgius Florentii Maselandus), 1504-1525. Hij werd in 1525 Commandeur/pastoor van Doesburg in een ruil met Albert Snell.⁶⁹ Hij overleed in 1526.

Albertus Snell Albertsz. (Adelbertus secundus Snelardus), overleden op 13 januari 1546.⁷⁰ Albert was, voor hij Commandeur te Leiden werd, achtereenvolgens Commandeur in Valkenburg⁷¹, **Maasland** ⁷² en Doesburg.⁷³ Hij wordt ook nog "van Schoonhoven" genoemd.⁷⁴

Joachim Jansz., "van Utrecht"⁷⁵, 1546, overleden op 13 november 1566.

Arend Dirksz., van der *Goude*, dankte zijn benoeming aan zijn voorganger, die van de Landcommandeur de belofte loskreeg dat na zijn dood Arend zou worden benoemd.⁷⁶ Hij werd in 1578 tevens Commandeur van Rhenen.⁷⁷

Zie verder de lijst van Belonje.

B. De gezellen der Commandeurs⁷⁸

<i>Jacobus</i>	1292, 1293 ⁷⁹
<i>Willem van Dordrecht</i>	1325 ⁸⁰
<i>Henricus Vos</i>	1378s'
<i>Jacobus</i>	± 1427 ⁸²
<i>Johannes</i>	± 1430 ⁸³

Thomas	± 1430 ⁸⁴
Willem <i>van</i> Wye	1444, 14.5585
<i>Gerijt van Wesell</i>	1444 ⁸⁶
<i>Gijsbrecht van Haegen</i>	1455/56 ⁸⁷
Johan Jacopsz. van der Nyepoort	1455/56, 1471, tussen 1477 en 1492 ⁸⁸
Willem <i>van Zandwijck</i>	1463/64 ⁸⁹
Willem <i>Jansz. van sGravenzande</i>	147190
<i>Florens Florensz.</i>	tussen 1477 en 1492 ⁹
Willem Dircxz.	150092
Cornelis Bertelmees	1504, 1505, 1507, 1513-1516 ⁹³
Mr. Cornelis <i>Jansz.</i>	1546 ⁹⁴
Willem <i>Reyersz.</i>	154695
C. De <i>Ridderbroeders</i> ⁹⁶	
Heer Pieter van der Aa	141711897
Heer Emout	1420/21 ⁹⁸
Heer <i>Jacop</i>	1421/22 ⁹⁹
Heer Bertelmees van Groenevelt	1425/26-1439/40 ¹⁰⁰
Heer <i>Michiel</i>	1455/56 ¹⁰¹

BIJLAGE 11

PERSENEEL VAN DE LEIDSE COMMANDERIJ VAN DE DUITSE ORDE

A. Dienstmaagden

Nelle, “onse moeder”, was gedurende vele jaren in dienst van de Commandeur, van wie ze ook een lijfrente ontving. Na haar door rond 1420 werd haar graf dagelijks door de Ordepriesters bezocht.¹⁰²

Griete, “die Commenduyrs maecht”, woonde in 1461 op de Cellebroedersgracht.¹⁰³

B. Knechten

Jan Heynrixz.	± 1423 ¹⁰⁴
Willem	± 1429/30 ¹⁰⁵
Heinric <i>Jacobsz.</i>	1438/39 ¹⁰⁶
<i>Jacop</i>	1546 ¹⁰⁷

C. Barbiers

Rutgaer	± 1420 ¹⁰⁸
---------	-----------------------

D. Rentmeesters

Jan <i>Boomtgen</i> (Johannes Boemgen)	1442, 1443/44 ¹⁰⁹
Jan <i>Claisz.</i>	1455/56 ¹¹⁰
<i>Dirck van Bossch</i>	1463/64, 1468/69 ¹¹¹
Pieter <i>Florysz.</i> , priester	1504 ¹¹²
Mr. <i>Gerijt Willemsz.</i> , priester	1529/30, 1546 ¹¹³

BIJLAGE III

INBOEDELLIJST, AANGETROFFEN IN DE COMMANDEURSREKENING VAN 1443/1444

Leyden

- Item 20 deken goet ende quaet
- Item 16 bedden goet ende quaet
- Item 12 paer slaeplaken
- Item twe paer totten groten bedde
- Item 10 tafellaken lanc ende cort
- Item 20 dvalen, somme lanc, somme cort
- Item vier dvaekijn op dat ende te legghen
- Item 6 dvalen bi dat lavoer te hanghen
- Item twe strijpt laken als men siec is
- Item twe trisoer laken, dat een stript
- Item 12 selveren scalen
- Item 14 selveren lepelen
- Item 6 coperen potten
- Item drie becken
- Item twe water potten
- Item twe lavoren
- Item drie cleyn becken
- Item een peper becken
- Item vier ketelen groet ende cleyn
- Item 14 mettalen candelaers
- Item twe yseren pannen
- Item twe yseren lepelen
- Item twe yseren speten
- Item 6 yseren branders
- Item 30 plateylen groet ende cleyn
- Item 20 warmoos scuttelen
- Item 24 sausieren
- Item 24 teljuren
- Item 5 wijn kannen, die twe elc van dre pinten ende die ander drie elc van twe pinten
- Item noch twe pins wijn kannen
- Item twe half pinten ende een vierende1
- Item 16 tinnen bier kannen groet ende cleyn behalven een cleyn tinnen pijp kanne-
kijn
- Item vier sout vaten
- Item vier tangen
- Item een blancken ketel
- Item 21 oerkussen
- Item 12 kussen mit lelien daer men op sit
- Item 24 kussen mit den cruys des Oerdens
- Item vier mit die wapen van Leyden

Item vier mit sterren
 Item 6 bancwercks van Atrecht
 Item vier rode kussen
 Item noch vijf sitte cussen dagelix op die stolen
 Item een tinnen mostert pot
 Item een hoechtijt strijpte dvael
 Item twe rode tapijt laken in der zalen
 Item noch twe blawe laken, dat een op die groten camer. Ende dat ander in die firmarye
 Item een cruyt visel mit een stoc
 Item een cruyt zeve daerbi
 Item 2 mortieren
 Item 2 roesters
 Item twe witte linnen laken mit den zwarte cruys
 Item twe yseren cronen, een in die zael ende die ander op die grote camer
 Item twe treeften groet
 Item drie cleyn

BIJLAGE IV

INBOEDELLIJST, AANGETROFFEN IN DE COMMANDEURSREKENING VAN 1449/1450

Dit is des huys ymboel van Leyden, anno XLIX op geleverd

Inden eersten 12 zulveren schalen
 Item 14 zulveren lepelen
 Item een sulveren cop
 Item 6 coperen potten
 Item viiff ketelen
 Item een schoerketell
 Item een grote ketel
 Item een gotelinge
 Item 4 water becken
 Item 2 water vaet
 Item 2 lavoren
 Item 2 metalen candelairs mit 2 pijpen
 Item 3 mit een pijp verwisselt die groot sijn
 Item 8 candelairs mit een pijp
 Item 4 cleyn becken
 Item een peper becken
 Item 2 wijn kannen, elcx van 3 pinten
 Item 2 wijn kannen, elc van een mengelen
 Item 2 wijn kannen, elc van 1½ pint
 Item 2 wijn kannen, elc van een pint
 Item 2 wijn kannen, elc van ½ pint

Item een wijn kanne van een vierendeel
Item een tuijtkanne
Item 7 bier kannen, elcx 1 pint
Item 9 bier kannen, elc ½ pint
Item 3 lange ijseren pannen
Item 2 ronde yseren pannen
Item een treeft ende 2 cleyn treeftgens
Item 3 roesteren
Item 3 ijseren speten
Item 3 halen, groot ende cleyn
Item een weijndijser
Item een hangijser
Item 6 brantijzers ende een cleyn
Item 3 ijseren, diemen voir die pannen settet
Item een vijsel mit een cruyt teems
Item 4 ijseren lepen

Dit is tinnewerck

Inden eersten 3 zwaens platelen
Item 4 cleyn platelen dan die ander
Item 24 platelen groot ende cleyn
Item 17 moes scotelen
Item 22 sausieren
Item 4 zoutvaet
Item 26 taelgoren
Item een tinnen komme
Item een tinnen cop
Item een mostertmolen
Item een mostertpot
Item een glazende vleyssch mit een koker (?)
Item 3 lange tafelen ende een cort
Item 2 scyven
Item 2 pair scragen
Item 5 tangen
Item 2 blaesballigen
Item een brant emmer
Item een vleyssch gavel
Item twee lanteren

Dit is dat lindwaet

Item 7 lange taeflakens
Item 7 lange taeflakens dair naest
Item viiff corte taeflakens
Item 15 lange voir dwalen
Item 15 voir dwalen tot die lancste tafel sonder een

Item 4 tresoir laken, 2 nye ende 2 out
 Item 5 water dwalen water mede te geven
 Item 7 cleyn voir dwalen
 Item 2 hant dwalen gewracht te hangen
 Item 9 hant dwalen dagelick te besigen
 Item 2 taeflakens tot die middelste tafel
 Item 6 tafelaken in die kucken
 Item 2 taefelaken tot den bedden over die zieken
 Item een doot cleet mit een swert cruys
 Item een tresoir laken op des Lantcommenduers camer

Dit is landwaet tot den bedden

Inden eersten 23 pair slapelaken
 Item 21 oircussenen groot ende cleyn
 Item 16 goede sitte cussenen
 Item 2 dozijn sitte cussenen mitter Oirdens wapenen goet ende quaet
 Item 6 cussenen mit leeuwen
 Item 3 cussenen mit sterren
 Item 3 cussenen mit meerbladen
 Item 16 bedden goet ende quaet
 Item 2 zaertsen optie bedden
 Item oude bedde clederen onder te sprede
 Item 7 oircussenen blade goet ende quaet
 Item 2 voet clederen
 Item een gripp mit 3 tanden
 Item een grave ende 1 spade
 Item 3 scuppen ende een kordewagen
 Item een houwe ende 2 tresoren
 Item 2 blaesballigen ende 3 bijlen
 Item 2 riven, dairmen broot mede rivert
 Item 6 vlaren (?) cort ende lange
 Item een zage ende een houten slegge
 Item een zeijssen
 Item een oirt gras mede te maijen

AANTEKENINGEN

Dit artikel is gebaseerd op de ongepubliceerde doctoraalscriptie *Middeleeuwse Geschiedenis De Commanderie van de Ridderlijke Duitse Orde te Leiden in de Middeleeuwen*, Leiden, 1980. Een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van het Gemeentearchief in Leliden onder nr. 65007/3.

1. Jhr. J.J. de Geer van Oudegein, *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht*, Utrecht, 1871, deel I, p. 247.

2. Het archief van de Duitse Orde, Balije van Utrecht is geïnventariseerd door Ph. van Hinsbergen, *Inventaris van het archief tot 1811 van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht* (1955), hierna geciteerd als ADO.

3. ADO nr. 2047. Overgeleverd zijn de rekeningen uit de jaren 1416/17-1418/19, 1420/21-

- 1434/35, 1436/37-1441/42, 1443/44, 1449/50, 1455/56, 1463/64, 1468/69, 1493/94, 1. 5 0 4 . 1504/5-1519/20, 1530/31, 1532/33, 1539/40 en 1546. Het boekjaar loopt van 1 september tot 1 september. Om het aantal noten enigszins te beperken, worden de vele gegevens die afkomstig zijn uit deze rekeningen niet in de aantekeningen verantwoord. Met nadruk moet gezegd worden, dat alleen de onderwerpen die in de rekeningen aan de orde komen, nader zijn bestudeerd.
4. Zie voor de geschiedenis van de Duitse Orde: Mr. F.J.W. Fabius, *De ridderlijke Duitse Orde van verleden tot heden*, z. pl., z. jaar.; Jhr. J.J. de Geer van Oudegein, *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht*, Utrecht, 1871; Mr. W.J. Baron d'Ablaing van Giessenburg, *De Duitse Orde*, Den Haag, 1857; P.M. Tumler, *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis um 1400*, Wenen, 1955; J. Voigt, *Geschichte des deutschen Ritterordens in seinen zwölf Balleien in Deutschland*, Berlijn, 2 dln., 1857-1859.
5. AD0 nr. 1979 en Secretarie-archief 1253-1575 nr. 80, fol. 21, ook nr. 50, fol. 15. Afgedrukt bij F. van Mieris, *Groot Charterboek der Graaven van Holland* enz., Leiden, 1753, deel 1, p. 344-34.5 en bij De Geer van Oudegein, *Archieven*, nr. 596.
6. AD0 nr. 1980 en Secretarie-archief 1253-1575 nr. 80, fol. 3. Afgedrukt bij Van Mieris, *Charterboek*, deel I, p. 347 en De Geer van Oudegein, *Archieven*, nr. 597.
7. J.M. Romein, "De geschiedenis van een Leidsch gebouw". In: *Leids Jaarboekje* 17 (1920), p. 67-69.
8. B.N. Leverland, "De pastoors van de Onze Lieve Vrouwekerk te Leiden". In: *Leids Jaarboekje*, 1982, p. 57-58.
9. AD0 nr. 2020. Afgedrukt bij De Geer van Oudegein, *Archieven*, nr. 610.
10. Archieven van de Gasthuizen, regist. nr. 163.
11. AD0 nr. 2051.
12. AD0 nr. 1991. Afgedrukt in De Geer van Oudegein, *Archieven*, nr. 613.
13. C. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw*. Diss. Utrecht. Den Haag, 1908, p. 51.
14. Archieven van de Gasthuizen, nr. 334. AD0 nr. 1991 en 1978, fol. 15 en 16.
15. AD0 nr. 205 1 en J. Hof, *Egmondse kloosterrekeningen uit de XIVe eeuw*, Groningen, 1976 (Fontes Minores medii aevi XVII), rek. 798 fol. 41v, 42r, 45r, 46v en 62r.
16. Nader onderzoek zou hierover meer aan het licht moeten brengen.
17. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, Leiden, 1975, p. 79.
18. A. van der Vorst, "De bouwgeschiedenis van het Rijksprentenkabinet (Kloksteeg 2.5) te Leiden". In: *Leids Jaarboekje* 1947, p. 90.
19. Van Oerle, *Leiden*, p. 428.
20. J.C. Overvoorde, *Archieven van de Kerken*, Leiden, 1915, deel 1, p. VIII.
21. Een roede = 3,767 m. Hier worden vierkante roeden (= 14,193 m²) bedoeld.
22. H.G. Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden*, Leiden, 1873. Secretarie-archief 1253-1575, nr. 532, 580, 598 en 603.
23. Secretarie-archief 1253-1575, nr. 536 en 538.
24. Deze berekening is gebaseerd op de beschikbare gegevens omtrent de in deze periode toegepaste dakhelling. Zie D.E.H. de Boer, "Jherusalem in Leyden of de strijd om een erfenis". In: *De Leidse Hofjes*, 8(1979), p. 47-49; Secretarie-archief 1253-1575, nr. 538, fol. 98r en 103v.
25. Zie voor de ligging en grootte van de Commanderie Van der Vorst, "Bouwgeschiedenis", fig. 1 en Van Oerle, *Leiden*, afb. 88, 93 en 94.
26. Deze lijsten bevinden zich in de commandeursrekeningen van de jaren 1443/44 en 1449/50.
27. Van Oerle, *Leiden*, p. 240.
28. Van Oerle, *Leiden*, p. 62 (afb. 71) en 79.
29. AD0 nr. 1978, fol. 25 en 26r en nr. 2092; Van Oerle, *Leiden*, p. 109. Zie ook noot 2.5.
30. AD0 nr. 1987x, 1988 en 1989; Archieven van de Kerken, nr. 398, 399, 401 en 402; zie ook P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche Stad*, deel I, p. 280.
31. AD0 nr. 1990x.
32. AD0 nr. 1990.
33. AD0 nr. 1978, fol. 22, 23r. De Boer, "Jherusalem", p. 56-57.

34. ADO nr. 1978, fol. 21, 22r.
35. ADO nr. 2000 en nr. 1978, fol. 19, 20. Afgedrukt in De *Geer van Oudegein, Archieven*, nr. 611.
36. ADO nr. 2092 en nr. 1978, fol. 25, 26r; Van Oerle, *Leiden*, p. 109.
37. Op de kaarten die Van Oerle in zijn atlas opnam en die de eigendomssituatie in en rond Leiden weergeven met betrekking tot de gronden, toebehorende aan de kerken, abdijen, kloosters en gasthuizen (kaarten 31A, 31B en 31C) omstreeks 1600 is, hoewel in de legenda een aparte arcering is opgenomen voor de goederen van de Commanderie van Sint Pieter, geen grondbezit van de Commanderie aangegeven.
38. Zie bijvoorbeeld ADO nr. 2086 en nr. 1978, fol. 18v, 19r.
- ADO nr. 2001; afgedrukt in De *Geer van Oudegein, Archieven*, nr. 6 15.
40. De visitatoren stelden een rapport op over de situatie die zij in een Commanderie aantroffen. Twee van dergelijke rapporten over de Leidse Commanderie (in het Duits gesteld) zijn overgeleverd: ADO nr. 2051 en 2052.
41. ADO nr. 185. Zie ook Overvoorde, *Archieven van de Kerken*, p. X. Hier moet zeker ook gedacht worden aan het verval van de lakennijverheid na 1500. In de overgeleverde rekeningen fluctueren de jaarlijkse inkomsten tussen 2 16 en 429 Rijnse gulden, de jaarlijkse uitgaven tussen 209 en 520 Rijnse gulden. In beide gevallen vertoont zich een stijgende lijn, De meeste rekeningen sluiten af met een nadelig saldo.
42. Zie voor het volgende Overvoorde, *Archieven van de Kerken*, p. XII e.v.
43. M. van Baarsel, "De memoriemeesters van de Pieterskerk". In: *Leids Jaarboekje* 1982, p. 25-55.
44. ADO nr. 2038, *Archieven van de Kerken* nr. 325 en 322, fol. 44v. Afgedrukt bij De *Geer van Oudegein, Archieven*, nr. 602. Vergelijk Blok, *Hollandsche Stad*, p. 278.
45. B.N. Leverland, "Het kapittel van St. Pancras te Leiden". In: *Leidse Jaarboekje* 58 (1966), p. 69-71.
46. ADO nr. 2011. Afgedrukt bij De *Geer van Oudegein, Archieven*, nr. 607.
47. ADO nr. 1983. Afgedrukt bij De *Geer van Oudegein, Archieven*, nr. 609. Zie ook Blok, *Hollandsche Stad*, p. 279 en Van der Vorst, "Bouwgeschiedenis", p. 88 en ADO nr. 2012.
48. ADO nr. 1984, Secretarie-archief 1253-1575 nr. 81, fol. 22. Afgedrukt bij De *Geer van Oudegein, Archieven*, nr. 6 12 en bij Van Mieris, *Charterboek*, deel 111, p. 589 en 590. Zie ook Blok, *Hollandsche Stad*, p. 279.
49. A.G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477*, Groningen/Batavia, 1942, p. 125.
50. Van der Vorst, "Bouwgeschiedenis", p. 93-94.
51. Deze lijst is gebaseerd op J. Belonje, "De Leidse Commandeurs van de Duitse Orde". In: *Leids Jaarboekje* 51 (1959), p. 47-54. Waar dat nodig was, zijn wijzigingen en aanvullingen aangebracht, zodat beide lijsten aanzienlijk van elkaar afwijken. Er is geen poging gedaan tot inventarisatie van alle bronvermeldingen der verschillende Commandeurs. De jaartallen vertegenwoordigen, tenzij anders vermeld, de eerste en laatste maal dat een Commandeur in de bronnen voorkomt. Zie ook: Jhr. J.J. de Geer van Oudegein, *Register der Overheden en leden van de Utrechtse Balije der riddertelijke Duitse Orde etc.*, Utrecht, 1900.
52. ADO nr. 1987x, *Archieven van de Kerken* nr. 398 en 493, fol. 107.
53. ADO nr. 2038.
54. ADO nr. 2038 ("Dierix van Utrecht"); Archief Heeren van Warmond nr. 550, fol. 40v (zie notitie in de lijst van Belonje op de studiezaal van het Leidse Gemeentearchief).
55. ADO nr. 1978, fol. 51.
56. ADO nr. 2012.
57. ADO nr. 2113, benoemd in 1372.
58. ADO nr. 1930, benoemd in 1382. Volgens ADO nr. 2020 (De *Geer van Oudegein, Archieven*, nr. 610) al in 1377.
59. ADO nr. 2063x. Er is kennelijk sprake van een ruil, waarbij Gerard en Hendrik van Commanderie wisselden (ADO nr. 2 113).
60. ADO nr. 2013.

61. AD0 nr. 2092 en 1978, fol. 25, 26r.
62. Archieven van de Gasthuizen, nr. 455, fol. 15v. Misschien is hij dezelfde als de door Belonje in 1382 genoemde Joannes Zelandus, die toen echter nog geen Commandeur kan zijn geweest. Belonje noemt bovendien een Jacob in 1386. Dit is echter een vergissing. De oorkonde, waar naar hij verwijst, dateert niet uit 1386, maar uit 1368. Wij hebben hier dus te maken met de eerder genoemde Jacobus Laverdey.
63. Zijn dood wordt bevestigd door de commandeursrekening uit het jaar 1420/21, waar sprake is van "die oflivighe commelduer".
64. Zie een notitie in het artikel van Belonje op de studiezaal van het Leidse Gemeente-archief. Helaas ontbreekt een bronvermelding.
65. Uit de commandeursrekening van het jaar 1449/50 blijkt dat Symon in Leiden op kosten van de Commanderij werd begraven.
66. AD0 nr. 2084 en 1978, fol. 4v, 5r. Ook Archief van het Faliede Bagijnhof nr. 35.
67. Jongkees, Staat en kerk, p. 167.
68. De commandeursrekening uit het jaar 1504/5 vermeldt "die doot van heren Aelbrecht van Bairn".
69. AD0 nr. 1778.
70. De commandeursrekening uit het jaar 1546 deelt mee, dat Albert op 7 januari van dat Jaar al zeer ziek te bed lag.
71. AD0 nr. 1935, benoemd in 1506.
72. AD0 nr. 2 11 6, benoemd in 15 10.
73. AD0 nr. 1778, afgetreden in 1525.
74. AD0 nr. 1936.
75. AD0 nr. 1992.
76. AD0 nr. 2015 en 2016.
77. AD0 nr. 23 16.
78. De jaartallen verwijzen naar het jaar van vermelding.
79. AD0 nr. 1987x, Archieven van de Kerken nr. 398 en 493, fol. 107; 399 en 493, fol. 107.
80. AD0 nr. 2038, Archieven van de Kerken nr. 325 en 322, fol. 44v.
81. AD0 nr. 2054.
82. AD0 nr. 2049: "fratri nostro Jacobo".
83. AD0 nr. 2049: "fratre nostro Jo.".
84. AD0 nr. 2049: "fratri nostro Thome". Misschien Identiek aan de heer Thomas die genoemd wordt in de burgemeestersrekening van 1423/24 (A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1424, 1424-1434)*, Amsterdam, 1913-1914, deel I. p. 453.
85. AD0 nr. 2004, afgedrukt bij De Geer van Oudegein, *Archieven*, nr. 6 17. Zie ook De Geer van Oudegein, *Overheden, XXXIII en Archieven*, nr. 371.
86. AD0 nr. 2004, afgedrukt bij De Geer van Oudegein, *Archieven*, nr. 617.
87. AD0 nr. 2047, rek. 1455/56.
88. AD0 nr. 2047, rek. 1455/56. Ook in AD0 nr. 1978, fol. 1 ti en 17, Archieven van de Gasthuizen nr. 4 en AD0 nr. 2008.
89. AD0 nr. 2047, rek. 1463/64. In 1463/64 vertrok hij naar Utrecht, waar we hem in 1467 als Huiscommandeur ontmoeten. Hij was waarschijnlijk een bekwaam bestuurder, want in datzelfde jaar werd hij Commandeur te Dieren (een post die gewoonlijk voor een ridderbroeder was weggelegd), waar de Commanderij "bij oerloghe ende overvallen swaerlike met schulden belast" was. In 1473 was hij nog Commandeur. Zie: De Geer van Oudegein, *Archieven*, nr. 487 en 403; W. Jappe Alberts, "De overrentmeestersrekening van Zutphen over 1472-1473". In: *Bijdr. en Meded. van het Hist. Gen.*, 71 (1956), p. 1-159.
90. AD0 nr. 1978, fol. 16 en 17, Archieven van de Gasthuizen nr. 4.
91. AD0 nr. 2008.
92. Oude Rechterl. Archieven nr. 41 (Kenningboek G. fol. 45v).
93. AD0 nr. 1978, fol. 10 en 11 en nr. 2056; Archieven van de Kerken nr. 4.5 en 18 (rek. memoriemeesters 1513/14, 1514/15 en 1515/16).
94. Archieven van de Kerken nr. 1372; AD0 nr. 2047, rek. 1546.

95. Archieven van de Kerken nr. 1372. Zie ook De Geer van Oudegein, *Archieven, nr. 446*.
96. Het is niet van alle hier genoemde personen met zekerheid vast te stellen of zij ridders waren. (Met "heer" kon zowel een geestelijke als een riddermatig persoon worden aangeduid). De jaartallen verwijzen naar het jaar van vermelding.
97. AD0 nr. 2047, rek. 14 17/ 18.
98. AD0 nr. 2047, rek. 1420/21.
99. AD0 nr. 2047, rek. 1421/22.
100. AD0 nr. 2047, rek. 1425/26-1439/40. Maar liefst 1.5 jaar lang heeft de Leidse Commande-rij geld voor hem uitgegeven. In 1439/40 werd hij op kosten van de Commandeur begraven. Een kanttekening in de rekening van dat jaar luidt: "dit sal een ritter heer sijn geweest".
101. AD0 nr. 2047, rek. 1455/56. Hij wordt duidelijk als "ridderbroeder" aangemerkt. Mis- schien gaat het om Michiel van Boetselaer (De Geer van Oudegein, *Overheden, XXIX*).
102. AD0 nr. 2033 en nr. 2047, rek. 1416/17-1420/21.
103. Archieven van de Kloosters nr. 950.
104. AD0 nr. 2049: "ons knecht plach te wesen".
105. AD0 nr. 2049: "famulo nostro Wilhelmo".
106. AD0 nr. 2047, rek. 1438/39.
107. AD0 nr. 2047, rek. 1.546.
108. AD0 nr. 2049.
109. AD0 x.207.5 en nr. 1978, fol. 52, nr. 2047, rek. 1443/44, nr. 2033: "quondamreddituarius noster".
110. AD0 nr. 2047, rek. 1455/56.
111. AD0 nr. 2047, rek. 1463/64, 1468/69.
112. AD0 nr. 2047, rek. 1504.
113. Archieven van de Kloosters nr. 901 en AD0 nr. 2047, rek. 1546; "meyster Gerijt", "Gerardus Wilhelmi presbiter".

HET LEIDS MEDISCH “NETWERK” OMSTREEKS 1465

door

D.E.H. de Boer

De geschiedenis van de medische zorg in het middeleeuwse Leiden is tot op heden nog onvoldoende onderzocht. De grootste Leidse gasthuizen hebben wel hun historici gehad, maar de beoefenaars van de medische wetenschap, de “doctoirs in medecinen”, chirurgijns, barbiers, “crudenaers”, apothekers, vroedvrouwen en aderlaatsters zijn nog nauwelijks belicht. Dat er grote verschillen in aanzien en vermogen hebben bestaan tussen al deze geneeskundigen lijkt voor de hand te liggen. Maar hoe het medisch “netwerk” nu werkelijk in elkaar stak, is nog grotendeels onbekend. De Leidse archieven en die van enkele grote geestelijke instellingen buiten de stad (zoals de kloosters van Rijnsburg en Leeuwenhorst, of de Balije van de Duitse Orde te Utrecht) bevatten talloze bronnen, waarin de medici verscholen zitten. Daarin zit meer dan genoeg materiaal om een boeiend beeld te krijgen van deze heel bijzondere beroepsgroep in de middeleeuwse samenleving.

In het onderstaande wordt door een “momentopname” van de Leidse medici omstreeks 1465 geprobeerd een “case-study” te geven, op basis van een klein deel van het materiaal, die hopelijk stimulerend kan werken voor het medisch-historisch onderzoek.

De aanstelling van een stadsvroedvrouw in 1463 vormt het aanknopingspunt voor onze verkenningstocht door het Leidse medische landschap van de jaren zestig van de vijftiende eeuw. In een recent verdedigde dissertatie over vrouwengeneeskunde in Vlaanderen in de late middeleeuwen heeft de Belgische historica A. Delva geprobeerd de sociale status van de Vlaamse vroedvrouwen te meten. Voor het werk van de vroedvrouwen beschikte zij over voldoende materiaal, maar juist de verhoudingen tussen vroedvrouwen en stadsmedici op het gebied van beloning en status bleven een weerbarstige materie.¹ Veel genuanceerder is het beeld dat we krijgen uit een overzicht van de medici in de Nederlanden in de late Middeleeuwen, zoals J. van Herwaarden dat gaf.² Helaas ontbraken daarin juist de vroedvrouwen. Toevallig zijn in Leiden de tekst van het magistraatsbesluit tot benoeming van Margriete Wechels als stadsvroedvrouw (d.d. 17 oktober 1463) en de twee dagen later opgestelde aanstellingsbrief bewaard gebleven.³

Beide stukken zijn hierachter als bijlage afgedrukt. Rondom deze unieke documenten zijn heel wat gegevens beschikbaar over de omstandigheden waaronder de aanstelling plaatsvond en over het functioneren en de beloning van de medici in stadsdienst. Zo kunnen we aan de hand van deze bijzondere gebeurtenis het medisch apparaat in een middelgrote, middeleeuwse stad beter leren kennen.

Leiden maakte in de vijftiende eeuw een snelle bevolkingsgroei door. Omstreeks het jaar 1500 bedroeg het aantal inwoners ongeveer 14000, nadat het driekwart eeuw tevoren ternauwernood de 6000 had overschreden.⁴ Deze sterke bevolkingstoename werd mogelijk gemaakt door de eerste, grote bloeiperiode van de lakennijverheid als exportindustrie, terwijl de pestepidemieën, die tot in het begin van de vijftiende eeuw een effectieve bevolkingsgroei verhinderd hadden, van karakter veranderden.

Voor de verzorging van de zieken of gewonden konden de Leidenaars een beroep doen op drie gasthuizen en een leprooshuis, maar in de meeste gevallen geschiedde de verzorging thuis en wendde men zich tot de leden van de medische beroepsgroep, die bij tientallen in de bronnen te vinden zijn en waarnaar nog geen systematisch onderzoek verricht is.⁶ Aan de top van die groep geneeskundigen stonden degenen, die door de stad op enigerlei wijze gehonoreerd werden.

In het midden van de eeuw had de stad Leiden een drietal medici in dienst, waarvan Phillips Codde als *doctor in medicinis* de functie van de stadsmedicus bekleedde. Hij werd terzijde gestaan door twee “stede surgijnmeesters”⁷, meester Rutger en diens broer meester Willem Rutgersz., die waarschijnlijk zoons waren van de voormalige stadschirurgijn, meester Rutgher.⁸ De relatie van deze drie geneesheren tot de stad bleek niet alleen uit het ontvangen van een wedde, maar ook uit het dragen van het kled der stedelijke dienaren en het delen in de wijnschenken, die jaarlijks werden gedaan na de grote processie op Sacramentsdag en bij de wisseling van de burgemeesters op Sint Maartensavond. Phillips Codde ontving voor zijn dienst een wedde van 15 Wilhelmuusschilden per jaar; de beide chirurgijns moesten het samen doen voor 20 van deze gouden munten, maar zij ontvingen daarenboven nog een accijnsgeld van 10 schilden⁹, zodat hun verdiensten uiteindelijk even groot kunnen zijn geweest, hoewel Phillips Codde waarschijnlijk nog afzonderlijk een vrijstelling van accijnzen genoot, die op andere wijze geadministreerd werd.

Over de taakomschrijving en -uitoefening van de heren is weinig bekend. De chirurgijns ontvingen voor de verzorging van personen, die bij werk in stedelijke dienst gewond waren, een afzonderlijke vergoeding.¹⁰ Van de stadsarts is dat niet gebleken. Deze had in ieder geval ex officio de

zorg over de zieken in de stedelijke gasthuizen¹¹; waarschijnlijk diende hij ook toezicht te houden op de bonte groep van medische practiseurs, die in de stad werkzaam waren en waarvan de chirurgijns sinds 1441 in gildeverband georganiseerd waren.¹² Het merendeel van de inkomsten van de *doctor* zal bestaan hebben uit de honoraria, die hij de particuliere patiënten kon berekenen. Blijkbaar liet Phillips Codde zich wel eens verleiden de “fondspatiënten” in de gasthuizen minder accuraat te behandelen, zoals mag blijken uit een vroedschapsbesluit van 25 mei 1453, waarin werd gesteld dat de stadsbestuurderen “meester Philips seggen ende bevelen sullen dat hij den armen inden gasthuysen voirt an bet[er] visiteer dan hij tot hair toe gedaen heeft, of dat men hem van sijnen dienste verlaten sal”.¹³ Of deze krasse uitspraak slechts tijdelijk geholpen heeft, is onbekend, maar vijf jaar later blijkt dat “meester Philips die der stede medecus plach te wesen, uut Leyden getoghen” was. In zijn plaats benoemde de stad meester Jan Gheen, tegen beloning met een jaarlijkse tabberd, zoals meester Phillips had, maar nadrukkelijk “sonder anders enige wedden of loen vander stede wegen te hebben”.¹⁴

Tot en met 1462 bleef deze situatie onveranderd: Jan Gheen ontving jaarlijks 8 pond kledinggeld en de beide stadschirurgijns kregen dezelfde vergoedingen als tevoren. Niettemin heeft het er alle schijn van, dat de kleine medische staf geleidelijk niet meer in staat was naar behoren in de behoefte aan medische zorg in de stad te voorzien en een afdoende toezicht op de geneeskundigen in de stad te houden. Dit blijkt uit een ingrijpende reorganisatie, die eind 1462 of begin 1463 plaatsvond en door de terugkeer van Phillips Codde wordt gemarkeerd.

De burgemeestersrekening over het jaar 1462-63 vermeldt een lakenaankoop “tot behoef meester Philips Codde ende meester Jacob Evers, doctoirs in medecinen, alzoec zij bij consente vanden vroescip als gezworen meesteren vander stede an genomen zijn”.¹⁵ Helaas zijn de vroedschapsboeken in Leiden te lacuneus bewaard gebleven om de overwegingen, die bij de benoeming van de beide universitair geschoolde geneeskundigen een rol gespeeld hebben, te kunnen opsporen. Ook blijft de preciese datum van de terugkeer van Phillips Codde onbekend. Maar in ieder geval wordt duidelijk dat Jan Gheen, die nimmer als doctor vermeld wordt, aan de kant werd geschoven: hij kreeg zijn kledinggeld aanvankelijk slechts tot Pasen (10 april) 1463.¹⁶ Pas op haar vergadering van 30 oktober 1463 besloot de vroedschap tot een soort “wachtgeldregeling”, waarbij aan de ontslagen medicus voor de rest van zijn leven alsnog het lakengeld werd toegerekend.¹⁷

De benoeming van twee stadsmedici werd ogenblikkelijk door een sanering van de medische zorg gevolgd, die er inderdaad op wijst, dat de groei

afb. 1. Boven: een arts laat een urinaal vallen, wat op niets goeds wijst voor de patiënte. Onder: een barbier verricht een (gerechtelijke?) autopsie. Handschrift, 13de eeuw. Bodleian Library, Oxford.

van de bevolking met een toename van de medische problemen gepaard was gegaan, waar de in Leiden werkzame geneeskundigen niet tegen opgewassen waren.

Het meest duidelijk wordt dit, bij de bestudering van de overwegingen die tot de aanstelling van een stadsvroedvrouw leidden. Die overwegingen zijn ten dele ook in het benoemingsbesluit en de aanstellingsbrief (bijlage) van oktober 1463 terug te vinden, maar werden ook verwoord in de instructies die aan de beide stadsgeneesheren gegeven werden. In de rubriek “alrehande uitgeven” van de burgemeestersrekening staan enkele uitzonderlijke posten, die met het aantrekken van de eerste officiële stadsvroedvrouw te maken hebben.

De vroedschap constateerde, dat bij zwangerschappen en bevallingen vaak complicaties ontstonden, waaraan “gebreke ende versumenisse vander vroetmoeren off vroetwijven” ten grondslag lagen.¹⁶ Daarom kregen de beide pasbenoemde medici, waarschijnlijk zelfs direct bij hun installatie¹⁹, de opdracht uit te zien naar een “goet, eersaem, notabel vroetwijff”. Hun werd aangeraden vooral “tot Andwerpen ende tot anderen plaitzen” inlichtingen in te winnen. Al spoedig vonden zij “nergen gheen bequamer . . . dan een vroetwijff tot Antwerpen, gehieten Mergriete Wechels” en inviteerden deze vroedvrouw, met haar man Willem Heynricxz., om naar Leiden te komen, waar zij als gasten van Phillips Codde en Jacob Evers verbleven. Uiteraard dienden beide geneesheren daarvoor een forse declaratie in. Hoewel het nog tot oktober zou duren, voordat het tot de formele aanstelling kwam, blijkt het echtpaar zich al in juli 1463 als poorters in de stad te hebben ingeschreven. In het poorterboek staat dat aldus geregistreerd: “Willem Heynricxz. Vechel, poorter ontfaen bij Jacop van Noorde XXX dage in julio, borge meester Philips Codde. Scepenen Willem van Zijl, Aelbaren van Noord”.²⁰ Zijn functie als borg bewijst hoezeer stadsdokter Phillips Codde bij deze zaak betrokken was.

Enkele maanden van onderhandelingen volgden. Blijkbaar was Margriete Wechels zich ervan bewust, dat ze in deze situatie gunstige voorwaarden kon bedingen. Na een periode, waarin zij kennelijk nog enkele malen naar Antwerpen heen en weer reisde, kwam men tot een accord. Maar afzonderlijk bedong het echtpaar “dat men hemluyden voir hoir coste int comen ende int weder keeren geven soude ende tot hulp van hoeren costen als zij mit hoiren goeden te Bamisse (1 oktober) quamen, XXX s.g., die hair bij den burgermeesteren betailt zijn”.²¹ Zo kon in oktober 1463 de sanering van de vrouwengeneeskunde in Leiden een aanvang nemen. De voorwaarden, die in de aanstellingsbrief zijn omschreven, geven een goed inzicht in de plaats die de stadsvroedvrouw in Leiden innam. Zij diende voor allen die haar hulp inriepen beschikbaar te zijn, waarbij de

afb. 2. Moeder met kind, 15de eeuw. Fries Museum, Leeuwarden.

armen gratis en de rijken tegen een door henzelf te bepalen vergoeding verloskundige hulp moesten krijgen. Bovendien moest Margriete Wechels de andere vroedvrouwen of ongeschoolde vrouwen in de stad op hun verzoek instructies geven, zowel in de vorm van theorie, als in de vorm van praktijklessen (“raet ende bewijsinghe dier wercken”), waarmee waarschijnlijk de gewenste niveauverbetering onder de Leidse vroedvrouwen bereikt moest worden. Lastige gevallen moest de stadsvroedvrouw bespreken met de beide artsen. Iedere bevalling waarbij haar hulp werd ingeroepen, moest zij tot het eind begeleiden of slechts met volledige instemming van de kraamvrouw een vervangster aanwijzen.

Een bijzondere taak van de vroedvrouw werd niet in de aanstellingsbrief geregeld. Die betrof de assistentie van het gerecht in gevallen van verkrachting, abortus, of mishandeling met miskraam als gevolg. In Vlaanderen hebben stadsvroedvrouwen die taak soms vervuld.²² En hoewel in Leiden uit de ambtsperiode van Margriete Wechels geen voorbeeld bekend is, geeft een tragisch geval uit 1456 aan, dat ook hier die taak aan haar zal zijn toegefallen. In dat jaar werd een zeker Jan Wouters aangeklaagd wegens mishandeling van Alijt, Jan van Vlieten wijf, die als gevolg daarvan “dat kint doot ter werelt gebrocht heeft”.²³ Kort daarna is ook de moeder overleden. In de rechtszaak verklaarden twee vroedvrouwen onder ede dat zij, als ze bij de bevalling aanwezig geweest zouden zijn, wel “met hulpe Goids een kerstenziele dairaf gehadt” zouden hebben. Maar het gerecht consulteerde nog twee “oude ende notabele vroetwiven” en meende uiteindelijk dat wel degelijk van doodslag sprake was.

Ook de problemen in dergelijke gevallen zouden beter kunnen worden bestreden als een stadsvroedvrouw over de kwaliteit van de zwangerschapsbegeleiding en de kraamzorg in de stad waakte.

De Leidse vroedvrouwen zullen deze gang van zaken niet alleen als een diskwalificatie van hun eigen vaardigheden beschouwd hebben, maar bovendien als een flink staaltje van broodroof. Waarschijnlijk was het dan ook méér dan een gemeenplaats, dat het benoemingsbesluit van 17 oktober eindigde met de mededeling, dat de stad de vroedvrouw juridische assistentie zou verlenen, indien iemand haar in haar ambtsuitoefening zou belemmeren. Al spoedig werd duidelijk dat de benoeming inderdaad kwaad bloed had gezet. In het voorjaar van 1464 zag het gerecht zich genoodzaakt een onderzoek in te stellen naar “logentalige vlogmaeren ende afterbaecx woirde”, die “zeer zwair ende breet gespreyt ende geseyt zij”.²⁴ Boze tongen beweerden dat de stadsvroedvrouw nalatig was geweest bij de bevalling van de vrouw van een zekere Heynric Baselaire. Er werd door enkele notabele vrouwen een onderzoek ingesteld, waaruit bleek dat Margriete onschuldig was en dat het hele verhaal “uut hadyen ende

Estant d'ant
 les discors
 et Infelicités
 de saignou
 nes et for
 aumes et d'ullant mou
 suer que en seure matour

• bone foye et tous deuou
 la voullence de dieu ou de for
 tunc Je craue que la diuine
 vouldence pouuoit tous ha
 et assouist telz foye de telz
 peuplee telz peuplee de telz
 foye et que fortune ne m'ait

afb. 3. Kraamkamer. Handschrift, 75de eeuw. Koninklijke Bibliotheek, Brussel.

nydicheyt” in de wereld geholpen was. Daarom kondigde het gerecht op 6 mei af, dat een nader onderzoek ingesteld zou worden “uut wien dat die woirden hoir beghinsel ende oirspronck genomen hebben”, teneinde de animositeit door een voorbeeldige straf de kop in te drukken. De afloop van de zaak is onbekend, maar het is onmiskenbaar dat de stad met de bescherming van haar functionaris ernst maakte. Tevens wordt duidelijk dat de formeel hoge positie, onder de stadsartsen, maar boven de menigte van inheemse vroedvrouwen, sociaal tot spanningen kon leiden.

Ook meester Phillips Codde zelf kreeg met een vergelijkbaar geval van broodnijd te maken, toen twee jaar later, in de zomer van 1465 één van de lagere genezers in Leiden een conflict kreeg met een klant. De chirurgijn meester Jan de Juede had een contract gesloten met een patiënt om hem te genezen. Deze betaalde vooruit, maar kwam toch te overlijden. Diens weduwe, Geertruyt Heynricx weduwe, wilde nu van meester Jan haar geld terug. Maar deze wimpelde haar af met de woorden: “Wilt ghij U gelt weder hebben, soe gaet dan tot meester Phillips, die selt U geven. Ende dair sende ic se alle gader toe, die hoir gelt van my weder hebben willen”.²⁵ Blijkbaar vond meester Jan, dat de stadsmedicus, die als een soort opzichter boven het medisch bedrijf in de stad torende, naast alle voordelen ook maar voor de nadelen moest opdraaien als er eens iets mis ging. Het Leidse gerecht kwam onmiddellijk in touw. Men hoorde getuigen en constateerde, dat het onbehoorlijk was mensen hun geld bij een ander te laten teruggeisen. Vooral was het erg, dat hij op die manier “den ghenen blameert ende beschaemt dair hij se aenwijst”. Met een bedevaart naar Keulen werd meester Jan op de vingers getikt.

Zo is allerwegen duidelijk, dat de bevoorrechte positie van de stadsmedici jaloesie opwekte. Dat maakt de vraag naar de werkelijke materiële voordelen des te boeiender.

We keren daartoe eerst nog even terug naar de benoeming van Phillips Codde en Jacob Everts. Vóór 1458 vermeldden de rekeningen uitkeringen in geld, laken en wijn, maar vanaf 1462 blijkt op geen enkele manier dat aan het ambt van stadsmedicus nog een wedde verbonden was: slechts de wijnschenkeningen en de jaarlijkse tabberd worden verantwoord. Door een ambtelijk foutje weten we bovendien dat de accijnsvrijdom voor bier nu zeker tot de min of meer verborgen emolumenten van het ambt behoorde. De pachter van de bieraccijns, Hüge Spruyt, kreeg in 1465 een restitutie van de een deel van de pachtsom omdat verzuimd was de accijnsvrijstelling van Phillips en Jacob “in der vryhede van de stede exsyse te setten doe men den IIIen termijn . . verhuyrde”.²⁶ Ogenschijnlijk zou nu de positie van de medicus verslechterd zijn tegenover die der beide chirurgijns, die nog op

hun oude voorwaarden in dienst waren. Niettemin is aantoonbaar van een statusverhoging sprake. Tot en met 1462 kregen alle geneesheren in stedelijke dienst een tabberd die de kleur van de stedelijke dienaren droeg, welke kleur steeds die was, welke de leden van het Gerecht het jaar tevoren droegen. Bij de aanschaf van laken in 1462-63 kregen Phillips en Jacob echter blauw laken, zoals de schepenen dat jaar ook hadden, terwijl de chirurgijns zwart kregen.²⁷ Dit verschil zou ook de volgende jaren blijven bestaan, ook toen Jacob Evers na 1465 verdween en Phillips Codde weer als enige doctor de scepter over de Leidse medici zwaaide. Zo werd op een even subtiële als doeltreffende manier het statusverschil tussen de universitaire arts en de overigen zichtbaar gemaakt. Of overigens de wetenschappelijke status, dan wel een maatschappelijke positie die Phillips daarnaast bleek te bezitten, voor deze ontwikkeling verantwoordelijk is, blijft onzeker. Dat ook Jacob Evers in het uiterlijk vertoon deelde, pleit voor de eerste mogelijkheid, maar anderzijds nam Phillips Codde binnen Leiden ook in ander opzicht een bevoorrechte plaats in. Zijn relatieve welstand bleek al in 1456, toen hij een jaargetijde in de St. Pancraskerk kocht voor zijn overleden ouders.²⁸ Maar nog duidelijker blijkt zijn positie uit zijn verkiezing tot schepen op 25 juli 1464, die al de volgende dag gevolgd werd door zijn eerste optreden in die functie bij poorterinschrijvingen. In de loop van zijn schepenaarjaar bevestigde de medicus het feit dat hij over een aanzienlijk vermogen beschikte, door voor een bedrag van 104 pond Hollands zielemissen voor zijn familie en schoonfamilie te bespreken, wederom in de St. Pancraskerk.³⁰ In juli 1465 werd hij niet herkozen, maar toen in december van dat jaar schepen Willem Bort overleed, werd meester Phillips alsnog voor een halve tweede termijn gekozen.³¹ In november 1468 bereikte hij het eindpunt van zijn ambtelijke carrière met zijn verkiezing tot burgemeester voor één jaar.³² Na het verstrijken van zijn ambtstermijn bleef hij deel van de vroedschap uitmaken, zoals hij uiteraard tussentijds ook steeds was blijven doen.³³

De met Margriete Wechels overeengekomen wedde overtrof verre het bedrag dat indertijd met Phillips Codde was overeengekomen, dan wel het nog steeds aan de stadschirurgen uitgekeerde bedrag. Haar 6 pond groot, die in twee termijnen op 10 april en 10 oktober uitgekeerd werden, waren in de Leidse rekenmunt 48 pond, tegenover 26 pond voor de chirurgijns tesamen.³⁴ De toekenning van laken plaatste haar echter op hetzelfde niveau als de lagere dienaren en onder de beide stadsmedici: ook Margriete kreeg de “tweederangs” kleur te dragen, bijvoorbeeld in haar eerste jaar blauw, terwijl de schepenen en de beide geneesheren dat jaar groen droegen.³⁵

Een niet in de arbeidsovereenkomst opgenomen bewijs van de sociale

status van de vroedvrouw betreft de wijnschenken op de beide hoogtijdagen van het stedelijk leven: Sacramentsdag en Sint Maartensavond. Aanvankelijk wordt de naam van Margriete Wechels niet genoemd onder degenen die in de wijnschenking delen. Maar in de rekening over 1464-65 wordt voor het eerst en bovendien als allereerste en voorlopig enige vrouw in Leiden "Griete tvroetwijff" in de lijst opgenomen.³⁶ Dit markeert het aangaan van een vrouwelijke ambtsdraagster in de hogere lagen van de stedelijke samenleving.

De relatief hoge positie van de Leidse stadsvroedvrouw moeten we voorlopig als een uitzondering beschouwen. Margriete Wechels diende inderdaad de overeengekomen periode van tien jaar uit, waarna zij zonder enig spoor na te laten uit de Leidse bronnen verdween. Na haar vertrek werd niet onmiddellijk weer een stadsvroedvrouw aangesteld. Pas in de jaren negentig van de vijftiende eeuw blijkt uit de vermelding van accijns-vrijstelling voor "Fye moeder tvroetwijff", dat deze vroedvrouw weer kan worden gerekend tot degenen die ten dele in stedelijke dienst hun beroep uitoefenden.³⁷ In de laatste decennia van de eeuw zijn talrijke gegevens met betrekking tot de accijnsvrijdom en de tabberds voor geneeskundigen voorhanden, die een nader onderzoek vereisen. Bovendien geeft de uitvoerige belastinglijst van 1497-98 informatie over het vermogen van talrijke personen die als beoefenaars van medische beroepen kunnen worden geïdentificeerd.³⁸

De interpretatie van die gegevens vereist een uitvoeriger onderzoek naar het voorkomen en functioneren van medici, al dan niet in stedelijke dienst, het kader van deze bijdrage verre te buiten gaat. Zo zou het verleidelijk zijn het feit dat vier met name genoemde vroedvrouwen, Trijn moeder, Truye, Lijsbet en Alijdt moeder, beduidend lager worden aangeslagen dan de meeste genoemde apothekers en barbiers, als graadmeter voor hun maatschappelijke positie te hanteren. Zolang niet duidelijk is welke vroedvrouwen aan het oog onttrokken worden, doordat zij als gehuwd en niet-weduwen door een registratie op naam van hun man zelf ongenoemd blijven, is een nadere analyse op dit punt onverantwoord.

Duidelijk is in ieder geval, dat de geneeskundigen in stedelijke dienst binnen het medisch corps in Leiden een bevoorrechte positie innamen. Een positie die eerder dan door de financiële voordelen die aan het ambt verbonden waren, tot uiting komt door kleding, wijnuitdeling en formele bevoegdheden. Bij dit alles speelde de onderhandelings situatie bij het aangaan van de dienstbetrekking in elk geval een belangrijke rol, terwijl scholing, afkomst en de mogelijkheid om via honoraria van particulieren aan inkomsten te komen, al dan niet bevooroordeeld door de status binnen het stedelijk apparaat, eveneens van grote invloed zijn geweest op de plaats die

fol. 15 v^c Wij scout, burgermeesteren, scepenen ende rade der stede van Leyden doen condt allen luyden dat wij bij consent ende goetduncken vander vroescip vander voirs. stede ende bij rade ende ordinancie van meester Phillips Codde ende meester Jacop Euert, doctoirs in medecinen ende der voirs. stede geswoeren meesteren van medecinen, alsoe dagelick onder den vrouwenpersonen die begort ende gebonden sijn mitten bande der natueren binnen Leyden veel zware lasten ende gebreke gebueren ende geschien; twelke dat wij mitter waerheit vernomen hebben dicwijlen gebuert ende geschiet bij versumenisse ende onwetenheyte vanden vroetwiven, datse soe notabel ende bequame niet en sijn als sij behoeren ende sculdich zyn te wesen. Soe ist dat wij vander voirs. stede wegen bij rade, consent ende goetduncken vander vroescip overgecomen sijn ende aengenomen hebben Mergriete Wechels Willem Heynricx zs. wijf ende Willem Heynricx z. hoir man, alsoe dat Margriete voirs. vander stede wegen onder die gemeente vander voirs. stede een vroetwif wesen sel, soe wel voirden armen als voirden rijcken in sulker manieren als hier na volcht ende bescreven staet. Dats te weten dat Margriete voirs. ende Willem Heynricx z. hoir man mit hore alinge woenstede comen, wesen ende wonen sullen binnen der stede van Leyden tien jair lanc duerende ende after een volgende, ende dair en tenden tot des gerechts wederseggen toe. Des sel Mergriete voirs. enen ygeliken diese roept ende begeert te hebben in horen arbeit bij dien getrouwelic comen ende wesen sonder weygeren ende dat soe wel tot den armen als totten rijcken ende sij sel den armen helpen om goidswillen ende den rijcken om sulc loen als die hoir gonnen ende geven sullen. Ende wairt datter enige andere vroetwiven of andere vrouwen tot hoir quamen om raet ende bewijsinge dier wercken van hair te hebben, soe sel Griete voirs. enen ygelick dair in vordelic, radich ende behulpich wesen, sonder wederspannicheit dair in te plegen of dat te weygeren. Ende soe wair dat Mergriete voirs. eerst inden arbeit ende wercke des arbeys is, sij sijn arm of rijck, dair sel sij in bliven soe lange als den arbeit duyert, ten wair dat sij dien ghenen dair dat sij inden arbeit ende wercke des arbeys is mit gemoede voldede ende te vreden settede, of bij goeden gevoege enen anderen in hore stede settede. Oic soe en sel Margriete voirs. binnen dese voirs. jaren tot ghenen tijde hoir absentieren uter stede van Leyden te wesen om gheenrehande gebreken willen die geschien ende gevallen sullen mogen. Ende wairt sake dat Mergriete voirs. inden wercke des arbeys enige lastige saken voir quamen, dair of sal sij hoir bespreken ende beraden mitten voirs. twie geswoeren meesteren van medecinen om hoir raets dair in te plegen ende te volgen als dair toe dienen ende behoeren sal. Ende hier voir sel Mergriete voirs. vander voirseide stede hebben voir hoir loen ende arbeit tgene dat hier nae volgt: eerst soe sellen Mergriete ende Willem Heynricx z. hoir man poorter ende poortersse vander voirs. stede ontfangen worden ende wesen buyten hoere beyder coste; ende Willem ende Mergriete voirs. sullen hebben dese voirs. tien jair lanc ende dair en tenden tot des gerechts weder seggen toe elcx jairs voir hoir ende voir hoir huysgesinde die exsijse van sestien vaten biers, te weten tot elken vierendeeljairs vier vate

biers sonder exsijs dair of te geven. Ende noch sel Mergriete voirs. hebben voere hoir cleding **elkes** jairs achte ellen voirwollen Leyds laken van sulker **veruwe** als die stede hoir dienaeren gheft tot **hore** cleding. Ende hier toe sel Mergriete voirs. **vander** voirs. stedejaarlicx te wedden hebben dese voirs. tien jair **lanc** duerende **ende** dair en teynden tot des **gerechts** weder seggen elcx jairs ses pont groot Vlaems, te betalen alle jair tot twee termijnen, dats te weten die een helfte **upten** tienden dach in aprille **ende** die ander helft op Sinte Victoers dach (10 oktober), dair of dat den eersten termijn verschijnen sal **opten** tienden dach van aprille naistcomende **ende** die ander helft tot Sinte Victoers dage dair naistcomende. Ende alsoe voirt van halve jair te halve jair **ende** van **termijne** te **termijne** dair naistcomende dese wedden te betalen duerende dese voirs. X jaeren **lanc** **ende** dair en **tenden** tot des **gerechts** weder seggen toe **ende** niet langer. Ende wij **ende** onse **nacomelingen** sullen die voirs. Mergriete den voirn. tijt duerende in hoir **dienste** **ende** int selve dat hoir **dienste** aengaet houden, stiven **ende** **stercken** van als dair sij in gerecht sel wesen tegen enen ygeliken die hoir dair in hinderen **ende** letten wilden, sonder argeliste. Ende hebben des te oirkonde **desen** brief bezegelt mit der stede zegele van Leyden, die wij dagelicx gebruycken hier an gehangen. Gegeven op Sinte Lucas avont int jair ons Heren duysent vierhondert drieendetsestich (17 oktober 1463).

fol. 16 r° Wij Jacop Rijswijc ende Willem vander Does, scepene in Leyden, oirkonden dat voir ons quamen Margriete Wechels Willem Heynricx zs. wijf ende Willen Heynricx z. hoir man als hoir gerechte voichts hant **ende** bekenden dat sij mitter stede van Leyden een voirwairdt **ende** verbant over **gecomen** sijn, alsoe dat die stede van Leyden Margriete voirs. tien jair **lanc** **after** een volgende **ende** dair en teynden tot des **gerechts** weder seggen toe **angenomen** **ende** ontfangen hebben om vroetwijf binnen der voirs. stede te wesen, om sulc loen, wedden **ende** profijten als der stede brief van Leyden die sij dair of hebben dat uutwijst. Soe ist dat Margriete **ende** Willem voirs. **gelieden** dat voirwairden sijn **ende** hebben hem selven overgegeven **ende** verbonden, overgegeven **ende** verbinden, mit goeden voirsien **ende** mit hoeren vryen moettwille, wel **bedocht** **ende** beraden, dat Margriete **ende** Willem voirs. mit **hoere** alinge woenstede comen, **wesen** **ende** wonen sullen binnen der stede van Leyden tien jair **lanc** duerende **ende** **after** een volgende, **ende** dair en teynden tot des **gerechts** weder seggen toe. Des sel Mergriete voirs. een ygelic diese begeert **ende** versoicht te hebben in hoeren arbeyt bij dien getruwelic comen **ende** wesen, sonder weygheren **ende** dat soewel **totten** armen als **totten** rijcken, **ende** sij sel den armen helpen om goidswillen **ende** den rijcken om **sulc** loen als hair die gheven **ende** gonnen sullen. Ende wairt datter enige vroetwiven of andere goede, bequame, eerbare vrouwen tot hair quamen om raet **ende** bewijsinge dier werken van hair te hebben, soe sel Griete voirs. een ygelic dair in radich, vorderlick **ende** behulphic wesen, sonder enige wederspannicheyt dair in te plegen of dat te weygheren **ende** sonder yet dair of **after** te houden. Ende soe wairt dat Mergriete

voirs. eerst inden arbeyt ende wercke des arbeys is, sij sijn arm of rijck, dair sell sij in bliven alsoe lange als den arbeyt geduyert, ten wair dat sij den ghenen dair dat sij inden arbeyt ende wercke des arbeys is mit goeden gemoede voldede ende die te vreden settede, of dat sij bij goeden genoege enen anderen in hoir stede settede.

Oick sijnt voirwairde dat Mergriete en sel binnen dese voirs. jaeren ende dair en tenden tot des gerechts weder seggen toe tot ghenen tijden vanden jaere hore absentieren uter stede van Leyden te wesen om gheen-rehande saken ende gebreken wille die geschien ende gevallen mogen ende sij sel stadelic bliven binnen der voirs. stede. Ende wairt dat Mergriete voirs. inden wercke des arbeys enighe zwaere ende lastige saken voir quamen, dair in sal sij hoir bespreken ende beraden mit der stede twie geswoeren meesteren van medecinen ende hoirluyde raeds dair in volgen ende plegen, also dair toe dienen ende behoeren sal. Ende om dese voirwairde vast, gestade ende volcomelic te onderhouden ende te volcomen, mit allen hoeren punten ende elc punt bijsonder, soe hebben Willem ende Mergriete voirs. hem selven overgegeven ende verbonden, wairt dat Margriete voiscr. gebreckelic dair in wair ende die voirs. voir-wairde niet en onderhilde, noch en voldede als voirs. is, dat sij als dan die stede van Leyden dair voir geven ende uutreycken sullen twintich pont groot Vlaems, ter stontd te betalen sonder vertreck ende dat te verhalen an alle die goeden die sij onder hem beyden nu ter tijt hebben of hier namaels vercrigen mogen, roerende ende onroerende, wair die gelegen sijn of wairmen die bevinden mach. Ende des en sullen hem Willem noch Mergriete voirs., noch nyement van hoeren wegen hem verweren mit ghenen rechte, geestelic noch wairlic, noch mit ghenen vonden die hem beyden of enich van hem beyden dair inne te baten ende der stede van Leyden te schaden mochten comen. In oirkonden desen brieve bezegelt mit onsen zegelen, int jair ons Heren duysent vierhondert drie ende tsestich, opent negentiensten dach in octobri.

AAANTEKENINGEN

1. A.B.C.M. Delva, *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen, met uitgave van het Brugse Liber Trotula*, Brugge 1983, 90 vlg.; m.n. 110, waar zij dagloongegevens betreffende een incidenteel optreden uit 1490 (op basis van een discutabel aantal werkdagen per jaar) omrekent tot een jaarinkomen, dat wordt gerelateerd aan een wedde uit 1419, die te gemakkelijck tot een wedde anno 1490 is opgewaardeerd.
2. J. van Herwaarden, "Medici in de Nederlandse samenleving in de late middeleeuwen (veertiende-zestiende eeuw)", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983), p. 348-378.
3. G.A. Leiden, Secretariearchief tot 1575 (hierna te citeren als Secr. 1), nr. 1188, fol. 15 v°, resp. 16 r°. De eerste folia van dit register van personen die onder stadsvoogdij worden gesteld, 1446-1809, bevat ingeschreven acten van zeer uiteenlopende aard; zie J.C. Overvoorde, J.W. Verburgt, *Archief der Secretarie van de stad Leiden 1253-1575*, Leiden 1937, p. 106-108.
4. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, Leiden 1975, p. 428.
5. D.E.H. de Boer, *Graaf en Grafiek*, Leiden 1978, vooral p. 69-90.
6. Voor de meest overzichtelijke behandeling van de instellingen moet nog steeds worden verwezen naar Ch. Ligtenberg, *De Armeezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw*, 's-Gravenhage

- 1908 en de artikelen van A.J. Versprille. "Het Sint Catharinagasthuis", in: *Leids Jaarboekje 44* (1952), p. 94-117 en B.N. Leverland, "Het Sint Elisabethgasthuis in de Camp", *id.* 62 (1970), p. 51-68. Recent is een populair overzicht van de Leidse medische geschiedenis verschenen als D.E.H. de Boer, A.M. Luyendijk-Elshout, "Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun ziekten", aflevering 12 van D.E.H. de Boer (e.a.) Hutspot, *Haring en Wittebrood*, Leiden-Zwolle 1981-82, p. 269-292.
7. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 522, burg. rek. 1448-49, fol. 81 r°/v^o, 92.
8. Meester Willem wordt al chirurg genoemd in 1433/34 als zoon van meester Rutger, dan nog met een andere broer, Pieter. Zie A. Meerkamp van Embden (ed.), *Stadsrekeningen van Leiden, II (1424-1434)*, Amsterdam 1914, p. 387,391. De familieband tussen Willem en Rutger blijkt duidelijk in G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 522, fol. 106 v°. Zie ook Van Herwaarden, "Medici", p. 361.
9. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 522, fol. 93.
10. *Ibid.*, fol. 106 v°, betaling aan meester Willem wegens verzorging van een knecht die bij de bestrijding van een brand ernstig gewond raakte; betaling aan meester Rutger wegens de genezing van de kwetsuren van twee Leidse onderhandelaars, die in Delft bij een treffen met Leidse ballingen gewond geraakt waren.
11. Ligtenberg, a.w., p. 80-81, vermeldt de expliciete opdracht tot bezoek aan de zieken in het gasthuis bij de aanstelling van meester Ewout Wel tot stadsarts in 1481. Bij Phillips Codde blijkt die inhoud van het ambt eveneens, vgl. hierna n. 12.
12. H.G. Hamaker, *De Middeneeuwse Keurboeken van de stad Leiden*, Leiden 1873, p. 507; keur d.d. 10.6.1441; M.A. van Aniel, *Chirurgijns, Vrije Meesters, Beunhazen en Kwakzalvers*, 's-Gravenhage 1981², p. 30, maakte slechts melding van de latere keur van 1466, waarin de eisen voor barbiers en chirurgijns nauwkeuriger werden omschreven. Vermoedelijk geschiedde die preciezering in het kader van dezelfde reorganisatie van de gezondheidszorg, die ook tot de aanstelling van een stadsvroedvrouw leidde. Het is nog onbekend of de keur van 1441 het einde betekende van de beroepsuitoefening van vrouwelijke aderlaters, wier voorkomen in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw nog wel gedocumenteerd kan worden, maar die later niet meer zijn aangetroffen. Vgl. D.E.H. de Boer, "Tien eeuwen", p. 275.
13. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 381 (vroedschapsboek 1449-1458), fol. 31.
14. *Ibid.*, fol. 64. Helaas ontbreken de vroedschapsboeken over de zo belangrijke jaren 1458 t/m 1464, zodat voor het functioneren van Jan Gheen slechts de betalingen in de eveneens lacuneuze burgemeestersrekeningen houvast bieden. Voor de betalingen/uitkeringen aan hem zie o.a. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 524, fol. 95 v°, 96, 108.
15. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 258, fol. 97 v°.
16. *Ibid.*, fol. 98.
17. Het vroedschapsboek over dat jaar ontbreekt, maar de burg. rek. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 530, fol. 114 r°, geeft de agendapunten van de vergadering van 30 oktober, waaronder "dat meester Jan Gheen zijn wedden (sic) gegondt worden sijn leven lanc". Op fol. 94 v° maakt de tekst bij het kledinggeld duidelijk, dat met wedde de betreffende 8 pond bedoeld werden.
18. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 528, fol. 110 v°, 111 r°.
19. De tekst vermeldt de opdracht aan de beide heren "die ter selver tijt mede tot der siede medecijn meesteren angenomen worden".
20. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 21 (Poorterbeek C), fol. 5 r°. In de burg. rek. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 528, waarin eveneens de ingeschreven poorters worden vermeld, luidt de redactie anders: "Willem Heynricx z. Griete des vroetwijfs man is mit voirwaerden zijn poortrecht vry gevegen int annemen van sijn wijf; dair om hier ontafen niet".
21. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 528, fol. 111 r°. Een voorlopig onderzoek door de adjunct-archivaris van de stad Antwerpen naar de positie die Margriete Wechels in Antwerpen innam, heeft geen gegevens opgeleverd.
22. Delva, *Vrouwengeneeskunde*, p. 98, 107.
23. P.J. Blok, *Leidsche Rechtsbronnen uit de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1884, p. 188-190, nr. 176. G.A. Leiden Oud Rechterlijk Archief, nr. 41B, Kenningboek, fol. 209 v°, 210.
24. G.A. Leiden, Oud Rechterlijk Archief, nr. 4B (Correctieboek 1448-1477), fol. 166 v°.
25. *Ibid.*, fol. 179 v°, 180 r°.

26. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 532, fol. 103.
27. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 528, fol. 97 v°. Vgl. over dit statusaspect Van Herwaarden, "Medici", p. 351.352.
28. G.A. Leiden, Archieven Kerken, nr. 416 (Memoriale B. Pancraskerk), fol. 122 v°.
29. G.A. Leiden, Secr. I, nr. 21, fol. 6 v°. Latere vermeldingen in die hoedanigheid nog op 17.10.1464, 18.12.1464, 20.4.1465, 15.2.1466, 31.3.1466, 30.6.1466.
30. G.A. Leiden, Arch. Kerken, nr. 416, fol. 134. Overeenkomst tussen deken en kapittel enerzijds en meester Phillips Jacop Codde en Aechte Symon Reyners z.dr., zijn vrouw, anderzijds, d.d. 18.2.1465.
31. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 533, fol. X9 v°; *ibid.*, fol. 103 v°, besluit d.d. 10.3.1466 om meester Phillips, die al zijn artsenkleed ontvangen had, alsnog een schepentabberd te geven "in die stede van Willem Bort".
32. O.a. genoemd in G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 382 (vroedshipsboek), 539 (burg.rek.) en 1069 (brieven stapel Calais).
33. G.A. Leiden, Secr. I, nr. 383, m.n. fol. 14-59 *passim*.
34. G.A. Leiden, Secr. I, nr. 530, fol. 95 r°/96 r°.
35. *Ibid.*, fol. 94 r°/v°. Vgl. hiervoor bij n. 23.
36. G.A. Leiden, Secr. I, nr. 532, fol. 82 v°.
37. G.A. Leiden, Secr. 1, nr. 382, fol. 302 v° (16.8.1491) vergunning van 2% vat accijnsvrijdom per kwartaal aan de 5 stadsartsen en Fye moeder tvroetwijff; fol. 449 v° (26.9.96) dezelfde vergunning aan Fye Jans wijf tvroetwijf. Nadat in 1488 "om den lasten ende groten onkosten vander stede" de accijns- en kledingvoorrechten, die eerder voor alle medici waren ingesteld, werden afgeschaft (*ibid.* fol. 226 v°), werden deze bij tussenpozen weer ingesteld, afgeschaft of verlengd.
38. Deze lijst bevindt zich in de burg. rek. over dat jaar, G.A. Leiden, Secr. I, inv. nr. 578, en wordt momenteel in Leiden bewerkt. Zie voor een verwerking van de eerste resultaten D.E.H. de Boer, "Te Vongelinc geleit. Sociale en economische problemen in Leiden aan het eind van de middeleeuwen", in: D.E.H. de Boer (ed.), *Leidse Facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis*, Zwolle 1982, 6-22. Eerder gaf N.W. Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidse Lakenindustrie. I. De Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1908, bijlage XII, op basis van deze lijsten een beroepenoverzicht.
39. In dit beknopte overzicht kon niet worden ingegaan op de talrijke gegevens die met betrekking tot het functioneren der vroedvrouwen en andere leden van de medische beroepsgroep in de vijftiende eeuw voorhanden zijn. Uiteraard zal voor een beter inzicht in de gehele medische stand een nader onderzoek nodig zijn. Daarin dient zeker ook het optreden van stadsmidici als geneesheren van kloosters in en om de stad betrokken te worden. Vooral voor het klooster Leeuwenhorst bieden de kloosterrekeningen in dit opzicht veel gegevens (mededeling mw. drs. Geertruida de Moor).

SOCIALE WONINGBOUW IN LEIDEN

door

ing. H. Segijn

Inleiding

Onder het begrip "sociale woningbouw" wordt hier verstaan woningbouw voor de arbeiders en de laagst betaalde ambtenaren, hoewel het begrip in vroeger tijden niet werd toegepast. Als uitgangspunt is 1578 gekozen, vier jaar na het beleg van Leiden. In dat jaar had Leiden een bevolking van ca 11.000 inwoners. De hoge bebouwingsdichtheid wordt op een kaart van Leiden uit dat jaar (van Liefrinck) duidelijk geïllustreerd. Vanaf 1578 zal de ontwikkeling op het gebied van de sociale woningbouw en van de stede-bouw gelijkelijk worden behandeld. Eerst zal een korte beschrijving worden gegeven over de stede-bouwkundige ontwikkeling van Leiden tot het jaar 1578.

De stede-bouwkundige ontwikkeling van Leiden tot 1578

Jarenlang heeft men getracht de oorsprong van Leiden terug te brengen tot de periode van de Romeinen, maar hoewel de naam "Lugdunum Batavorum" hier wel aan doet denken, is het waarschijnlijker dat deze naam betrekking heeft op de Brittenburg bij Katwijk dan op Leiden. Wat wel vast staat is dat in oude bescheiden de naam Leython (960), Leythem (993), Leythen (1083) en Leyden (1281) voorkomen.'

Deze namen hebben vermoedelijk betrekking op de Leede (wat tegenwoordig Mare heet) die hier precies in de Rijn uitmondde. Waarschijnlijk hebben op deze plaats in de Romeinse tijd enkele houten hutten gestaan in verband met de gunstige ligging (handel via het waterverkeer), maar van een stad of vesting was toen nog geen sprake.

Het oudste stadsdeel is gegroeid langs de zuidelijke Rijndijk, ter plaatse van de Breesstraat. Dit stadsdeel breidde zich dan ook uit, alleen langs de Rijn en naar het zuiden, terwijl op het knooppunt van samenkomst der twee Rijntakken (op het westelijk Rijneland) een burchtheuvel ontstond. Dit dorp, dat omstreeks 1220 stadsrechten kreeg, werd begrensd door Rijn, Rapenburg en Steenschuur. In de tweede helft van de dertiende eeuw was de eerste uitleg een feit, namelijk de voorstad op de Hoge Woerd,

die begrensd werd door Levendaal, Wielmakersteeg en Nieuwe Rijn.

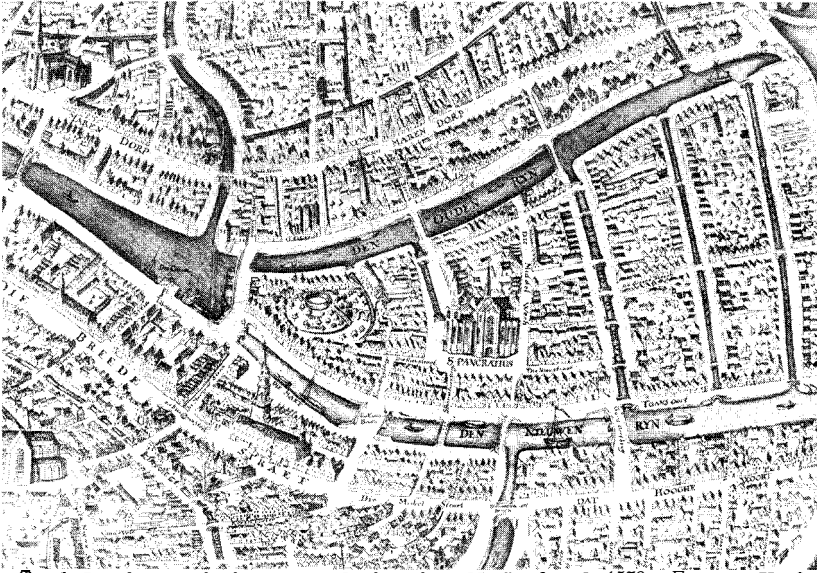
In 1294 volgde de tweede uitleg van de stad, met de bebouwing van het Rijneland rondom de burcht. De derde uitleg in 1365 had tot doel de ontstane bebouwing langs de noordelijke Rijndijk (Haarlemmerstraat tot het rechtsgebied van Leiden te brengen. Reeds in deze tijd was de handel al zeer groot. Zo was er al sprake van een weekmarkt die op zaterdag werd gehouden. In het spoor van de derde vergroting volgde de aanleg van de Oude Vest. In 1386 werd een aanvang gemaakt met de vierde uitbreiding. Deze strekte zich uit van het Rapenburg tot aan de tegenwoordige Witte Singel en Geregracht. Nadat de graaf van Holland zijn residentie zocht in 's Gravenhage, kreeg dit nieuwe stadsdeel de volledige aansluiting met de bestaande stad. Deze vierde uitbreiding was noodzakelijk in verband met de opkomende wolnijverheid. Het oudst bewaarde keurboek (1360/1370) bevatte al uitvoerige regelingen hiervoor? In de volgende eeuw bereikte deze nijverheid haar voorlopige hoogtepunt.

Rond 1500 ontstond er in Leiden een marktverlies doordat de Vlaamse wolnijverheid soepeler weefsels op de markt ging brengen en Leiden niet met deze ontwikkeling meeging. Werkloosheid en armoede volgden toen automatisch en in het midden van de zestiende eeuw, bovendien verscheurd door de religieuze tegenstellingen tussen Rooms-Katholieken en Hervormingsgezinden, leefde dan ook een groot deel van de Leidse arbeidersbevolking van de bedeling. Verbetering in de toestand kwam pas na het beleg, toen duidelijk werd dat de noordelijke Nederlanden voortaan hun eigen weg zouden gaan.³

De woningbouw tot 1578

De woningbouw voor de arbeidende bevolking zal tot 1578 hoofdzakelijk in houtbouw zijn uitgevoerd. Die huizen, welke in steen werden opgetrokken, waren hoofdzakelijk bestemd voor de gegoede burgerij en verzezen langs de talloze grachten. Het Rapenburg is hiervan een goed voorbeeld. In de stadsrekeningen wordt wel melding gemaakt van speciale subsidies voor het wijzigen van "zachte dekking" in zogenaamde "harde dekking", hetgeen wijst op de verandering van riet-daken in pannen-daken i.v.m. brandgevaar.⁴

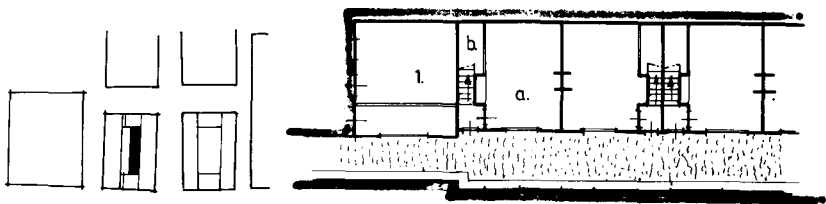
Incidentele arbeiderswoningbouw opgetrokken in steen zal waarschijnlijk bestemd zijn geweest voor de geschoolde, beter betaalde arbeiders, maar veel zal dit niet zijn geweest en in ieder geval zijn deze woningen gesaneerd in de voorgaande of deze eeuw (b.v. de woningen ter plaatse van de Noord- en Zuid Rundersteeg).

afh. 1. Detail van de kaart van Leiden door H. Liefvrick 1578. Foto B. Kieft

De ontwikkeling vanaf 1578

Na het beleg van 1574 verbeterde de toestand in Leiden aanmerkelijk. Mede door de politieke situatie in Zuid-Nederland en door het verlenen van financiële faciliteiten zag het Leidse stadsbestuur kans een aantal Vlaamse textielmensen naar Leiden te halen. Zij brachten ook de technische kennis mee voor het maken van soepeler weefsels in allerlei soorten en grondstofmengsels. Een tijd van nieuwe welvaart voor Leiden brak aan. De lichte draperie kwam tot bloei en de in Leiden geweven stoffen zoals saaien, lakens en fusteinen vonden hun weg over de gehele wereld. Het zal duidelijk zijn dat deze opbloei een aantrekkingskracht uitoefende op immigranten die deze arbeid op hun beurt weer versterkten. Vooral wevers uit Brabant en Vlaanderen probeerden hier een nieuw bestaan op te bouwen. Veel open plekken werden volgebouwd om de toestromende arbeiders te kunnen huisvesten. Zo vinden we in 1586, als gevolg van de plotseling ontstane woningnood, een keur die als verplichting heeft: het bebouwen van de lege ruimten tussen de bestaande bebouwing in, gecompliceerd met een aantal voorschriften daarvoor.⁵ Het was deze keur waardoor de vele karakteristieke poorten zijn ontstaan. Door de open binnenterreinen en tuinen tussen de bestaande huizen te bebouwen ontstonden er kleine

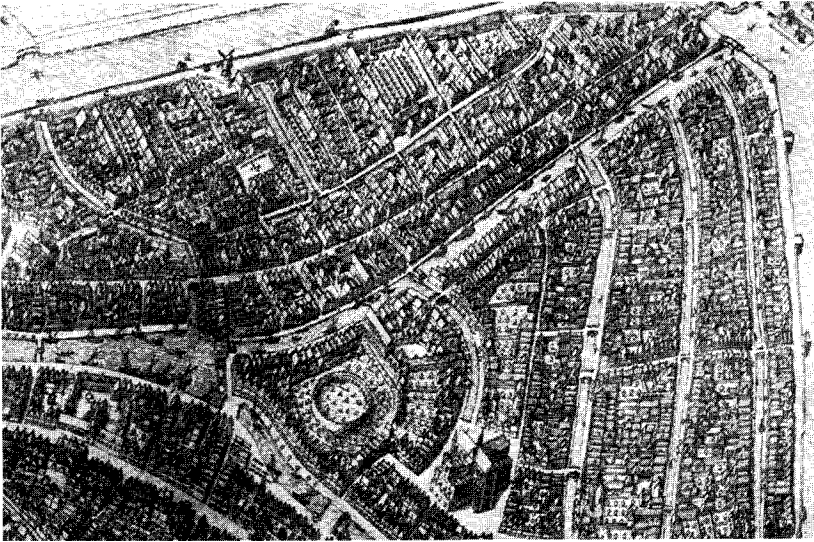

afb. 2. Ontstaanswijze en plattegrond van een poortwoning. Tekening H. Segijn.

*afb. 3. Olitslagerspoort ± 7900.
Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden.*

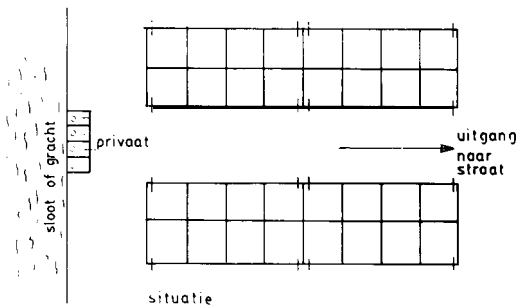
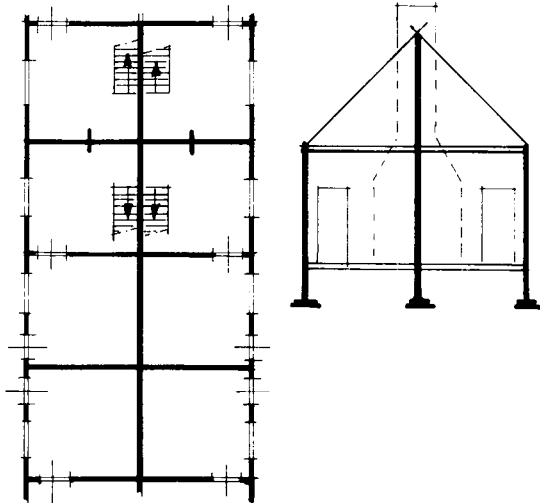
doodlopende steegjes met aan één of aan beide zijden bebouwing. De woningen in deze poorten werden uitgevoerd in rijen éénkamerwoningen onder één dak om het beschikbare oppervlak zoveel mogelijk te benutten voor woonruimte. De woningen beschikten over één of twee gemeenschappelijke privaten die door middel van een open goot in de steeg verbonden waren met het dichtstbijzijnde riool of gracht.

afb. 4. Detail van de kaart van Leiden door P. Bast ± 1600. Foto B. Kieft.

De bebouwing bestond toen al uit steen, maar de toch minder solide bouw en de geringe zorgvuldigheid van de bewoners hadden een spoedig verval tot gevolg, waardoor de “kamers” als woning niet meer geschikt geacht werden. Vele van deze “kamers” werden daarop gebruikt als bergplaatsen voor kleine handelaren. Enkele eigenaren deden nog een poging de poorten te redden, door de woningen min of meer te renoveren. Zo kregen deze woningen een eigen privaat en werden ze soms vergroot. Dit was wel een verbetering, maar toch onvoldoende.

Naast deze poorten vond er ook arbeiderswoningbouw plaats door bepaalde gebouwen af te breken en hiervoor in de plaats arbeiderswoningen te bouwen. Dit waren dan in de regel kleine huisjes, één verdieping hoog, en hoofdzakelijk bestemd voor de wat beter betaalde arbeiders. Dit kan worden geconcludeerd als men de kaart van Bast (1600) vergelijkt met die van Liefrinck. Op de kaart van Liefrinck treffen we nog vele open plekken aan, terwijl op de kaart van Bast op die plaatsen woningen staan ingetekend. In het bijzonder moet hierbij de aandacht worden gevestigd op drieënzestig arbeidershuisjes, die werden gebouwd in 1596 op het “erf” van het voormalig leprozenhuis (tegenwoordig staat op deze plek de Meermansburg). De huisjes waren al van het principe “rijtjeshuizen”, maar dan rug aan rug gebouwd, hetgeen wil zeggen dat de nok van het zadelpakje tevens het bovenste punt vormde van de scheidingsmuur tussen de

afb. 5. Plattegrond, doorsnede en situatie van 63 arbeidershuisjes op het "erf" van het voormalig Leprozenhuis. Tekening H. Segijn.

woningen. De huisjes bestonden uit een begane grond met zolderverdieping.

Op de begane grond was het voorhuis waar het weefgetouw stond en daarnaast lag de keuken die tevens fungeerde als leefruimte voor het hele gezin. Verder had men nog een schoorsteen en in de keuken een trap naar de zolder, die gebruikt werd als berging en slaapplek voor de kinderen. De ontwerper hiervan is vermoedelijk de toenmalige stadstimmerman Joris Andriesz. van Rhijn geweest. Van deze huisjes is nog een tekening bekend in de verhuring- en bestedingsboeken uit het bouwjaar.6

Toch waren deze bebouwingen, opgezet door het stadsbestuur, niet voldoende om het toenemende aantal arbeiders te kunnen huisvesten. Een vergroting van de stad was andermaal nodig.7 In vijfenvieftig jaar tijd volgden er drie. In 1611 werd de strook tussen Rijn/Oude Vest en Mors/Maresingel

bebouwd. In 1644 volgde een bijna vierkant gebied ten noorden van de Haven tot aan de Zuidsingel.

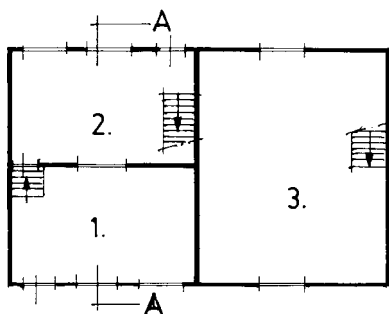
Nadat de stad al een paar maal door een pestepidemie was getroffen, kwam men tot de conclusie dat al te dichte bebouwing in de binnenstad ook niet goed was. In 1656 treffen we dan ook een keur aan die het bouwen van één of meer nieuwe woonhuizen op een “erf” (stuk grond) verbiedt.⁶ Kort daarop volgde in 1659 de laatste vergroting, de strook tussen Herengracht, Wielmakersteeg, Geregracht, Zijl- en Zoeterwoudsesingel.

Opvallend is dat juist in deze laatste uitbreidingen van de stad de zoveel en typische Leidse wevershuisjes werden gebouwd. De toenmalige industrievorm was de zogenaamde huisindustrie, d.w.z. een aantal wevers werkte thuis aan hun weefgetouw voor een bepaalde “drapier”. Vaak werkte dan het hele gezin mee, ook bij nevenwerkzaamheden zoals het spinnen en kammen van de wol.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw zien we echter een soort industrialisatie optreden, doordat men werkplaatsen ging inrichten waar de aanverwante bedrijfstakken van het weven werden uitgeoefend, door middel van een gemeenschappelijke beweegkracht waarmee de arbeider zijn handelingen verricht. Zo is er sprake van de volmolen, waar het vollen werd uitgevoerd met één gemeenschappelijke stampinrichting, maar ook van de spinnerijen en de ververijen.⁹ Onder deze arbeiders moeten we waarschijnlijk de bewoners van de vele poorten zoeken.

Een wevershuis bestond doorgaans uit een voorhuis, waar vroeger het weefgetouw stond, en daarachter, op een iets hoger niveau, de zogenaamde opkamer. Deze opkamer lag met opzet iets hoger, omdat men dan door middel van een raam in de scheidingsmuur tussen opkamer en voorhuis zicht kon houden op dat wat zich in het voorhuis afspeelde. De opkamer fungeerde verder als keuken, leef- en slaapruiimte voor de bewoners. Op de zolder sliepen de kinderen. Bij de grotere wevershuizen waren de functies van de opkamer verdeeld over meer ruimten en verdiepingen. De opkamer vormde hier de leefruimte en meestal bevond zich achter de opkamer nog apart een keukentje met al of niet een privaat. Op de eerste verdieping bevonden zich dan meestal de slaapkamers met eventueel nog een voorkamer die eveneens dienst deed als leefruimte. Op de zolder was plaats voor berging van materialen, maar die diende soms ook wel als slaappleaats voor de kinderen.¹⁰

Na de derde vergroting, van 1659, was de textielindustrie echter weer over haar hoogtepunt heen, als gevolg van de import van goedkopere stoffen uit Engeland en een niet voldoende meegaan met de zich toen al ontwikkelende industrialisatie. Wel handhaafde zich de fabricage van lichtere en goedkopere stoffen en nam de dekenindustrie toe. De lakenindustrie

afb. 6. Plattegrond principe Wevershuisjes ± 7659. Tekening H. Segijn.

nam echter sterk af. Rond 1680 had Leiden ongeveer 75.000 inwoners, maar de crisis bleef zich voortzetten, met als gevolg wegtrekkende arbeiders en daardoor toenemende leegstand in de stad.

In 1795 telde de stad slechts ca 31.000 inwoners.¹¹ Een derde deel hiervan leefde van de bedeling als gevolg van de achteruitgang in de industrie. Ook was het sterftecijfer onder de bevolking hoog, vooral onder de kinderen. Er kwam een grote leegstand en doordat de lege huizen een broedplaats vormden voor ratten en ander ongedierte, besloot men deze af te breken. Het dieptepunt lag rond 1805 toen de stad nog maar ca 25.000 inwoners telde en er een speciale verordening werd uitgegeven die het afbreken van al te veel huizen, waarvoor geen bewoners te vinden waren, moest tegengaan.¹²

De negentiende eeuw

Pas na 1814 kwam er, onder bescherming van Koning Willem 1, een langzaam herstel van de nijverheid. Uit de huisindustrie ontwikkelde zich de industrie. Fabrieken ontstonden temidden van armelijke woonbuurten en vooral na 1818, toen de stoommachine zijn intrede deed, kwam er weer wat bloei in de Leidse industrie, waarbij deze keer ook andere bedrijfstakken dan alleen die van de textiel waren betrokken. De huisvestingsproblemen veranderden echter nog niet. De arbeidende bevolking was gehuisvest in de sloppen en poorten, of wat daarvan was overgebleven, en de toestand was dan ook zeer armzalig. In 1862 werden er, na enig geharrewar met de gemeente over de plaats, op initiatief van de diaconie der Hervormde Kerk 60 arbeiderswoningen gebouwd aan de Ververstraat.¹³ Deze woningen, een ontwerp van architect J.W. Schaap, vertonen in hun plattegrond verschillende overeenkomsten met de portiekwoning uit de twintigste eeuw. Er is een centrale entree met links en rechts de toegangsdeuren van de woningen op de parterre. Het eveneens centraal liggende trappenhuis vormt de toe-

afb. 7. Woning aan de Ververstraat ± 7950. Foto Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden.

gang tot de eerste en tweede etage, waar zich overeenkomstige woningen bevinden.

De industrialisatie bleef toenemen, en daarmee de toestroming van de arbeiders naar de fabrieken. De stad liep meer en meer vol en er kwam een dringende behoefte aan nieuwe en vooral goedkope arbeiderswoningen. Deze behoefte resulteerde, mede door de opkomst van het socialisme en de veranderende positie van de arbeiders, in de oprichting van een drietal verenigingen die zich bezighielden met de bouw van vooral arbeiderswoningen. De eerste, de Leidse Bouwvereniging, werd opgericht in 1875 en verschaftte zich kapitaal door het uitgeven van aandelen en plaatsing van obligatieleningen.¹⁴ In 1878 werden door deze vereniging 24 arbeiderswoningen gebouwd op enkele gronden buiten het grensgebied van Leiden aan de huidige Rijnsburgersingel. Het projekt, ontworpen door W.C. Mulder, architect van de vereniging, omvatte huisjes bestaande uit beneden- en bovenwoningen, die in een rij zijn gebouwd. Zowel de beneden- als de bovenwoning hebben een gemeenschappelijke ingang. De benedenwoning heeft aan de achterkant een uitgebouwd snuivertje (het was vroeger

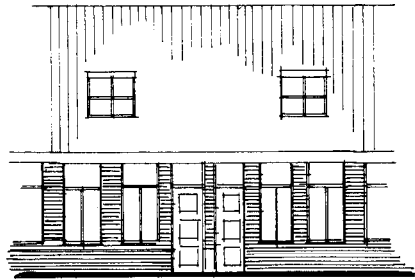
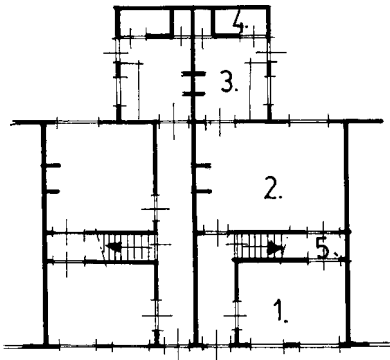

afb. 8. Woningen aan de Rijsburgersingel, gebouwd door de Leidse Bouwvereniging naar een ontwerp van W.C. Mulder ± 1955. Foto Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden.

gebruikelijk om de natte ruimten, zoals keuken en privaat, uit te bouwen ten opzichte van de woning in verband met stank, dit noemde men dan een snuivertje), en de bovenwoning heeft de beschikking over de zolderruimte.¹⁵

In 1881 werden nogmaals door de Leidse Bouwvereniging 42 werkmanswoningen aan de Haver- en Gortestraat gebouwd.¹⁶ Deze woningen waren van het rug-aan-rug type en aan de voorkant iets uitgebouwd, ten behoeve van keuken, entree en toilet. In 1886 volgden nog eens 65 woningen van hetzelfde type, nu aan de Haverzaklaan.¹⁷

In 1890 werd de vereniging Eigen Haard opgericht, een half jaar later gevolgd door de Vereniging tot Bevordering van de Bouw van Werkmanswoningen te Leiden.¹⁶ De eerste vereniging was van de werklieden zelf en had tot doel goede werkmanswoningen te stichten. De tweede was opgericht door belangstellenden en had tot doel voorschotten te verstrekken aan Eigen Haard en op andere wijze met raad en daad bij te staan. Deze opzet was uniek in Nederland voor die tijd. De vereniging fungeerde tegelijkertijd als spaarbank en tevens was men aandeelhouder in de vereniging en ook mede-eigenaar van de woningen. In 1892 resulteerde deze opzet in

afb. 9. Plattegrond en gevel van de woningengebouwd door “de Vereniging tot bevordering van de bouw van Werkmanswoningen” aan de Gerrit Doustraat. Tekening H. Segijn.

de bouw van 32 arbeiderswoningen op een stuk grond buiten de gemeente aan de huidige Gerrit Doustraat (binnen de singels was geen grond meer over en indien wel beschikbaar, was deze veel te duur). De indeling van de woningen is als volgt. De woningen bestaan uit een voorkamer, achterkamer en een uitgebouwd snuivertje. Tussen de beide kamers bevindt zich een kelderkast, bedstede en zoldertrap. Bij deze indeling hadden de toekomstige bewoners al een zekere mate van inspraak want men kon kiezen tussen een gang doorlopend tot aan de achterkamer, of een gang doorlopend tot aan de keuken, zulks ten koste van de breedte van de achterkamer.

Toch was de negentiende-eeuwse industrie nog niet van die omvang, dat er op grote schaal behoefte was aan nieuwbouw voor de arbeidende bevolking. De meesten van hen waren nog gehuisvest in de kleine en sterk verouderde woningen in Leiden, woningen die in het bezit waren van huisjesmelkers, die minimaal onderhoud pleegden.

De grensvergroting van de stad in 1896 had tot doel om diegenen die zich in de loop der jaren net buiten de singels hadden gevestigd, ondermeer vanwege de goedkopere grondkosten en het voordelig verschil in belastingdruk, weer binnen de Leidse gemeentegrenzen te brengen. Deze vergroting was daarom overeenkomstig de singels. De eerste jaren na 1896 werden gekenmerkt door slechts incidentele nieuwbouw.

De periode na 1900

In 1901 kwam als onderdeel van een grootscheeps programma van sociale wetgeving van het liberale kabinet van Pierson-Goeman Borgesius, de lang

verbeide woningwet tot stand.¹⁹ De belangrijkste zaken welke deze wet regelde waren:

bouwverordeningen (de gemeenten moesten voorschriften vaststellen betreffende het bouwen en het geheel of gedeeltelijk vernieuwen van gebouwen).

- controle op de woningvoorraad en verbetering van woningen.
- onbewoonbaar verklaring, ontruiming en sluiting van slechte woningen uit de woningvoorraad.
- bestemming en bebouwing van gronden o.a. uitbreidingsplannen.
- geldelijke steun aan woningbouw.

Dankzij deze wet werd het mogelijk dat woningbouwverenigingen financiële steun konden krijgen van rijk en gemeente. De volkswoningbouw werd dus niet overgelaten aan de gemeenten, maar kwam ook tot stand door het particuliere initiatief, de woningbouwverenigingen.

Aanvankelijk zag het er naar uit dat de in de woningwet gegeven mogelijkheden niet zouden uitgroeien tot een succes. Er waren mensen nodig die bereid waren tijd en energie beschikbaar te stellen om een woningbouwvereniging op te richten en te laten functioneren. Het heeft mede daardoor tot in de Eerste Wereldoorlog geduurd voordat een en ander goed op gang kwam. Toch konden in de periode 1902-1904 dankzij die woningwet vele leegstaande krotten in Leiden worden gesaneerd en in 1910 volgde er een uitgebreid saneringsplan voor de Korevaarstraat - Geeregracht (voormalige Kalverstraat). In die periode kwam men al gauw tot de conclusie dat er een ernstig gebrek aan woningen was, maar de eerste jaren vanaf 1910 kwam er nog niet veel nieuwbouw tot stand, zeker geen grote woonwijken.

Direct gevolg van de woningwet was het ontstaan van de woningwetwoning: woningen gebouwd met subsidie volgens de woningwet. Over deze woningwetwoning was in 1919 een circulaire verschenen²⁰, die weliswaar maximale inhoudsmaten bevatte (namelijk 225-275 m³ voor normale en 300 m³ voor grote gezinnen), maar daarnaast minimum-eisen formuleerde die voor de ontwikkeling van de Nederlandse volkswoning bijzonder belangrijk zijn geweest. Bedsteden en alkoven werden verboden, woonkamers en keukens (eventueel woonkeuken) en in het algemeen drie slaapkamers, waaronder twee grote, werden voorgeschreven evenals een vrij portaal en een eigen toegang die de gehele woning moest afsluiten. Enkele Leidse woningbouwverenigingen met hun oprichtingsjaartal en de naam van de architect mogen hier worden vermeld:

- De Leidse Bouwvereniging - 1875 - W.C. Mulder
- Vereniging tot de bouw van werkmanswoningen - 1891 - P. Schutte
- De Eendracht - 1912 - W. Jesse en J. Splinter
- Ons Belang - 1913 - N. de Boer

afb. 10. Leliestraat: woningbouw van woningbouwvereniging "Ons Doel" naar een ontwerp van C.F. Ponsen ± 1916. Foto H. Segijn, 1978.

- Tuinstadwijk - 1915 - Jac. van der Heyden en Jac. van der Schil
- Ons Doel - 1916 - C. Ponsen

Het zijn juist deze woningbouwverenigingen die zich richtten op de bouw van woningen voor de laagst betaalde bevolkingsgroepen.

In 1920 onderging de stad na jarenlang overleg tussen stadsbestuur en regering opnieuw een grenswijziging, waardoor het mogelijk werd de verkregen grond te verdelen onder de diverse woningbouwverenigingen. Zo werd door de woningbouwvereniging Tuinstadwijk de gelijknamige volksbuurt gebouwd. De woningen werden ontworpen door de architect Jac. van der Heyden. Grenzend aan deze buurt werd nog een gedeelte volgebouwd door de woningbouwvereniging Ons Doel met woningen van de architect C. Ponsen. In Leiden-Noord werd De Kooi gebouwd²¹, hetgeen gebeurde in opdracht van de woningbouwvereniging De Eendracht. Deze woningen werden ontworpen door de samenwerkende architecten P. Jesse en J. Splinter.²² Opvallend is dat beide stadswijken, Tuinstadwijk en De Kooi, wat betreft de stedenbouwkundige opzet, vrijwel identiek zijn. Beide wijken bestaan uit blokken woningen die telkens variëren ten opzichte van elkaar en gesitueerd zijn langs een evenwijdig stratenpatroon. In de huizenblokken komen zogenaamde poorten voor, die dan weer de toegang vormen tot

afb. 77. Leeuwenstraat. Foto H. Segijn, 1978.

afb. 12. Driftstraat. Foto H. Segijn, 1978.

afb. 73. Tuinstadwijk. Foto H. Segijn, 1978.

een loodrecht daarop staande straat met aan beide zijden bebouwing. Voorts worden de straten nog onderbroken door open ruimten, pleintjes, met in het midden groenvoorzieningen. Op deze wijze hebben de toenmalige architecten een levendige bebouwing verkregen, mede doordat er verschillende geveltypen binnen een bepaald huizenblok voorkomen.

Deze wijze van opzet komt voort uit een streven naar een vermenging tussen stad en platteland. Dit was oorspronkelijk ontstaan in Engeland, waar volgens ideeën van Ebenezer Howard, zelfstandige "tuinsteden" met ongeveer 18.000 inwoners werden ontworpen (Welwyn-Garden City). In Nederland werd dit vertaald in de vorm van tuindorpen (bijv. tuindorp Vreewijk te Rotterdam door Granpré Molière) waarin de ideeën van Ebenezer Howard slechts voor een gedeelte tot uiting komen.²³ De bebouwing zelf bestond meestal uit woningen van twee of drie bouwlagen. De begane grond vormde veelal één woning, terwijl de eerste en tweede verdieping tezamen meestal nog één woning vormde. Woningen van dit type behoorden nog tot de ruimere arbeiderswoningen. Er kwamen ook woningen voor met een woning op de begane grond en een woning op de eerste verdieping, waardoor de woonruimte belangrijk beperkt werd. De architectuur vertoont bakstenen gevels met daarin ramen voorzien van roeden, afgewisseld door ovale ramen, veelal verspringende gevels (meestal op de

hoeken) en boven de deuren een luifel. Kortom de woningen vertonen een sterk traditionele architectuur.

Vanaf 1929 tot aan de Tweede Wereldoorlog is er eigenlijk een kentering in de bouw van arbeiderswoningen. De oorzaak hiervan was de economische crisis welke heel Europa in de ban hield. Totale armoede heerste er onder de bevolking en juist de arbeiders werden hiervan de dupe. Ook de woningbouwverenigingen waren financieel niet draagkrachtig genoeg om nieuwe woningen te kunnen bouwen. Er werd nog wel incidenteel wat woningbouw uitgevoerd, maar deze omvatte zeker geen hele nieuwe stadswijken.

De periode na de Tweede Wereldoorlog

Na de bevrijding stond Leiden er niet anders voor dan welke stad in Nederland ook. Door oorlogsgeweld werden 163 woningen vernield en de nieuwbouw had in de vijf oorlogsjaren nagenoeg stil gestaan, terwijl dit met de bevolkingsaanwas niet het geval was.²⁴ Derhalve was er een schreeuwend tekort aan woningen. Op 31 mei 1947 bedroeg het woningtekort 17,2% van het aantal bewoonde woningen. De volkshuisvesting kreeg tot taak de sociale woningbouw te organiseren. Hoewel er tijdens de oorlog nagenoeg niet werd gebouwd, is er in die periode veel studie gemaakt van “de woning”. Door de studiegroep “Efficiënte Woningbouw” werden een aantal standaardplattegronden ontwikkeld, zowel voor eengezinshuizen als voor etagebouw. Ook het Rijk stelde een aantal voorschriften vast betreffende minimum afmetingen van vertrekken enz., waaraan woningwetwoningen moesten voldoen. Samenvattend kan worden gezegd dat de arbeiderswoningbouw van na de oorlog belangrijk is verbeterd ten opzichte van die van vóór de oorlog. De slaapverdieping is in haar geheel opgetrokken, de sanitaire voorzieningen zijn uitgebreid en de doucheceel behoort tot de vaste uitrusting.

De industrie is na de oorlog ook weer een belangrijke plaats gaan innemen. Was zij eerst nog van een eenzijdige structuur, na de oorlog is zij steeds veelzijdiger geworden. Naast de wol, voedings- en genotsmiddelenindustrie ging de metaalnijverheid een dominerende rol spelen en vestiging van enkele Amerikaanse kwaliteitsindustrieën deed de vraag naar geschoolde arbeiders eveneens stijgen.

In 1948 al was men begonnen met de planvorming voor een groot stadsuitbreidingsplan aan de zuidwest-kant van Leiden, tussen de spoorbaan Leiden-Utrecht en de gemeentegrens met Voorschoten.²⁵ Deze stadswijk die de overeenkomstige naam “Zuidwest” zou gaan krijgen, zou 5800 woningen moeten gaan omvatten om 21.000 inwoners te kunnen huisvesten.

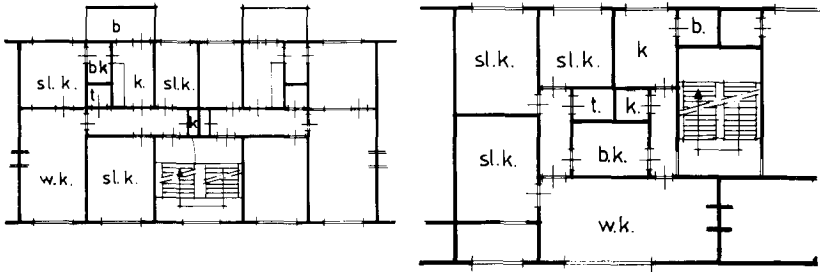

afb. 74. Boshuizerkade. Foto H. Segijn, 1978.

Ook had in die periode het structuurplan zijn intrede gedaan en vanuit deze planvorming werd het bestemmingsplan opgesteld, dat in 1950 werd gepubliceerd; nog geen jaar later startte men met de bouw.

Het plan is door een assenkruis van hoofdwegen, de Vijfmeilaan en de Churchillaan, in vier sectoren verdeeld, die onderling weer verbonden zijn door middel van een ringverbinding ten behoeve van het openbaar vervoer. Het hoofdelement van de wijk vormt de groenstrook voorzien van voetbalvelden, die de noord-zuid gerichte hoofverkeersweg Churchillaan begeleidt en die ter plaatse van het assenkruis onderbroken is door een groot terrein voor centrale wijkvoorzieningen (kerk, scholen, sporthal en zwembad), waar tevens weer het wijkwinkelcentrum op aansluit.

De vier wijksectoren zijn alle afzonderlijk gebouwd. De eerste sector, het gedeelte tussen spoorbaan en Churchillaan, werd in 1952 gebouwd en bestaat hoofdzakelijk uit woningwetwoningen van de woningbouwvereniging "Ons Doel". Deze woningen zijn uitgevoerd in blokken eengezinsrijteswoningen en blokken van meer woonlagen (semi-flatbouw), hetgeen in z'n geheel weer volgens een rechthoekig stratenpatroon met elkaar in verbinding staat en afgewisseld wordt door groenvoorzieningen. De architectuur van deze woningbouw is kenmerkend voor die periode. Er zijn al duidelijk invloeden te zien uit de toenemende beton- en staaltechnologie

afb. 15. Enkele plattegronden van portiekflats in Leiden Zuid- West. Tekening H. Segijn.

(betonvloeren, betonnen kelders en betonnen trappehuizen), terwijl de gevels nog volledig in baksteen zijn opgetrokken en ook het pannendak nog niet wordt weggelaten.

In 1954 start men met de bouw van het winkelcentrum, ontworpen door architect E.F. Groosman uit Rotterdam, dat bestaat uit 59 winkels met daarboven woningen in drie en vier bouwlagen. Daarnaast komen er ook nog woningen in acht lagen voor, eveneens naar een ontwerp van Groosman. Beide woningtypen zijn kenmerkend voor de toenmalige flatbouw en zijn uitgerust met een doucheceel. In 1956 wordt, na de voltooiing van de Churchillaan, een begin gemaakt met het volbouwen van het tweede en derde gedeelte. In de tweede sector komt eveneens woningbouw voor naar een ontwerp van architect E.F. Groosman. Deze flatwoningen zijn voorzien van drie slaapkamers, doucheceel, keuken, woonkamer en balkon. In de tien jaren hierna worden achtereenvolgens de derde en vierde wijksector voltooid.

Van alle in deze wijk gebouwde woningen kunnen we uitsluitend de flatbouw tot de sociale woningbouw rekenen, waarvan ongeveer 80% woningwetwoningen in het bezit zijn van een woningbouwvereniging. De reden hiervoor moeten we zien in de goedkope productiekosten van deze woningen. Als direct gevolg van de gewapende betontechnologie kan men grotere en betere draagconstructies maken waardoor hoogbouw, bestaande uit vier tot acht bouwlagen, eenvoudig uitvoerbaar wordt en op betrekkelijk snelle wijze en met minimale grondkosten woningen kunnen worden gebouwd. Deze tendens zette zich voort in de systeembouw, waarbij men de flatwoningen als bouwdozen in elkaar zet door middel van vooraf gemaakte betonelementen.

Ten opzichte van de woning van 20 jaar eerder kunnen we bij deze woningen een redelijke verbetering constateren. Niet zozeer wat betreft het

afb. 7.6 „Jacques Urlusplantsoen. Foto H. Segijn 1978.

vloeroppervlak van de afzonderlijke vertrekken, want de maten die “de voorschriften en wenken” van 1951 hiervoor noemen zijn bepaald niet overweldigend: 16 m² voor het hoofdwoonvertrek, 9,5 m² voor de ouderslaapkamer en 7 m² voor een tweepersoonskamer. Wel is er verbetering in de overige ruimten, die weliswaar niet noodzakelijk worden geacht: keuken (nog erg klein met een minimale maat van 4 m²), douche, toilet, bergruimten (de onderbouw in de flatbouw) en minstens één kast per kamer. Ook de balkons voor etagewoningen zijn nu verplicht. Illustratief hiervoor is de bouw van 336 woningwetwoningen in flatbouw, die tevens het laatste bouwproject vormde in Zuid-West. Deze flats zijn uitgerust met een vuilstorkoker en voorzien van dubbele beglazing.

Intussen werd in 1959 aan de zuidkant van Leiden een begin gemaakt met een nieuw uitbreidingsplan. Dit plan, bekend onder de naam “uitbreidingsplan Meerburgerpolder” waarmee een aanvang werd gemaakt in 1959, omvatte 502 nieuw te bouwen woningen en 440 reeds bestaande woningen.

Het stedenbouwkundige plan bestaat uit een compositie van vier elementen:

- een complex van 97 eengezinswoningen (woningwetbouw) en 36 eengezinswoningen (middenstandsbouw)

afb. 17. Eengezinswoningen van woningbouwvereniging "De Eendracht" naar een ontwerp van Rosenburg, Verhagen, Luyt & de Jong, 1959-1960. Foto H. Segijn, 1978.

- een randbebouwing van flats bestaande uit drie en vier woonlagen totaal 216 woningen
- een groep van 44 middenstandswoningen die omgeven is door brede groenstroken en waterpartijen
- binnen deze drie elementen een bescheiden winkelcentrum met bovenwoningen.

In 1959 en 1960 werd er eveneens een begin gemaakt met een stadsuitbreiding aan de noord-oost kant van Leiden, namelijk een bebouwing aan beide zijden van de Willem de Zwijgerlaan. Deze uitbreiding omvatte 311 flatwoningen, 148 maisonnettes en 30 eengezinswoningen, naar een ontwerp van het toenmalige architectenbureau Roosenburg, Verhave, Luyt en De Jongh, en verder 432 flatwoningen naar een ontwerp van de architecten J. Jonkman en P. van Dorp. Alles valt onder sociale woningbouw en is in het bezit van woningbouwverenigingen. Beide uitbreidingen behoren tot de typische woningbouw uit deze periode, namelijk flatbouw met duidelijke invloeden van skeletbouw, maar toch veelal verstopt achter metselwerk.

In 1964 begon men met een stadsuitbreiding aan de westkant van Leiden. ook wel bekend als "De Mors" of "Leiden-West". De snelle

afb. 18. Lage Morsweg. Foto H. Segijn, 1978.

ontwikkelingen, ook in de woningbouw, zijn hierop duidelijk van invloed geweest. Zo werden hier voor het eerst in Leiden flatwoningen gebouwd in systeembouw (betonelementen) en kregen de woningen een tweede priemeur voor Leiden, namelijk centrale verwarming. Ook van de in deze stadsuitbreiding gebouwde woningen kunnen we hoofdzakelijk de flatbouw tot de sociale woningbouw rekenen. Voor de eerste flats die tot stand kwamen in 1964 tekende het architectenbureau Van Vreeswijk en Van Noortwijk uit Zeist. In 1969 werd aan dit stadsuitbreidingsplan nog iets nieuws toegevoegd, namelijk flats die voor het eerst geïsoleerd zijn op de kritieke plaatsen en waarvoor een speciaal inbouwsysteem is uitgedacht voor de kozijnen, met behulp van aansluitstrippen. Dit ontwerp is van architect F. Klein uit Groningen. Het zal duidelijk zijn dat de ontwikkeling van moderne en snellere bouwtechnieken ook tot uiting komt in de woningbouw te Leiden.

De Merenwijk

In 1958 stelde de gemeente Leiden, in samenwerking met omliggende gemeenten, en structuurplan samen voor de Leidse agglomeratie waaruit

als belangrijkste conclusie voortkwam dat een stuk grond van de gemeente Oegstgeest, ten noorden van Leiden, toekomstig woongebied zou moeten worden.

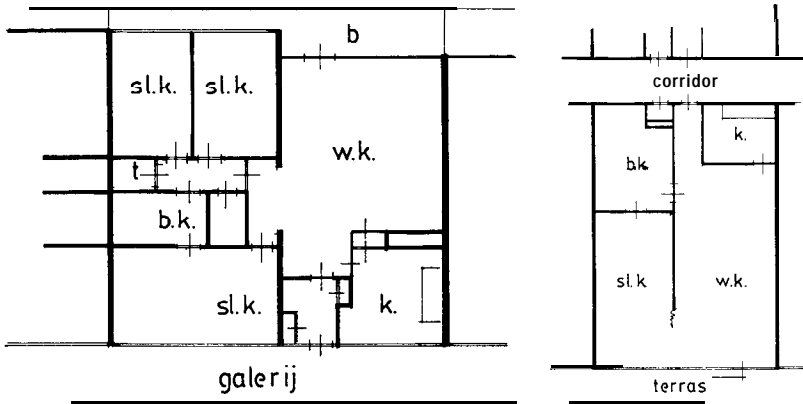
Na enig geharrewar tussen de omliggende gemeenten over de nieuwe gemeente-grens vormde de stadsvergroting van **1966** het sein tot de bouw van het voor Leiden, en tot voor enkele jaren terug ook nationaal grootste woningbouwproject "De Merenwijk" (zo genoemd in verband met de nabijheid van de Kagerplassen). Het omvatte de bouw van 5.600 woningen, goed voor huisvesting van 17.500 inwoners. Van de geplande woningen in de wijk zijn 70% in laagbouw en 30% in hoogbouw uitgevoerd. De Merenwijk werd primair opgezet om het grote aantal woningzoekenden in Leiden aan goede huisvesting te helpen. Van in de totaal 5.600 woningen werden er 4000 in de gesubsidieerde sector gerealiseerd (woningwet en premiebouw). Men was hiertoe wel genoodzaakt, want door middel van rijkspremies en subsidies konden de maandelijkse huren zo veel mogelijk gedrukt worden, waardoor ook voor de laagstbetaalden woonruimte binnen bereik kwam.

De stedenbouwkundige opzet van de Merenwijk is totaal anders dan die van de reeds genoemde stadswijken. Worden de nieuwe wijken zoals "Leiden Zuid-West" en "Leiden West" gekenmerkt door een typisch rechthoekig stratenpatroon, de Merenwijk valt op door een zogenaamde vlekkenpatroon. Dit houdt in dat de wijk bestaat uit allerlei vlekken van bebouwing waar het stratenpatroon niet rechthoekig is, maar met bochten is uitgevoerd en zeer kort wordt gehouden. Bovendien wordt iedere vlek gekenmerkt door een eigen vormgeving van de bebouwing, waaraan het stratenpatroon ook nog iets bijdraagt.

De Merenwijk bestaat uit verschillende deelplannen welke alle een eigen bebouwing hebben. Vanuit een centrale rondweg komt men via aparte zijwegen in de deelplannen. Deze zijwegen vertakken zich in het deelplan als doodlopende wegen. Opvallend is dat we kunnen zien dat de planvorming van de Merenwijk tweeledig is. Het eerste plan bestond over het algemeen uit veel flatbouw hetgeen resulteerde in het eerste deelplan Slaaghwijk, waar 1.240 meergezinswoningen werden gebouwd. De flats werden ontwikkeld door N.V. Elementum en uitgevoerd in elementenbouw. De huren varieerden tussen de *f* 300,- en *f* 400,- per maand.

In dit wijkgedeelte werden vooral de vele woningzoekenden uit Leiden met een laag inkomen gehuisvest. Gelukkig kwam men echter, mede door de ervaringen in Amsterdam met de Bijlmermeer, op tijd tot de conclusie dat deze wijze van bebouwing niet de juiste was en voor het verdere gedeelte van de Merenwijk werd een vernieuwd plan opgesteld.

Hierbij ging men uit van een centraal gelegen wijkpark met kinderboer-

afb. 19. Enkele plattegronden van galerijflats gebouwd in de Merenwijk 1970-1978. Tekening H. Segijn.

derij waarom heen diverse soorten laagbouw zijn gegroepeerd (de deelplannen). Een groot deel van deze woningen is in de koopsector gebouwd, hetgeen eigenlijk geen sociale woningbouw meer kan worden genoemd. Door de veranderde inzichten echter, alsmede de vereenvoudigde financieringsmogelijkheden, aangewakkerd door de concurrentie onder de hypotheekbanken, werd het steeds meer voor bijna iedereen mogelijk een woning in zijn bezit te krijgen, zodat ook een deel van de woningen in de koopsfeer, met name de goedkopere sector met veel subsidie, zou kunnen worden opgevat als sociale woningbouw. Voor het ontwerp van de woningen in het deelplan Zijlwijk tekende de Rotterdamse architect A. van den Berg, die in samenwerking met het aannemersbedrijf Panagro uit Warmond een dusdanige detaillering wist te ontwikkelen dat kon worden volstaan met een bouwtijd van ongeveer 15 weken per woning. Wanden en vloeren werden met behulp van een tunnelbekisting in het werk gestort en het zadeldak werd in elementen, compleet met goot, aangevoerd en in het werk gemonteerd. Juist door deze wijze van bouwen kon de prijs zoveel mogelijk worden gedrukt.

Woningbouw in de binnenstad

In de jaren '60 werd door de gemeenteraad besloten om de zogenaamde "Waard", de wijk tussen Middelstegracht en Uiterstegracht, te gaan saneren. Deze wijk bestond uit kleine wevershuisjes, gegroepeerd langs smalle grachten en gebouwd in de zeventiende en achttiende eeuw, en verkeerde

afb. 20. De Waardgracht ± 1790. Foto Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden

in een erbarmelijke staat. Een aantal huisjes was reeds onbewoonbaar verklaard en wat nog wel werd bewoond verkeerde in een dusdanige staat dat het predikaat woning beter kon worden veranderd in krotwoning. Sanering was dan ook hoognodig. Oorspronkelijk had men het plan op de leeggekomen ruimten een kantoorwijk te bouwen met enorme kantoor- en flatgebouwen, maar dit plan werd na een lange periode van discussie tussen de gemeenteraad en de Leidse middenstand gewijzigd.

In mei 1974 werd door de Leidse gemeenteraad een bestemmingsplan goedgekeurd waarin dit gebied weer een woonfunctie werd toebedeeld. Op grond van dit plan werd een prijsvraag uitgeschreven waarop achttien architectenbureaus inschreven. Uit deze prijsvraag werd door een speciale, door B en W in het leven geroepen, commissie een drietal ontwerpen gekozen, namelijk die van de architectenbureaus Treffers en Polgaar uit Waddinxveen, Den Hollander en Loosbroek uit Mourik en het bureau Goedhart en Links uit Amsterdam.

Deze wijze van stadsvernieuwing was op dat moment uniek in Nederland. Het kreeg dan ook op nationaal niveau erg veel aandacht. De reden waarom men drie ontwerpen koos was, dat men door te bouwen naar verschillende ontwerpen een stedenbouwkundige levendigheid creëerde, die

één ontwerp doorgaans niet kan bieden.

De plannen omvatten 223 nieuwe woningen en een tiental buurtwinkels. De drie architectenbureaus hebben een zogenaamde binnenstedelijke woonwijk ontworpen, hetgeen inhoudt dat de omvang en het uiterlijk van de woningen passen in de omringende oude stad. Daarbij valt op dat men de situering op een zelfde manier heeft uitgevoerd als de vroegere woningbouw, namelijk woningen in rijtjesvorm. Bij dit stukje woningbouw valt echter een aardige daad van de gemeente Leiden te constateren. Tijdens de sanering werden de grachten, waarlangs de te saneren woningen waren gesitueerd, gedempt omdat men er vanuit ging dat op dit gebied een kantoorwijk zou komen. De plannen van de architectenbureaus waren zodanig op de vroegere stedenbouwkundige verkaveling afgestemd, dat een gracht tussen de woningen best op zijn plaats zou zijn; dus werd uiteindelijk besloten om de grachten weer open te graven. De woningen getuigen van een vormgeving kenmerkend voor de zeventiger jaren. De architecten zijn er inderdaad ingeslaagd een enigszins levendige bebouwing te creëren, die past in het bestaande stadsdeel, hoewel er onlangs een aantal artikelen verschenen zijn omtrent de slechte bouwkundige staat waarin deze woningen zich nu al weer bevinden. Het blijkt dat het tegenwoordige (goedkope) bouwen veel te wensen overlaat.

Gedurende de laatste jaren zijn weinig grote plannen gelanceerd wat betreft sociale woningbouw. Vermeldenswaard is nog wel de bouw van ca 200 woningen op het terrein van het voormalige spoortje. Dit oorspronkelijke rangeerterrein van de N.S. werd gedurende de jaren 1979, 1980 en 1981 volgebouwd met woningen welke onder beheer van woningbouwvereniging "De Eendracht" staan en voornamelijk bestemd zijn voor de huisvesting van de bewoners van te saneren woningen uit de aangrenzende woonwijken (o.a. De Kooi).

In de beleidsontwikkeling van B en W, in december 1974, werd een structuurplan voor de binnenstad aangekondigd. In verband met de nadere oriëntatie hierover binnen de gemeente kwam men in contact met Groningen waar eveneens een projectgroep was aangesteld.

Op 2 december 1975 werd door B en W de projectgroep voor de binnenstad aangesteld, met als eerste opdracht het opstellen van een nota die de volledige stand van zaken tot dan toe zou weergeven, alsmede de verder te volgen methode. Na een uitgebreide inspraakprocedure, waarbij alle buurtverenigingen werden betrokken en die twee jaar duurde, is in september 1978 door de gemeenteraad het structuurplan voor de binnenstad aangenomen. In dit plan komen de makers tot de conclusie dat er in de binnenstad meer sociale woningbouw moet komen. De woonfunctie moet vooral versterkt worden in de ten noorden en ten oosten van het centrum gelegen

delen van de binnenstad. Het is waarschijnlijk, dat het beleid van de gemeente, onder invloed van dit structuurplan, wat meer gericht zal worden op de sociale woningbouw.

Nu en in de toekomst

Hoewel onder invloed van het structuurplan voor de binnenstad op een aantal plaatsen in de binnenstad sociale woningbouw is gepleegd (o.a. langs de Middelste gracht en Vestestraat) moeten we wat betreft de toekomst onze aandacht vestigen op de nog onbebouwde gronden buiten de Leidse binnenstad.

In 1982 werd de laatste hand gelegd aan twee nieuwe woonwijken aan de noordkant van Leiden, te weten Bockhorst en Koppelsteijn. Beide woonwijken bestaan voornamelijk uit woningen in de premiekoopsfeer.

Eén van de belangrijkste uitbreidingsgebieden van de gemeente Leiden is de Stevenshofjespolder. In deze polder, aan de noordwestkant van Leiden, is men reeds gestart met de bouw van de eerste deelplannen. Hoewel het nog onduidelijk is hoeveel van de totale bebouwing als sociale woningbouw zal worden uitgevoerd is het wel duidelijk dat de behoefte hiervoor zeer groot is. Een in 1980 gehouden inschrijving voor huurwoningen gaf een aantal van ca 3000 gegadigden. Reden te meer om als gemeente te overwegen het aantal huurwoningen op te voeren in plaats van premiekoopwoningen. Ook blijkt de behoefte aan grote woningen te veranderen in een behoefte aan kleine woonruimten voor één- en twee-persoonshuishoudens, waarnaar relatief gezien, een grotere vraag is. De toekomstige woningbouw zal zich dan ook wat meer op deze woongroep moeten afstemmen.

AANTEKENINGEN

1. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche Stad*, I, Den Haag 1910.
2. G.A.L. Secretarie Archief voor 1574, no. 519.
3. Zie o.a. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche Stad*, I, Den Haag, 1910 en H.A. v. Oerle, *Leiden. Binnen en Buiten de Vesten*, I, Leiden, 1975.
4. Secretarie Archief voor 1574, inv. nrs. 521 e.v. (thes.rek. vanaf 1446).
5. G.A.L. Bibliotheek no. 22400.
6. Secretarie Archief 1574-1851, nrs. 4188 (Verhuring en Bestedingboek B p. 270-274 en p. 279-284, plattegrond op 283).
7. H.A. van Oerle, *a.w.* p. 350-374.
8. G.A.L. Bibliotheek no. 22408.
9. N.W. Posthumus, *Geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie*, deel II, Den Haag 1939 (zie bij de verschillende daargenoemde bewerkingen).
10. Voor woningtoestanden in 17de en 18de eeuw, zie N.W. Posthumus, a.w. deel 11, p. 157 e.v. en deel III p. 974 e.v.

11. N.W. Posthumus, *a.w.*, deel III, p. 1037-1038.
12. G.A.L. Bibliotheek no. 22416.
13. G.A.L. Bibliotheek no. 22422.
14. G.A.L. Bibliotheek no. 30010 en 30011
15. G.A.L. Bibliotheek no. 30012.
16. G.A.L. Bibliotheek no. 30057.
17. G.A.L. Bibliotheek no. 30058.
18. G.A.L. Bibliotheek no. 30042.
19. Staatsblad 1901, no. 158, De wet trad in ~~operking~~ ^{operking} ~~stusl~~ ^{stusl} 902.
20. G.A.L. Bibliotheek no. 22426.
21. G.A.L. Bibliotheek no. 30016, jaarverslagen **Werkmanswoningen**.
22. Zie R.C.J. van Maanen, "Leiden buiten de Veste 1896-1940", *Leids jaarboekje* 73 (1981), p. 157 e.v.
23. H. Sutterland en T.H. Poitier. *Geschiedenis der bouwkunst*, 11. Delft 1972. p. 184-185.
24. P.F. Janssen, Volkshuisvesting in Leiden". *Leids Jaarboekje* 50 (1958), p. 196 e.v.
25. B.N. Leverland, "Leiden buiten de Veste. De uitbreidingsplannen sinds de oorlog", *Leids Jaarboekje* 73 (1981), p. 185 e.v.
26. G.A.L. Diverse kranteartikelen Leidsch Dagblad.
27. G.A.L. Bibliotheek no. 22426^c.
28. G.A.L. Bibliotheek no. 22424 en 22426.

Verder geraadpleegde literatuur:

- J. Winsemius, "Beschouwingen over de Toekomstige ontwikkelingen van Leiden als woonplaats", *Leids Jaarboekje* 56 (1964), p. 137-145.
- M.W. Hoek, "Ruimtelijke aspecten der Leidse ontwikkeling", *Leids Jaarboekje* 50 (1958), p. 179-195.
- P.F. Janssen, Volkshuisvesting in Leiden, *Leids Jaarboekje* 50 (1958), p. 196-204.
- L. Thams, *De ontwikkeling van de arbeiderswoningbouw (1850-1970) in Nederland*. Bibliotheek Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Tijdschrift *Stedebouw* Volkshuisvesting, uitgave november 1959.

HET GAT IN DE AALMARKT

door

J.F. Heijbroek

In 1982 vierde men te Rotterdam het feit dat twee eeuwen geleden Jan van Nelle en zijn vrouw Henrica Brand officieel toestemming kregen om zich in de Maasstad te vestigen. Hoewel aan het begin van deze eeuw nog gedacht werd dat het bedrijf dateerde van 1806, omdat Jan van Nelle toen werd genoemd in het Rotterdamse patentregister als “winkelier in Coffy, Thee en Tabak en als fabrikant van endouilles”, is uit latere onderzoeken gebleken dat het bedrijfje al in de 18de eeuw in Rotterdam was gevestigd.’ Johannes of liever Jan van Nelle werd op 11 juli 1756 ingeschreven in het doopboek van de Nederlands Hervormde gemeente te Leiderdorp.² Over zijn jeugd weten we weinig. Voor hij zich in 1782 als “comptoirbediende” bij Frederik Caerte in Rotterdam vestigde, heeft hij enkele jaren in Den Haag gewerkt. Zijn R.K. vrouw Henrica Brand, die na de dood van haar man de geschiedenis zou ingaan als “De Weduwe”, begon in Rotterdam een winkeltje in “koffie, thee, tabak en snuif op de kop van de Schiedamschen Dijk”. Toen eind december 1813 “Hendrika Brand, Weduwe van Johannes van Nelle” na een langdurige ziekte op 55-jarige leeftijd overleed, stond in de overlijdensadvertentie dat “de affaire in Tabak, Snuif, Koffy en Thee op denzelfden voet zal worden gecontinueerd”.³ Het zaakje werd tot 1845 beheerd door de Van Nelles. In dat jaar nam de familie Van der Leeuw de leiding over en voerde tot 1954 het bewind. Gedurende de tweede helft van de 19de eeuw is de vestiging uitgegroeid tot een omvangrijk bedrijf, dat tot op de dag van vandaag de naam “De Erven de Wed. J. Van Nelle” heeft behouden. Door de toenemende mechanisering en de voortdurende expansie werden de bedrijfsgebouwen in de 20ste eeuw te klein en raakten verouderd.

Tijdens de eerste twee decennia van de twintigste eeuw werden op verschillende plaatsen in ons land filialen opgericht: in 1907 te Amsterdam, in 1911 te Den Haag, in 1918 te Utrecht, in 1919 te Leiden, Dordrecht en Arnhem, en in 1920 te Den Bosch en Groningen. Een deel van de bevoorradings ervan had plaats per motorboot, de Nelle 1. Elk filiaal voorzag met zijn eigen besteldienst de regio van de produkten van “De Weduwe”.⁴

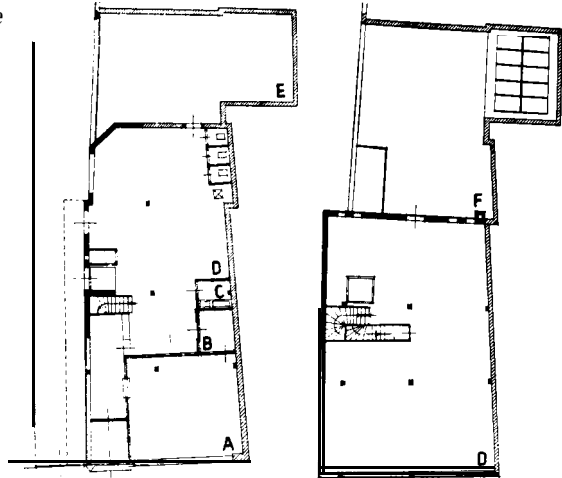
In 1913 besloot men een nieuw fabrieksgebouw in de Maasstad te laten ontwerpen.⁵ De toenmalige directeur C.H. (Kees) van der Leeuw vroeg in

1916 aan de Rotterdamse architect Michiel Brinkman, die evenals hij theosoof was, advies over een geschikt terrein voor de bouw van de nieuwe vestiging. De uiteindelijke keuze viel op een stuk grond aan de Delfshavense Schie waar tussen 1925 en 1931 het fabriekscomplex van Van Nelle verrees. Michiel Brinkman kreeg opdracht het gebouw te ontwerpen. Op 19 februari 1925 overleed hij echter en zijn enige zoon J.A. Brinkman, die op dat moment pas 22 jaar oud was en nog in Delft studeerde, achtte men te jong om een dergelijke grote opdracht aan te kunnen. Aanvankelijk werd J.J.P. Oud gevraagd, doch deze was niet bereid de opdracht te aanvaarden zonder ver gaande garanties. In dat zelfde jaar wees Jacques Jongert⁶, de ontwerper van verpakkingen en reclamebiljetten van de firma van Nelle, directeur Van der Leeuw op het werk van L.C. van der Vlucht met wie Jongert in de architectenvereniging Opbouw zat. Na kennis te hebben genomen van het werk van Van der Vlucht nodigde Van der Leeuw hem uit voor een gesprek. Van der Vlucht accepteerde de voorwaarden die Oud tevoren verworpen had en werd op 1 mei 1925 compagnon van J.A. Brinkman. Behalve voor de bouw van het fabriekscomplex in Rotterdam kreeg het bureau Brinkman en Van der Vlucht ook opdracht een ontwerp te maken voor een filiaal aan de Aalmarkt in Leiden. Dit pand moest dienst doen als kantoor- en magazijngebouw.

Het Rotterdamse fabriekscomplex wordt in alle architectuuroverzichten van de twintigste eeuw beschreven en geldt als een schoolvoorbeeld van de z.g. *Nieuwe Zakelijkheid* of wel het *Nieuwe Bouwen*.⁷ Sedert de bouw zijn er regelmatig artikelen gepubliceerd waarin de tot dan toe nog vrijwel niet eerder in ons land toegepaste bouwwijze wordt besproken, geanalyseerd en veelal geprezen. Daarbij wordt dikwijls in één adem het Leidse filiaal genoemd, doch zelden gaat men nader op dit bouwwerk in. Dit komt vermoedelijk door gebrek aan documentatiemateriaal. Dat is ook niet zo verwonderlijk aangezien de gegevens van de zijde van de gemeente Leiden vrijwel allemaal verloren zijn gegaan tijdens de stadhuisbrand van 1929. Het archief van het bureau Brinkman en Van der Vlucht is overgegaan in handen van dat van Van den Broek en Bakema. Hoewel het ernstige waterschade opliep bij een overstroming in 1953, zijn de meeste stukken over het kantoor- en magazijngebouw aan de Aalmarkt toch bewaard gebleven. Op grond van een aantal ontwerptekeningen, een dagboekje van de Leidse aannemer G. Splinter en Zoon en 26 z.g. "werkrapporten"⁸ kunnen we ons er enigszins een beeld van vormen hoe dit ontwerp van het architectenbureau van J.A. Brinkman en L.C. van der Vlucht gestalte heeft gekregen. Helaas is het programma van eisen en het bestek niet meer bewaard gebleven zodat we de discussie over de totstandkoming van het definitieve ontwerp niet op de voet kunnen volgen.

*afb. 7. Plattegrond van de
beganegrond en van de
eerste verdieping.*

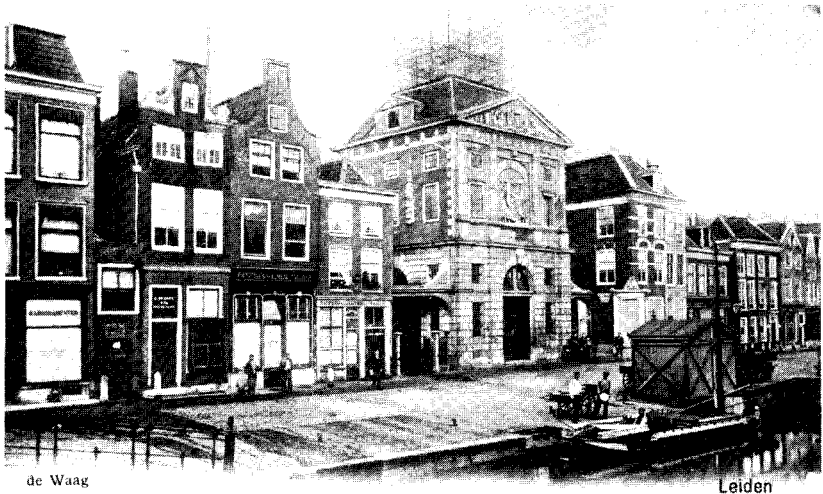
- A = kantoor
- B = spreekkamer
- C = keuken
- D = magazijn
- E = garage
- F = zolder

Toen begin juni 1926 de ontwerptekeningen voor het pand aan de Aalmarkt aan de filiaalhouders in Leiden ter beoordeling waren toegestuurd, antwoordden deze hoe de ruimte er volgens hen bij in gebruikneming diende uit te zien (zie plattegrond): “Wij hebben verondersteld dat met het vierkantje bij de spreekkamer een keuken bedoeld is en dat bij de W.C.’s de kachel voor de verwarming staat, eveneens door een vierkantje aangegeven. Als dit goed gezien is, kan de pakkerij op dien grondslag op dezelfde manier functioneeren als in de Haarlemmerstraat [het Leidse filiaal van De Erven de Weduwe J. van Nelle was voorheen gevestigd aan de Haarlemmerstraat 108]. De standvaten voor de losse koffie, de paktafel hiervoor met weegschaal, de gemalen koffiestelling, benevens de merktafel moeten dan op de le etage geplaatst worden en heeft dit pakkerijwerk dus dan plaats, evenals in de Haarlemmerstraat, op de le etage. Ook kan de garderobekast voor de pakkerij niet beneden geplaatst worden, zoodat deze eveneens naar de le etage moet . . . Waar de kolen voor de verwarming geborgen moeten worden, is ons niet recht duidelijk, daar hiervoor geen plaats is aangegeven. Misschien zou hiervoor tegen de lift een kast gemetseld kunnen worden van 70 c.M. buitenmaat breed, met een diepte van 1.40 M, gelijk met de lift dus, en een hoogte van 1.60 M., benevens een hellenden bodem van 30.c.M. . . Het verdiende dan aanbeveling aan de poortzijde een rooster in den muur te maken \pm 1.20 M. boven de grond van de steeg, voor het storten van de kolen om het stuiven in de pakkerij te voorkomen en een opening onderaan de kast aan de pakkerijzijde over de breedte met een hoogte van de opening groot 25 c.M., dienende om de kolen uit te scheppen”.⁹ Het

afb. 2. Het filiaal van Van Nelle aan de Aalmarkt 77 te Leiden.

58 Uitg. Société Anonyme, Leiden.

afb. 3. De Aalmarkt vóór de bouw van het filiaal van Van Nelle.

definitieve ontwerp voor het Van Nelle-gebouw aan de Aalmarkt was gereed in juli 1926.

Het perceel Aalmarkt 17 werd aan twee kanten begrensd door de openbare weg. Aan de noordwestzijde door de Aalmarkt en aan de zuidwestzijde door de Joost van Zonneveldpoort. Deze laatste is genoemd naar de familie Van Sonneveld die hier meerdere percelen bezat. In het dagboekje van de aannemer lezen we dat op 10 augustus 1926 een begin werd gemaakt met de sloop van het pand Aalmarkt 17. Ruim een maand later kon men, na het ontgraven van de funderingen, beginnen met het aanleggen van een werkvloer. Het pand is op "staal" gefundeerd, d.w.z. niet op palen maar direct op de grond op een betonnen plaat. Het Van Nelle-gebouw bestond uit vier lagen. Op de benedenverdieping was de kantoorruimte, een gedeelte van het magazijn en een garage, op de eerste, de tweede en de derde verdieping de koffie-, de thee- en de tabakopslag. Het pand was opgebouwd rond een staalskelet. De muren waren van baksteen en zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde gepleisterd. De stalen kolommen stonden op regelmatige afstanden van elkaar. Ertussen waren houten vloeren aangebracht. De stalen ramen waren bevestigd aan de kolommen. Het pand was een goed voorbeeld van z.g. "gemengde bouw". Eind 1926 is door de Koninklijke Fabriek F.W. Braat uit Delft een centrale warmwaterverwarming, bestaande uit een waterketel en vier radiatoren op de begane grond aangelegd. In 1929 werd

afb. 4. De Aalmarkt na de bouw van het filiaal van Van Nelle.

de centrale verwarming uitgebreid tot de eerste, de tweede en de derde verdieping.¹⁰

Qua architectuur verschilde het pand sterk van de huizen in de directe omgeving. Het gebouw was strak van vorm en stak enigszins boven de aangrenzende percelen uit. In materiaalgebruik contrasteerde het Van Nelle-filiaal sterk met de omliggende gebouwen. Op het platte dak prijkten in kolossale letters “Van Nelle’s” en op de witgeschilderde muurvlakken van de façade de woorden “Koffie”, “Thee” en “Tabak”. Deze lichtreclame was door de ontwerpers geheel geïntegreerd in de architectuur van het gebouw. De ijzeren ramen doorsneden als het ware de vrij gesloten voor- en zijgevel. De onderpui was voorzien van zwarte tegels. Aan de zijde van de Zonneveldpoort had het gebouw vanaf de eerste verdieping een overstek van ca. één meter zodat de achter het pand gelegen garage via de Zonneveldpoort voor auto’s bereikbaar was.

Eind februari 1927 was het Leidse filiaal van De Erven de Weduwe J. van Nelle gereed. De reacties op het gebouw waren allerminst gunstig. Deze kwamen erop neer dat het nieuwe “hoogst moderne” bouwwerk detoneerde in zijn omgeving en dat het “het oude fraaie stadsbeeld geheel had bedorven”.¹¹ Zo schreef men in het blad *Heemschut*: “Wij voor ons treuren er over als over eene jammerlijke ontsiering van een daarvóór schilderachtig stukje stadsschoonheid; anderen prijzen het als een gelukkige openbaring

van moderne bouwkunst. Dat de kubus modern is, betwijfelen wij geenszins, maar kunnen niet inzien, dat daardoor zijn schoonheid bewezen is. In elk geval het ding staat er en zal wel gedurende een reeks van jaren den schoonheidszin des eenen kwetsen en den ander vreugde verschaffen..." De auteur hoopte dat de "klassieke lijnen" en de "sobere argelooze schoonheid" van de Waag "den goeden smaak der burgerij, door het pakhuis in verzoeking gebracht, in het rechte spoor houden" zou.¹² In de volgende aflevering van het tijdschrift klonk al een veel gematigder geluid door van de Amsterdamse bouwkundige A.A. Kok, de secretaris van Heemschut, die er wel uitdrukkelijk bij vermeldde dat hij niet als secretaris maar als architect schreef: "Ik vind dat pakhuis . . . niet leelijk. Het is een voortbrengsel van onzen tijd zooals de Waag een ding van zijn tijd is en zooals het tusschengelegen gebouw een slecht ding is uit een kunstloozen tijd, ook een kind zijns tijds . . . Elke tijd heeft zijn recht. De architectuur van een stad is de geschiedenis van die stad, uit elken tijd wat. Alleen is het jammer dat dat nieuwe ding, dat pakhuis een cementkleur heeft. Dat vind ik onhollandsch en daarom in een Hollandsche stad af te keuren".¹³

In de Nederlandse architectuurbladen werd fel stelling genomen tegen de golf van kritiek die het gebouw aanvankelijk ten deel was gevallen. Zo schreef Wieger Bruin in het *Bouwkundig Weekblad* een artikel met de zich fel verzette tegen de "miserigheid" van veel panden in de omgeving. "Aan de Aalmarkt in Leiden staat mooi gesitueerd de mooie Waag. Hij domineert de omgeving en dat valt hem niet moeilijk doordat de rest zoosuf, zo heel weinig zaaks is. 't Zijn meest burgerhuisjes van 1700 tot nu, en een eindje verderop staat een gemeenteschool [bedoeld wordt de Lucas van Leydenschool aan de Aalmarkt] van diverse tientallen jaren geleden, die misschien de slechtste gevel heeft, ooit met klassieke motieven beplakt. Je gaapt als je hem ziet en nauwelijks laat zich denken dat die school iets anders kan voortbrengen dan toekomstige notarisklerken en drogisten, breischoolonderwijzeressen en Jaegerondergoederenwinkeljuffrouwen. Laat nou net in die trieste boel de firma van Nelle een pand op den hoek van een steegje vernieuwen. Zooals het haar - haar architect - goed dacht als pakhuis en niet zooals vele Heemschutters het wel gewild zouden hebben. Leiden was in last toen dat witte, kantige geval daar in de buurt van de Waag was verrezen". Bruin besloot zijn artikel met de woorden: het Van Nelle-gebouw "is een bewijs van leven, het is een overwinning op de dood (in de pot) van Leiden".¹⁴ Ook prof. J.G. Wattjes schreef woorden van gelijke strekking in *Het Bouwbedrijf*. Hij was het er mee eens dat het gebouw inderdaad (en "gelukkig" ook maar) niet aansloot bij "de zeer leelijke en rammelende omgeving". Immers "in dergelijke gevallen moet men de omgeving laten voor wat zij is, in de gerechtvaardigde verwachting, dat

deze zich wel geleidelijk zal veranderen, waarbij men mag hopen, dat zij zich dan bij den nu gemaakten nieuwbouw zal aansluiten”¹⁵, aldus Wattjes. Dat het pand contrasteerde met de omgeving werd dus eigenlijk door niemand ontkend. Ondanks alle kritiek heeft het Van Nelle-gebouwtje al snel een - zij het bescheiden - plaats in de internationale architectuurgeschiedenis verworven. Het is immers één van de eerste, uitgevoerde ontwerpen van het architectenbureau van J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt.¹⁶ Voor Leiden was het van belang omdat het het eerste en tevens vroegst bekende voorbeeld van het Nieuwe Bouwen in die stad was.

In de tweede helft van februari 1927 verhuisde het bedrijf van de Haarlemmerstraat naar het pand aan de Aalmarkt 17. Op de 25ste van die maand werd het gebouw in gebruik genomen. Er werkten toen tien personeelsleden, vijf mannen en vijf vrouwen. Het pand diende hoofdzakelijk voor de opslag van koffie, thee en tabak. Begin 1930 werd op de eerste etage een koffiemolen geplaatst; aan het eind van dat jaar breidde de firma haar opslagruimtes uit en werd een koffiemalerij met drie electromotoren opgericht. Bovendien installeerde men op de derde etage een electromotor voor het in- en uitschakelen van de lichtreclame. In 1930 waren er negen personen werkzaam in het pand. Aan het eind van de jaren '60 raakte het filiaal aan de Aalmarkt buiten bedrijf en in 1970 trok men de Hinderwetvergunning in aangezien het bedrijf al meer dan drie jaren buiten werking was. Tot 1976 was de firma Van Nelle officieel gevestigd in het pand aan de Aalmarkt 17. In dat jaar werd het inmiddels grijs geworden gebouw, waarvan de lichtreclame al was verwijderd, verkocht aan Vroom en Dreesmann. De directie van dit bedrijf kondigde hetzelfde jaar aan het Van Nelle-gebouw te willen slopen waardoor een open ruimte zou ontstaan van ca. 30 bij 10 meter waar de vrachtwagens met goederen voor het bedrijf ongestoord konden laden en lossen. Aangezien het pand niet op de monumentenlijst stond, is het voormalige kantoor- en magazijngebouw van Van Nelle in 1976 vrijwel ongemerkt verdwenen.

Naar aanleiding van een bericht in het *Leidsch Dagblad* van 11 mei 1976 over de plannen van V & D om het pand Aalmarkt 17 af te breken kwamen drie verontruste Leidenaars in het geweer. In een brief aan de gemeenteraad van Leiden die tevens werd gezonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en aan de landelijke pers, wezen de schrijvers op het belang van de Leidse Van Nelle-vestiging voor de geschiedenis van de 20ste-eeuwse bouwkunst.¹⁷ Het antwoord was formeel en getuigde van een volstreekte ongeïnteresseerdheid: “Voor het slopen van het bedrijfspand Aalmarkt 17 en de daarachter gelegen pakhuisjes is van ons College op grond van de Woningwet en/of Bouwverordening geen vergunning vereist. Slechts een kennisgeving van voorgenomen sloop is op grond van de **Bouw-**

afb. 5. Het gat in de *Aalmarkt* (7983).

verordening verplicht. Alleen voor het slopen van woningen is krachtens de Woningwet in onze gemeente vergunning vereist. Het pand Aalmarkt 17 staat ook niet op de Monumentenlijst. Op grond van het vorenstaande is het ons dan ook niet mogelijk uw verzoek dienaangaande in te willigen”.¹⁸ De drie verontruste Leidenaars hadden hun brief aan de gemeenteraad besloten met de woorden: “Ondergetekenden zijn van mening dat voordat de bulldozers hun werk gaan doen (of gaan afmaken!) *alle* belanghebbenden zich grondig bezinnen op de betekenis van dit gebouw voor ons en voor wie na ons komen, en dat zij de vraag onder ogen zien of een restauratie niet meer op zijn plaats is dan afbraak. Wanneer de afbraak een voldongen feit moet zijn, dan hopen wij dat dit de laatste is in de reeks vandalismen, die het gebrek aan belangstelling en goede informatie over de prestatie van onze beste architecten zo duidelijk demonstreren”.¹⁹ Het Van Nelle-gebouwtje aan de Aalmarkt is eind mei 1976 met de grond gelijk gemaakt. Enkele kranten en het *Museumjournaal* registreerden de sloop.²⁰ Een gemeente-ambtenaar van de Leidse Monumentenzorg was er niet zo rouwig om. Hij verklaarde: “Vroeger is het beroemd geweest, maar tegenwoordig niet meer. Ik maak me meer zorgen voor wat er in de plaats komt”.²¹ Hoe groot de zorg van de gemeente Leiden is, blijkt acht jaar na dato.²² Ter-

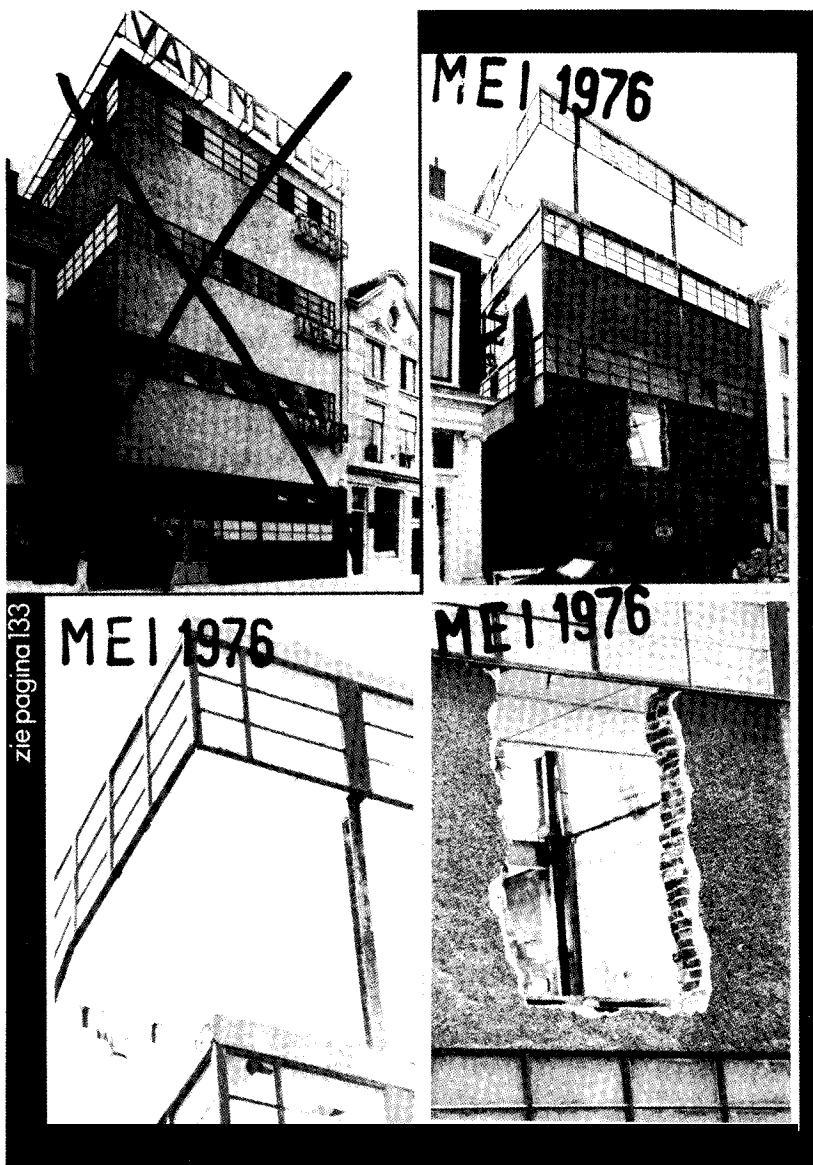
Afb. 6. Het gapende gat in de bebouwing van de Aalmarkt (1983).

wijl in de meeste architectuuroverzichten de sloop van het Van Nelle-filiaal is bijgeschreven, treft men op de Aalmarkt 17 nog steeds een groot gapend gat aan.

AANTEKENINGEN

Ik dank prof. ir. J.J. Terwen voor zijn nuttige adviezen.

1. Zie voor de geschiedenis van het bedrijf: H.F.W. Bantje, *Twee eeuwen met de weduwe. De geschiedenis van de De Erven de Wed. J. van Nelle N. V. 1782-1982*, Rotterdam [1982]; R. Daalder, *Een weduwe in koffie, thee en tabak. Twee eeuwen Van Nelle*, uitgave De Dubbelde Palmbloem, Rotterdam april 1982; P. Bulthuis, "De mannen achter de weduwe". *N.R. C./Handelsblad* 9 april 1983.
2. Bantje, *Twee eeuwen met de weduwe* (zie aant.1), p. 9.
3. Bantje, *Twee eeuwen met de weduwe* (zie aant.1), p. 17.
4. Catalogus *Bouwen voor een open samenleving*. Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam 1963, nrs. 6, 26, 30, 54, 56, 77, 88, 92, 94, 122, 210, 231; zie ook Bantje, *Twee eeuwen met de weduwe* (zie aant. 1), p. 84.
5. Het beste overzichtsartikel is: N. Luning Prak, "De Van Nelle fabriek te Rotterdam", *Bulletin KNOB* 69 (1970), p. 123-136. Zie verder voor een uitgebreide literatuuropgave: G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978, p. 317. Het meest recente boek over één van de architecten van de Van Nelle-fabriek is: J. Geurst/J. Molenaar, *Van der Vlucht, architect 1894-1936*, [Delft] 1983.

afb. 7. De afbraak in 1976 (achterzijde Museumjournaal).

6. Over Jongert zie E. Hoogenboezem, *Jac. Jongert 1883-1942. Graficus tussen kunst en reclame*, Den Haag 1982.
7. *Het Nieuwe Bouwen*, Rotterdam, Delft 1983; B. Rebel, *Het nieuwe bouwen. Het functionalisme in Nederland 1918-1945*, Assen 1983.
8. Deze berusten in het archief van de architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, Rotterdam. In J.P. Mulder, "B.J. Huurman †", *Leidsch Jaarboekje* 28 (1936), p. LXXI wordt ten onrechte beweerd dat Huurman de aannemer van het Van Nelle-filiaal aan de Aalmarkt was.
9. Brief van J. Vriend aan den Heeren De Erven de Wed. J. v. Nelle, Rotterdam, d.d. 10 juni 1926, archief architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, Rotterdam.
10. Beschrijving van een Centrale Warmwaterverwarming in het Kantoor en Magazijngebouw van de Erven de Wed. J. v. Nelle, Aalmarkt 17, Leiden, d.d. 24 augustus 1926, d.d. 15 september 1926 en d.d. 19 april 1929, archief architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, Rotterdam.
11. Zie onderschriften nr. 4815' en 4815⁴, prentverzameling Gemeentearchief Leiden.
12. L.K., "Bij de Leidsche Kiekjes", *Heemschut* 4 (1927), no. 4.
13. A.A. Kok, "Bij de Leidsche Kiekjes", *Heemschut* 4 (1927), no. 5.
14. W. Bruin, "Hup Leiden", *Bouwkundig Weekblad en Architectura* 48 (1927), p. 360.
15. J.G. Wattjes, "Gebouw Van Nelle te Leiden. Architecten: J.A. Brinkman & L.C. van der Vlugt", *Het Bouwbedrijf* 5 (1928), p. 237.
16. Het gebouw is onder meer afgebeeld in: J.B. van Loghem, *Bouwen/Bauen/Bâtir/Building - Holland*, Nijmegen 1980 (eerste editie: Amsterdam 1932), p. 138; *Moderne bouwkunst in Nederland. No. 10 kantoren, banken, administratiegebouwen*, Rotterdam 1933, p. 16 (foto) en p. 51 (plattegronden); J. Jans, *Bouwkunst en cultuur* Amsterdam 1934, de 18de illustratie; Geurst/Molenaar, *Van der Vlugt* (zie aant. 5), p. 73; Rebel, *Het Nieuwe Bouwen* (zie aant. 7), p. 29 en 105. In enkele architectuuroverzichten is naar aanleiding van uitlatingen van Mart Stam tegenover R. Banham (gepubliceerd in *Theory and design in the first Machine Age*, London 1960) de idee gewekt dat Stam het ontwerp voor de Van Nelle-vestigingen zou hebben gemaakt en dus ook dat van het pand aan de Aalmarkt te Leiden. Uit het dagboekje van de aannemer blijkt niet dat Stam ooit is komen kijken wat er van "zijn" ontwerp terecht kwam. Wel bezocht Van der Vlugt twee keer het bijna voltooide pand om enkele punten van de afwerking te bespreken. Noch op de ontwerptekeningen, noch op de werkrapporten komt de naam van Stam voor. De laatste werden iedere week ondertekend door de aannemer de firma G. Splinter en Zoon, door de opzichter T. van Vliet jr. en door de architecten J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt. Zie over Stam in dit verband: G. Oorthuys, "Het waarom van Mart Stam", *Forum* 28 (1983), p. 36-44.
17. Brief van J.M. Joosten, H. Overduin en P. Buring aan de Raad der Gemeente Leiden, d.d. 15 mei 1976. De brief van Joosten c.s. is onder meer opgenomen in *De Volkskrant* 18 mei 1976, de *Leidse Courant* 19 mei 1976. J.M. Joosten zelf schreef een stuk met als kop "De verguizing van de Nieuwe Zakelijkheid. Aalmarkt 17: een stuk beton of monument?" in *Leidsch Dagblad* 29 mei 1976. Later in dat jaar verscheen een artikel van Tom Maas, "Beter beleid jonge monumenten", *Leidsch Dagblad* 11 dec. 1976. De artikelen en brieven vermeld in de aantekeningen 12-17 werden mij ter beschikking gesteld door drs. J.M. Joosten.
18. Brief van B en W van Leiden aan J.M. Joosten, d.d. 3 juni 1976.
19. Zie aant. 17.
20. *Museumjournaal* 21 (1976), p. 133; op de achterzijde van dit nummer wordt de sloop in beeld gebracht.
21. *De Volkskrant* 18 mei 1976.
22. Zie ook *Leidsch Dagblad* 12 maart 1977 met de kop "Gat aan Aalmarkt blijft nog wel even".

DE LOTGEVALLEN VAN HET MEDAILLON OP DE BREESTRAAT SINDS 1977

door

L. Barendregt

Het Leids Jaarboekje 1978 vermeldt in het verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1977: "Op donderdag 3 november bood de voorzitter aan de Burgemeester van Leiden een geschenk van de vereniging aan: een groot mozaïek met de Leidse sleutels, zoals dat vanaf 1.586 in de Breestraat voor de burgemeesterskamer gelegen had, maar dat in 1879 bij de aanleg van de paardetram verdwenen was; reeds in 1907 heeft de vereniging moeite gedaan dit Leidse monument te laten reconstrueren, doch toen bleven de pogingen vruchteloos, zodat het het bestuur passend leek om deze nu zeventig jaar oude wens van Oud-Leiden bij dit jubileum te realiseren".

Zo absoluut als in de zinsnede "... dat in 1879 bij de aanleg van de paardetram verdwenen was ..." is het echter niet. In het Gemeentearchief Leiden berust een foto¹ daterend uit 1890 en dus van na de aanleg van de rails voor de paardetram doch vóór dat de wisselplaats Diefsteeg-Franse School verplaatst werd naar voor het Stadhuis (een wisselplaats is over een beperkte lengte een tweede spoor dat aan beide einden met wissels op het doorgaande spoor is aangesloten). Op die foto is te zien dat het spoor van de paardetram door het mozaïek, vroeger straatperk en tegenwoordig medaillon genoemd, heen loopt. Tussen de rails is het medaillon niet meer aanwezig doch daarbuiten nog wel. Op een eveneens in het Gemeentearchief Leiden berustende foto², daterend uit 1896 en van na de aanleg van de wisselplaats voor het Stadhuis is het medaillon geheel verdwenen. Waarschijnlijk is de Breestraat bij de aanleg van deze wisselplaats over die lengte geheel herstraat en zijn de resten van het medaillon opgeruimd.

Het is nu onbegrijpelijk dat het stadsbestuur uit het einde van de negentiende eeuw heeft toegelaten dat het bijna 30 jaar oude medaillon zo werd aangetast. Het zou heel eenvoudig geweest zijn om het medaillon tussen de rails weer terug te brengen.

Het medaillon dat in 1977 door de Vereniging werd aangeboden, werd gemaakt naar de tekening die afb. 1 toont.

*afb. 1. Tekening door A. de Bruyn, afb. 2. Tekening van het medaillon door
schaal 1:20 (1975), waarnaar sinds J.J. Bylaert, einde 18de eeuw. Gemeen-
1977 steeds het medaillon op de Bree- telijke Archiefdienst, Leiden.
straat is gemaakt.*

Deze tekening is een synthese van de volgende gegevens over het medail-
lon.

- a De tekening is afgebeeld in het Leids Jaarboekje 1978 op pag. 2. Deze afbeelding, een detail van een in particulier bezit zijnde kopergravure door François van Bleyswijck, dateert uit het eerste kwart van de 18de eeuw. Het straatperk is zeer summier aangegeven. In feite is alleen de plaats voor het Stadhuis, de ligging van de sleutels en de letters en cijfers ten opzichte van de rooilijn van de voorgevel van het Stadhuis en de figuur er uit op te maken.
- b Een ingekleurde tekening van J.J. Bylaert uit het einde van de 18de eeuw³ die het straatperk in detail laat zien. De ligging ten opzichte van het Stadhuis is hieruit niet op te maken. Onder de tekening is vermeld: Steen Voor Burgemeesterskamer op de Breedestraat te Leijden (afb. 2).
- c Een ongekleurde pentekening uit de eerste helft van de 19de eeuw, van de stadsarchitect S. van der Pauw.⁴ Op de tekening is vermeld: "Straatperk op de Breedestraat voor het Raadhuis te Leyden. Toen in 1586 de eerste bestrating is aangevangen". Deze tekst duidt op het feit dat met ingang van 1586 de stad de zorg voor de bestratingen op zich nam, zij het op kosten van de aanwonenden. Te beginnen voor het Stadhuis ging de stadsstraatmaker de gehele stad herbestraten. Ter herinnering daaraan is in de Breestraat dit straatperk gemaakt.⁵ De tekst is ongetwijfeld een uiting van de geest van die tijd waarin het Calvinisme hoogtij vierde. Dat

afb. 3. Het in 1977 gemaakte medaillon. Foto E.J. Veldhuysen.

- de bekende secretaris van de stad in die tijd, Jan van Hout, mede verantwoordelijk is voor de vaststelling ervan is wel zeker.
- d De kaart van W.J. van Campen uit 1850.⁶ Deze kaart verschaft dezelfde gegevens als de onder a genoemde prent, de sleutels komen echter niet voor.
- e Een foto uit circa 1870, dus van vóór de aanleg van de paardentram, van de Breestraat ter hoogte van het Stadhuis.⁷ De foto laat het medaillon vaag zien.

In de bestrating van de rijweg van de Breestraat, die bestond uit gebakken gele klinkers, afmeting 19,5x8,5x9,5 cm, het zogenaamde Keiformaat, werd een cirkelvormige opening gemaakt en daarin werd het medaillon aangebracht (afb. 3). Ofschoon de tekening in afb. 1 uitgaat van toepassing van natuursteenkeien voor zowel de figuren als de vlakvulling is er in de praktijk voor gekozen om de vlakvulling in gebakken klinkers uit te voeren. De keien waren in hoofdzaak puntkeien van zandsteen, vandaar de beige kleur. De klinkers hadden een afmeting van 19,5x8,5x5 cm, het zogenaamde Waalformaat, en een rood/blauwe kleur. Beide materialen waren van andere plaatsen in de stad afkomstig en dus hergebruikt. Van de natuursteenkeien is bekend dat zij speciaal uit de bestrating van de oostelijke rijbaan van de Garenmarkt tussen Raamsteeg en Hoefstraat zijn gebroken. Dit is nog steeds te zien aan de vervangende (grotere) Luikse keien. De rijweg van de Breestraat, dus ook het medaillon, was slechts op een betrekkelijk dunne laag zand aangebracht. Omdat het verkeer ondergrond en rijweg geheel vast had gereden en het medaillon strak in de bestrating werd gemaakt vervormde het niet. In afb. 4 is het afgebeeld zoals het was begin 1980.

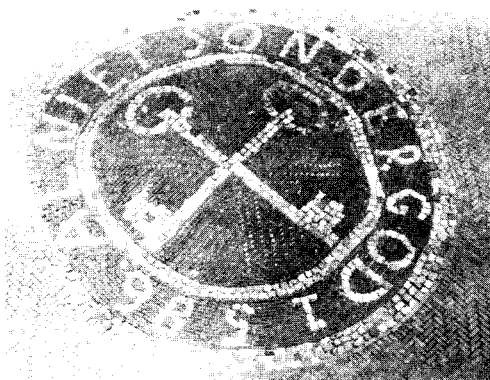

*afb. 4. Medaillon van 1977 in 1980.
Foto L. Barendregt.*

Het leggen van de riolering ter plaatse van het medaillon in 1981 maakte verwijdering nodig. Per onderdeel van de figuur werden de keien gemerkt, met de hand opgenomen en bewaard, de gebakken klinkers werden niet apart gehouden.

Met het oog op de monumentale belevingswaarde van de gevel van het Stadhuis werd na de rioleringsaanleg de rijweg van de Breesstraat voor het Stadhuis van gebakken gele klinkers gemaakt. De klinkers hadden afmetingen van 19,5x8,5x6,5 cm, het zogenaamde Dikformaat. In die nieuwe bestrating werd het medaillon aangebracht. De opgenomen natuursteenkeien werden weer hergebruikt en van elders uit de stad werden soortgelijke gebakken klinkers als die waren uitgebroken betrokken.

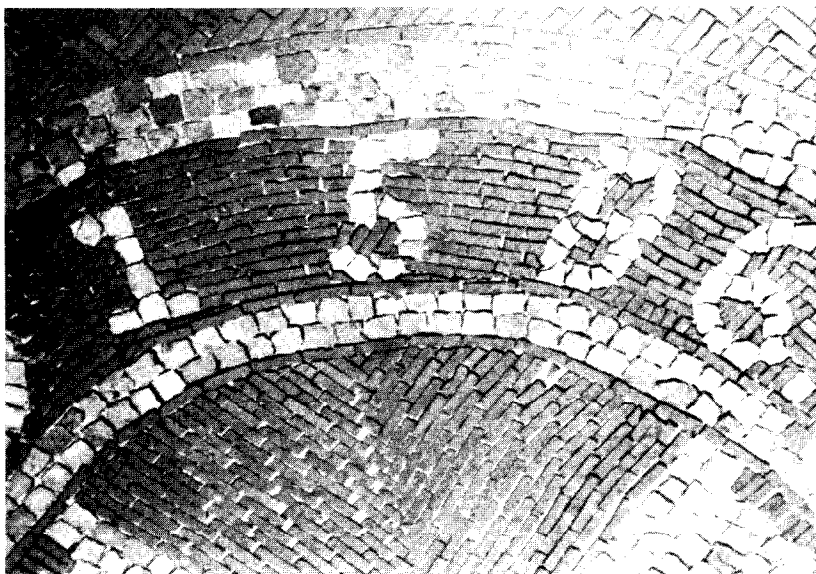
Onder de bestrating werd een 10 cm dikke laag rivierzand aangebracht. Daaronder was een 30 cm dikke laag lavaslakken aanwezig waaronder een zandbed van 20 cm. Deze constructie was ook onder het medaillon aangebracht. De bestrating en het medaillon zijn, doordat zij op deze fundering lagen, niet verzakt. Niettemin vervormden bestrating en medaillon omdat beide onder invloed van het verkeer gingen zetten. Afb. 5 laat het gezicht anno 1981 van het medaillon zien, nadat er al enige tijd verkeer over was gegaan. Er zijn grote vervormingen zichtbaar. Afb. 6, een detailopname, laat zien dat door de ruimte in de voegen de figuur geheel uit elkaar getrokken wordt.

*afb. 5. Het in 1981
gemaakte en door het
verkeer gedeformeerde
medaillon.*

Foto P.J.M. Weenink

Omdat de nieuwe klinkerbestrating bij de overgang van het asfalt in de rest van de Breesstraat ernstige trillingsoverlast in de omliggende bebouwing veroorzaakte, werd in 1983 besloten dat ook de Breesstraat voor het Stadhuis van asfalt moest worden voorzien. Wederom werd het medaillon opgenomen en wel zoals dat in 1981 was gebeurd. Bij het maken van het asfalt werd ook ter plaatse van het medaillon een volwaardige asfaltcon-

afb. 6. Detail van afb. 5. Foto P.J.M. Weenink.

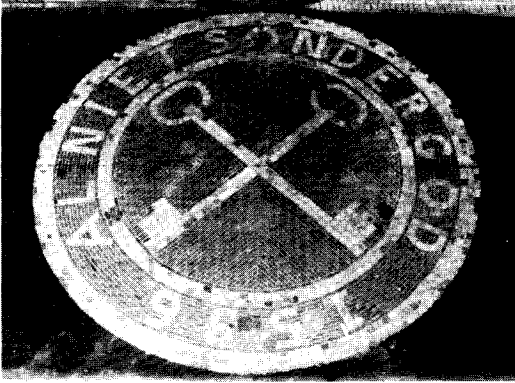
afb. 7. Het in de rijweg brengen van het medaillon anno 1783. Foto P.J.M. Weenink.

structie gemaakt, die er later werd uitgebroken. Dit was uit technische overwegingen beter en ook goedkoper dan in het asfalt een sparing te houden. Bij het inpassen in het asfalt van het medaillon werden afdoende maatregelen tegen deformatie getroffen. De werkwijze was als volgt.

Op een terrein elders in de stad werd een cirkelvormige gewapend betonnen plaat gemaakt, met een diameter iets groter dan die van het medaillon en dik 35 cm. De plaat was in twee gelijke delen verdeeld en hierin was een uitsparing ter diepte van 5 cm over het oppervlak van het medaillon. Op de plaat werd het medaillon gemetseld. Door de verdiepte ligging is het geheel door een betonnen rand omgeven en kan daardoor niet vervormen.

Op afb. 7 is te zien hoe het medaillon in de rijweg werd gemaakt. Het gezicht anno 1983 laat afb. 8 zien, de figuur is strakker geworden. De natuursteenkeien zijn nog steeds die uit 1977 maar voor het overige is een nieuwe rode gebakken straatklinker met afmetingen gelijk aan de oorspronkelijke gebruikt.

Nog steeds ligt dus het mozaïek in de Breestraat maar zoals dat in 1977 door de vereniging werd aangeboden is het al lang niet meer. De gemeente heeft aan het geschenk in de zes jaren dat zij het bezit veel zorg besteed. Dat

*afb. 8. Het medaillon in het afgewerkte asfalt in 1798.
Foto P.J.M. Weenink.*

mocht ook wel van haar worden verwacht, de belangrijkheid van de plaats waar het ligt mede in aanmerking genomen. Het is te verwachten dat het nu aanwezige medaillon slechts een zeer gering onderhoud zal vergen en er tot in lengte van jaren in de huidige vorm zal liggen.⁸

AANTEKENINGEN

1. Gemeentearchief Leiden (GAL) PV nr. 16811"
2. GAL PV nr. 16841"
3. GAL PV nr. 4012
4. GAL PV nr. 4015
5. P.J.M. de Baar, "Over Leidse bruggen", in L. Barendregt, P.J.M. de Baar *e.a.* (ed.): *Bruggenboek* Leiden, Leiden, 1983, p. 11-24.
6. GAL PV nr. 364
7. GAL PV nr. 4010⁷
8. Aan de medewerkers van de Directie Gemeentearchief Leiden en de heer E.J. Veldhuyzen van de Directie Stadsvernieuwing, bureau Monumentenzorg, ben ik dank verschuldigd voor de hulp verleend bij het verkrijgen van historische gegevens.

DE RIJKSDORPEN

door

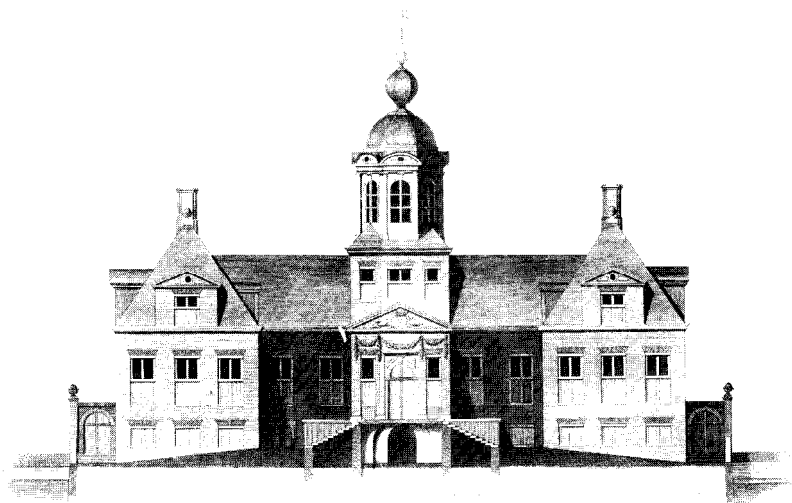
Joh.P.M. Goudeau, E.M.Ch.M. Janson,
Paul de Kievit en Robert van Lit

Huize Nieuw Rijksdorp aan de Wassenaarse Berkheistraat heeft de laatste jaren volop in de belangstelling gestaan. De sluiting van het pand als bejaardentehuis en het daaropvolgende besluit - in 1982 - van de eigenaresse, de gemeente Wassenaar, het gebouw af te breken, zorgden voor de nodige opwinding. Pogingen het monumentale huis voor verval en afbraak te verhoeden, hadden geen enkel resultaat. In december 1983 werd definitief tot de sloop besloten en in het begin van dit jaar werd het monumentale huis afgebroken.¹ Meer resultaat had een onderzoekje dat wij instelden naar de geschiedenis van het uit 1895 daterende huis Nieuw Rijksdorp. Dit huis was min of meer een kopie van een ouder huis Rijksdorp aan de Katwijkseweg; vandaar dat wij in ons hiernavolgende artikel eerst het ontstaan en de ontwikkeling van het oude Rijksdorp schetsen.

De Rijksdorpen

De naam Rijksdorp is zeer oud. Reeds in de dertiende eeuw lag ongeveer op de plaats van het huidige villapark Rijksdorp bij de Katwijkseweg, een buurtschap die de naam Rijxdorp droeg. Het huidige Wassenaar was in de Middeleeuwen verdeeld in verschillende kleine buurtschapjes die namen droegen die ons nu nog bekend in de oren klinken: Walixdorp (Waalddorp), Kievitsdorp en Oostdorp. De namen van andere Wassenaarse buurtschappen als Boomgaerde en Vorenbroeke, zijn daarentegen in de vergetelheid geraakt.²

In de 14de eeuw is er sprake van "een woeninge met 10 margen genaempt Rijxdorp", welke een Wassenaars leen was. De namen van de opeenvolgende leenmannen van Rijksdorp zijn nu nog terug te vinden in de oude leenregisters van de Van Wassenaer's.³ Hoe de middeleeuwse "woeninge" er precies heeft uitgezien, is niet bekend. Dankzij kaartmateriaal uit de 17de eeuw weten we dat Rijksdorp toen een grote L-vormige boerderij was, welke ongeveer in het midden van het huidige villapark te situeren valt. In 1657 werd deze boerderij met de omringende landerijen gekocht door de schatrijke jonker Amelis van den Bouchorst, heer van Wimmenum. Deze

afb. 1. Voorgevel van het door Pieter Post ontworpen huis Rijksdorp. Gravure door onbekende kunstenaar. Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage.

was één der voornaamste leden van de Hollandse Ridderschap en onder andere baljuw en dijkgraaf van Rijnland.

Rond 1663 liet Van den Bouchorst nabij de boerderij een nieuw buitenhuis “Rijksdorp” optrekken, naar ontwerp van de bekende bouwmeester Pieter Post. Het huis werd gesitueerd aan de voet van de duinen. Het bezat een ruime centrale hal die de beide vooruitstekende paviljoens met elkaar verbond, en werd bekroond door een torentje; een conceptie, merkwaardig symmetrisch over beide assen, die zoals afbeeldingen van het huis ons leren in silhouet eerder zestiende- dan zeventiende-eeuws aandoet (afb. 1).

Van den Bouchorst ontwikkelde vervolgens plannen tot de aanleg van een weg tussen Rijksdorp en het Wassenaarse strand.⁴ Waarschijnlijk had het een zelfde weg moeten worden als de indrukwekkende, kaarsrechte “Zeestraet” die tussen 1663 en 1665 werd aangelegd naar een ontwerp van de dichter-diplomaat Constantijn Huygens, en die Scheveningen met Den Haag verbond (de huidige Scheveningseweg). De weg naar het Wassenaarse strand zou er zeker gekomen zijn, ware het niet dat Van den Bouchorst voortijdig in september 1669 overleed.

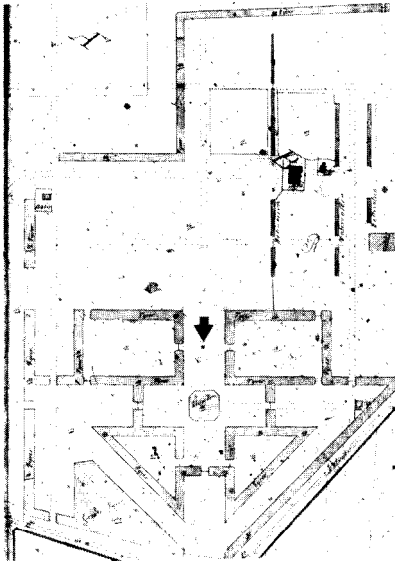
Na meer dan een eeuw door tal van prominenten⁵ als buitenverblijf gebruikt te zijn, diende Rijksdorp tenslotte aan het begin van de 19de eeuw als permanent woonhuis. De laatste permanente bewoners waren de

rentenier Willem Hendrik Ziegler en zijn echtgenote Anna Maria Hesman.⁶ Sinds eind 1811 werd de gemoedsrust van het echtpaar Ziegler lelijk verstoord door het optreden van hun zoon Jan Adolph die wenste te trouwen met de dochter van een kroegbaas en beurtschipper.⁷ In 1812 voegde Jan de daad bij het woord, ondanks de protesten van zijn ouders. In maart 1821 liet W.H. Ziegler een deel van de roerende goederen van de bij Rijksdorp behorende boerderijen openbaar verkopen*, waarna op 1 juni 1821 de verkoop van het huis Rijksdorp volgde.⁹ Koper van het buitengoed werd Christiaan van der Werff, heer van Zuidland en Velgersdijk, lid van de Raad van Haarlem, die zelf op het buitenhuis Stad en Vaart onder Haarlem woonde. Deze deed Rijksdorp op 23 december 1822 over aan de Leidse brandewijnkoper Abraham Hartevelt jr.¹⁰ De dagen van de buitenplaats waren nu geteld. In augustus 1823 verkocht Hartevelt een groot deel van Rijksdorp aan de Leidse koopman Cornelis Leembruggen.¹¹ Bij de koop was echter niet het huis zelf inbegrepen; dat bleef eigendom van Hartevelt. In de koopakte werd opgetekend dat Hartevelt “de vrijheid hebben zal om ten zijnen bate en schade het Heeren Huis genaamd Rijxdorp...mitsgaders daarbij behorende stalling, koetshuis, steenen kaden langs vijvers, en ijzeren hekken op het voorschreve perceel gevonden wordende, in ‘t welk onder de koop niet begrepen is, te doen amoveeren, en te vernietigen... en dat de amovatiën van al het voormelde binnen eerstkomende twee jaren na dato dezes geheel volbragt en de afbraak ontruimd en weggehaald moeten zijn, zullende de heer verkoper ten zijnen kosten de grond waarop gebouwen gestaan hebben, als mede het rijpad langs welke de afbraak getransporteerd is, moeten doen omdelven en ter bekwaamer tijd met goed elzenplantsoen beplanten”.¹²

Een ander Rijksdorp

Zó ging in 1824 het oude huis Rijksdorp tegen de grond.¹³ Toch betekent dit niet dat hiermee aan de bewoning op het landgoed een eind is gekomen. In de koopakte uit 1823 staat namelijk vermeld, dat de nieuwe eigenaar ten tijde van de overdracht reeds “een huis en twee arbeiderswoningen” op Rijksdorp in gebruik had.

De vraag rijst, wanneer dit huis is gebouwd en waarom Cornelis Leembruggen het al in gebruik had, toen Abraham Hartevelt nog eigenaar van het landgoed was. Om met de eerste vraag te beginnen: toen Hartevelt het landgoed in december 1822 aankocht, was er naast het oude huis Rijksdorp slechts sprake van een tuinmanswoning, een schuur, een koetshuis en een aantal stallen. We mogen dus aannemen dat het door Leembruggen gebruikte huis in 1823 is gebouwd.

afb. 2. Fragment kadastrale minuutplan van Wassenaar, 1782. De door ons aangebrachte pijl geeft de plaats van het in 1824 afgebroken huis aan. Rechts daarboven, bij de B, ligt het volgende huis Rijksdorp.

Op de oudste kadasterkaart van Wassenaar, die is bijgehouden tot 1832, staat het herenhuis van Comelis Leembruggen duidelijk aangegeven (afb. 2). Het ligt iets noordelijk van het oude huis, een weinig noordwestelijk van de tegenwoordige hoek Vleysmanlaan/Van Bronckhorstlaan. Het huis besloeg ongeveer driekwart van de oppervlakte van het huis dat later nabij de hofstede Kokshorn zou verrijzen: het huis dat later model zou staan voor Nieuw Rijksdorp aan de Berkheistraat. Leembruggens huis bezat aan de achterzijde een kleine uitbouw. Vóór het huis lag een groot, rond voorplein, vanwaar een oprijlaan naar de Schulpweg, het huidige Wassenaarse Slag, voerde. Naast het huis stond een kleiner gebouw.

Het verblijf van Leembruggen op Hartevelts landgoed houdt ongetwijfeld verband met het feit dat de beide heren aangetrouwde neven van elkaar waren; Comelis Leembruggen was in 1809 in het huwelijk getreden met Johanna Cecilia Hartevelt die dezelfde grootvader had als onze Abraham Hartevelt jr. Zowel Leembruggen als Hartevelt waren welgestelde Leidse kooplieden. Abraham Hartevelt jr. was op 22 april 1793 geboren als zoon van Joannes Hartevelt en Maria Comelia van den Bergh. In de bevolkingsregisters van Leiden wordt hij aangeduid als koopman en distillateur. Dat zijn blik niet slechts op het gedistilleerd gericht was, blijkt wel uit zijn benoeringen tot hoogheemraad van Rijnland, lid van Provinciale

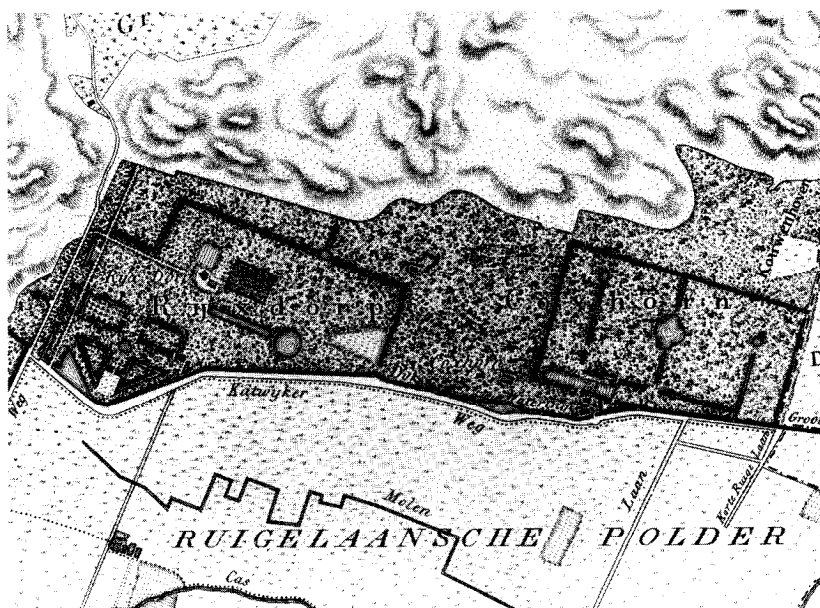
Staten van Zuid-Holland en lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal van 1856 tot 1863. Hij overleed te Leiden op 29 mei 1866.¹⁴

Ook Cornelis Leembruggen was Leidenaar in hart en nieren. Hij was in Leiden geboren op 27 mei 1785 als zoon van Gerardt Leembruggen, een koopman wiens wieg eveneens in de Sleutelstad had gestaan, en de al even Leidse Maria Catharina van der Steen. Comelis bracht het tot lid van de raad en “fabrikeur”; in Leiden had de naam Leembruggen een bekende klank vanwege de aldaar gevestigde wollendekenfabriek “Clos en Leembruggen”. Comelis zou tenslotte op 21 januari 1865 overlijden in de stad waar hij zo’n hechte band mee had.¹⁵

Een nieuw Rijksdorp

In 1831 verkocht Leembruggen het landgoed Rijksdorp voor f 40.000 aan mr. Johan Willem baron Huyssen van Kattendijke die ook al sedert 1829 eigenaar was van de aangrenzende buitenplaats Kokshorn.¹⁶ Huyssen van Kattendijke, geboren op 22 mei 1782 te Middelburg als telg uit een Zeeuws geslacht, was achtereenvolgens kamerheer van Koning Willem 1, secretaris van diens kabinet en hofmaarschalk, en van 1841 tot 1843 Minister van Buitenlandse Zaken, Minister van Staat en lid der Eerste Kamer. Eén van zijn veertien kinderen werd in 1831 op Rijksdorp geboren. Nadat Huyssen van Kattendijke op 16 juli 1831 een voordelige grondruil had gemaakt met zijn naast Kokshorn op de buitenplaats Kouwenhoven wonende buurvrouw freule Sara Jacoba van Persijn (wier familienaam nog voortleeft in de Pan van Persijn)¹⁷, had zijn landgoed een indrukwekkende grootte gekregen.

Enkele jaren later besloot Huyssen van Kattendijke tot de bouw van een nieuw buitenhuis, het huis dat later model zou staan voor Nieuw Rijksdorp. Het nieuwe landhuis verrees omstreeks 1835 op het terrein van het inmiddels verdwenen buitenhuis Kokshorn.¹⁸ Op de bekende kaart van 's-Gravenhage en omgeving door S.W. van der Noordaa uit 1839 staat dit nieuwe huis dan ook als “Coxhom” aangegeven (afb. 3). In 1855 heet het echter Rijksdorp; onder die naam wordt het althans afgebeeld en beschreven in het in dat jaar verschenen “Gezigten in de omstreken van 's-Gravenhage en Leyden” van P.J. Lutgers en W.J. Hofdijk. Het huis was een gaaf gebouw in baksteen opgetrokken in de architectuurvormen ontleend aan het Hollandse classicisme van de 17de eeuw, met een Ionische pilasterorde, kroonlijst, tympaan en attiek. Wat de vensters betreft, beschouwde de bouwmeester zich vrij om de eigentijdse behoeften en opvattingen te volgen: de kozijnen hadden openslaande ramen en waren over de volle hoogte voorzien van stores. Gelijktijdig met de bouw van het nieuwe buitenverblijf werd het oude huis van Leembruggen afgebroken. Terzelfder tijd werd het

afb. 3. Het door Huyssen van Kattendijkegebouwde Rijksdorp (hier aangeduid als "Coxhorn") op de kaart van 's-Gravenhage en omgeving door S. W. van der Noordaa uit 1789. Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage.

bijgebouwtje van dit huis vergroot en verrees aan de noordoostzijde ervan een nieuw gebouw. Beide panden staan op de kaart van Van der Noordaa als "Rijx Dorp" aangegeven. Drie jaar later werd het vergrote bijgebouw opgesplitst in vijf arbeiderswoningen.¹⁹ Huyssen van Kattendijke's nieuwe landhuis kreeg een oprijlaan die zelfs aansloot op de Oostdorperweg. Even zuidelijk van de huidige Zonneveldweg werd aan de Oostdorperweg een portierswoning gebouwd. Vandaar liep de oprijlaan, een schelpenpad, ongeveer evenwijdig aan de huidige Zonneveldweg richting Rijksdorp. Hij stak de Katwijkseweg over en boog vervolgens om in noordelijke richting, om dan bij het huis uit te komen. De huidige Van Bronckhorstlaan is nog een overblijfsel van deze oprijlaan.

Na in Den Haag en laatstelijk in Wassenaar gewoond te hebben, overleed J.W. baron Huyssen van Kattendijke op 12 mei 1854 tijdens een verblijf in Parijs. Op 18 juli van dat jaar vervoegde de Haagse notaris F.M. Schmolck zich in het bijzijn van Matthijs van der Haagen "schatter van roerende goederen", en twee getuigen, op huize Rijksdorp waar in tegenwoordigheid vanjhr. Willem Johan Cornelis ridder Huyssen van Kattendijke en

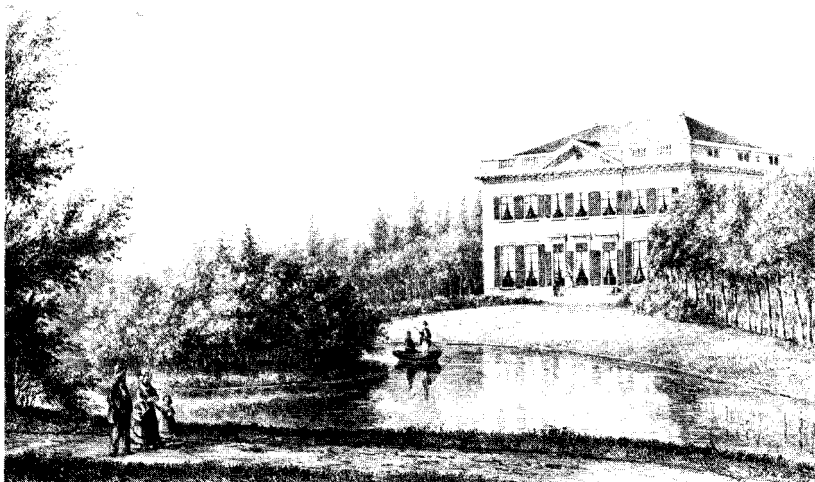

afb. 4. Johan Willem baron Huyssen van Kattendijke (1782-1854). Ongedateerde litho door J. C. d'Arnaud Gerkens. Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage.

diens broer jhr. mr. Hendrik Eduard ridder Huyssen van Kattendijke een boedelinventaris werd opgemaakt. Van 's morgens 9 tot 's middags 4 uur dwaalden de heren door het huis, beginnend op de zolder en al afdalend noterend wat zij op hun weg vonden. De boedelinventaris²⁰ geeft een aardig beeld van het huis.

De zolder was, op twee dienstbodenkamertjes na, weinig interessant. Op de eerste etage vond men, aan de bovengang, een aantal slaapkamers, namelijk die van mevrouw, waar slechts een kachel stond, de kamers van freule Anna en freule Elisabeth, van de heer Eduard en de kamer van de overledene zelf. In het laatste vertrek stonden onder andere een ledikant, een secretaire met marmeren blad, twee boekenkasten, een lessenaar, een schrijftafel, een speeltafel, tien stoelen en een wastafel. Eveneens op de eerste etage bevonden zich een boekenkamer en een strijkkamer. Aan een tussenportaal grensden (waarschijnlijk) de linnenkamer en een kabinetje. Op de beletage waren onder andere de eetkamer, de theekamer, de blauwe kamer en de zaal gesitueerd. In het laatste vertrek hing een keur aan kostbare en merendeels eigentijdse schilderijen, waarvan wij enkele van de meest interessante vermelden; zo hingen hier een bergachtig landschap door Koekkoek, gestoffeerd door Verboeckhoven (getaxeerd op f 950), een wintergezicht door Schelfhout (f 700), een woelige zee door Schotel (f 800), weesmeisjes door Eeckhout (f 500), Agnes Borel door Wappers (f 1.400), schapen door Verboeckhoven (f 1.500), een interieur met gezelschap door Leys (f 1.650), Lodewijk XI door Jacquand (f 1.000) en vechtende stieren door Van de Sande Bakhuyzen (f 1.400).

In de bibliotheek bevond zich een collectie boeken met een geschatte

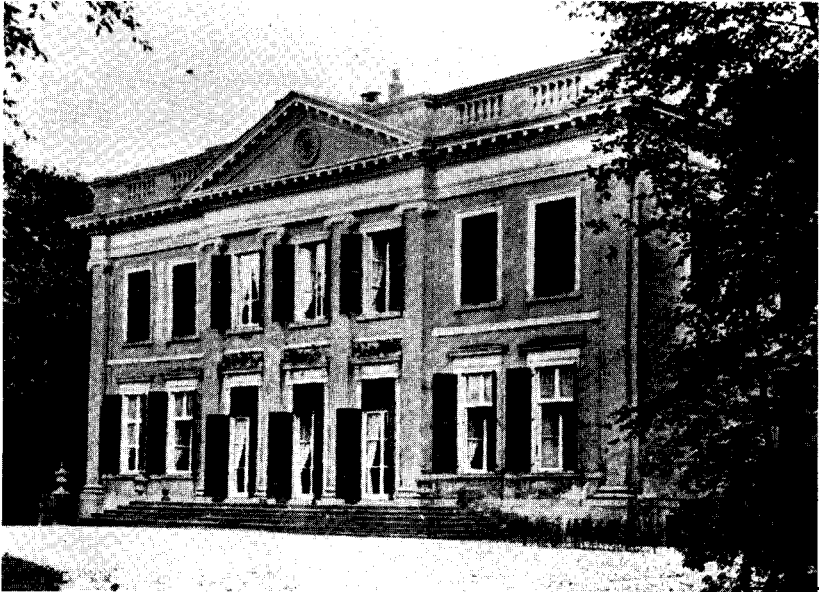

afb. 5. Achterzijde huize Rijksdorp vanaf de tegenwoordige Katwijkseweg. Litho door P.J. Lutgers, ca. 1850, verschenen in diens "Getigten in de omstreken van 's Gravenhage en Leyden", 1855. Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage.

waarde van *f* 3.000, een collectie plaatwerken van *f* 2.500, een collectie tekeningen van *f* 2.950 alsmede zestien familieportretten waarvan geen waarde wordt opgegeven.

Na in oktober 1854 in veiling gebracht te zijn, kwam Rijksdorp tijdelijk in beheer bij een consortium onder leiding van de Amsterdamse makelaar Th.J.B. Westerwoudt. Twee jaar later werd het goed aangekocht door mr. Cornelis Herman baron van Pallandt, lid der Provinciale Staten van Zuid-Holland. Diens dochter Johanna Maria Anna Mathilda trouwde in 1861 met Martinus graaf van Limburg Stirum. Deze was hofmaarschalk van prins Frederik en werd later de bouwheer van Nieuw Rijksdorp aan de Berkheistraat.

Interessant zijn de herinneringen aan de hofhouding van prins Frederik die de Wassenaarder J. van Biezen Sr.²¹ in 1936 aan het papier toevertrouwde en waarin ook Van Limburg Stirum figureert. Zoals bekend woonde de prins 's zomers op het Wassenaarse paleis De Paauw, het tegenwoordige raadhuis, waar hij, blijkens de aantekeningen van Van Biezen, door een uitgebreide hofhouding werd bijgestaan. De hoofdrollen in deze

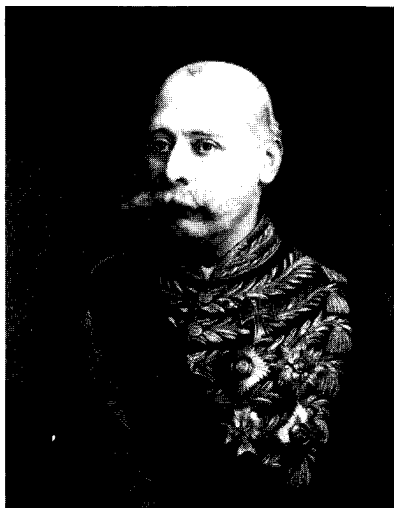

afb. 6. Voorgevel huize Rijksdorp, ca. 1890. Verzameling Gemeentearchief Wassenaar.

hofhouding werden vervuld door hofmaarschalk Martinus graaf van Limburg Stirum en kamerheer en adjudant jonkheer Guillaume Charles Albert Herman von Goedecke die zelf op het Wassenaarse landgoed "Beukenhorst" woonde. Dan waren er nog talrijke hofdames, lakeien, koetsiers etc., terwijl de rentmeester, de heer Versteeg, de scepter zwaaide over negentig man personeel.

Martinus graaf van Limburg Stirum kreeg in 1895 een zware geestelijke klap te incasseren. Op 28 mei van dat jaar overleed zijn vrouw. Toen haar testament werd geopend, bleek dat zij huize Rijksdorp, dat haar eigendom was, niet had nagelaten aan haar man, maar aan haar zoon Louis Gaspard Adrien. Wél kreeg Martinus het vruchtgebruik over het huis, maar de nieuwe eigenaar had hier duidelijk andere ideeën over en wilde zijn bijna 65 jaar oude vader zo snel mogelijk het huis uit hebben.²²

Een woedende Martinus van Limburg Stirum besloot daarop een nieuw Rijksdorp te bouwen, huize Nieuw Rijksdorp aan de Berkheistraat. Met het oude huis Rijksdorp liep het later treurig af; kort na 1900 werd een groot deel van het omringende park in een groot bloembollenveld getransformeerd, terwijl het huis door de firma H. Homan & Zonen in gebruik werd

afb. 7 en 8. Martinus graaf van Limburg Stirum (1830-1897) en Johanna Maria Anna Mathilda barones van Pallandt (1837-1895) door J.H. Neumann, 1888. Particuliere collectie. Foto's Iconographisch Bureau.

genomen als bollenschuur.²³ In de zomer van 1919 werd het huis tenslotte afgebroken.

Nieuw Rijksdorp

Op 21 juni 1895, nog geen maand na het overlijden van zijn echtgenote, gaf Martinus de in Leiderdorp wonende bouwkundige Gerrit Groen opdracht huize Nieuw Rijksdorp te bouwen "geheel in overeenstemming met den Huize Rijksdorp, door ons bewoond"²⁴ Van Limburg Stirums dochter Rudolphine Mathilde Theodora plaatste op 9 augustus 1895 een gedenksteen in de pilaster rechts van de hoofdingang van het in aanbouw zijnde huis.

De grond waarop het huis werd gebouwd, was slechts een klein deel van het totale Wassenaarse grondbezit van Van Limburg Stirum. Op hetzelfde perceel, dat doorliep tot aan de Schoolstraat, stond reeds het ook nu nog bestaande herenhuis Neyenburgh, dat tot vorig jaar dienst deed als gemeentekantoor.

Nieuw Rijksdorp leek veel op het oude Rijksdorp, maar er waren ook verschillen, ontstaan door het feit dat het ontwerp het voorgaande alleen in de hoofdzaken volgde, zonder de detaillering van het voorbeeld over te

nemen. Zo was het nieuwe huis boven de ramen voorzien van neo-renaissanceboogjes, wat bij het voorbeeld niet het geval was. Met name de achtergevels van de beide panden vertoonden grote verschillen, zoals men aan de hand van oude foto's kan constateren. In feite was het huis heel kenmerkend voor de tijd, waarin het door Van Limburg Stirum werd gebouwd. In hoge mate gold dit voor het interieur. Wie de moeite nam dit nauwkeurig te bekijken, trof in de voornaamste ruimten aantrekkelijke betimmeringen, schoorsteenmantels en plafonds aan. Het geheel was van belang vanwege de volle overtuiging, waarmee een keuze werd gemaakt uit de vormenrijkdom die de architect ter beschikking stond. Men moet zich dat goed voorstellen. Niet alleen werd in de bouwkundige opleiding van de negentiende-eeuwer veel aandacht besteed aan vormen die in voorgaande stijlperiodes waren toegepast, ook kon men in catalogi kiezen uit een grote sortering ornamenten, stijllimitaties in gips nagegoten. In bouwkundige tijdschriften uit die tijd treft men dan ook wel eens heel curieus een foto aan, waarop een atelier is te zien waarin artisans met bolhoed dergelijke ornamenten voor verzending gereed maken, terwijl rondom hen tot hoog in de ruimte een grote diversiteit aan produkten is opgehangen.

Nu vroeg het een behoorlijke mate van kennis en inzicht om dit materiaal te kunnen ontwerpen, alsook ambachtelijk vakmanschap om het te verwerken en er bijvoorbeeld de gecompliceerde geometrische plafondindelingen uit samen te stellen. Deze werkwijze laat zich snel herkennen; het toegepaste ornament is zonder op de symmetrie te letten steeds herhaald toegepast. Gelijke ornamenten zijn volkomen identiek en worden ter plaatse verzaagd naar de beschikbare ruimte. Dergelijk inzicht en vakmanschap waren zonder meer in Nieuw Rijksdorp aan te wijzen. Het meest interessant waren de ruime vertrekken op de beletage. Via de zeven treden van het bordes en de midden-ingang betrad men de zeer ruime hall, in rijke klassicistische vormen in stuc gedecoreerd (afb. 9). De wanden waren door tweemaal vier en tweemaal zes gecanneleerde pilasters ingedeeld, waarboven een brede corniche met consoles boven ieder kapiteel. De wanden waren tevens voorzien van een rondgaande lambrizing met panelen, al dan niet met kussens.

Er bleek, samenvattend, overvloedig gebruik te zijn gemaakt van alle mogelijke vormen van ornament: renaissance-grotesken, kandelabers, consoles, schelpmotieven, frontons, kettingwerk en eierlijsten. Het eveneens in stucwerk uitgevoerde plafond bestond uit graatvormige cassetten, waartussen rozetten waren aangebracht. Brede deuren voerden naar de omringende vertrekken en de grote zaal, twee portières gaven ter weerszijden toegang tot de beide trappehuizen. En alsof met dit alles niet een aardig geheel te bereiken was, bevond zich boven aan de wanden, door

afb. 9. Bijeenkomst in de hall op de parterre van Nieuw Rijksdorp. Foto Sijthoff Pers, 798 7.

de pilasters onderbroken, een circa zeventig centimeter hoog rondgaand fries, bronskleurig, met thema's, mede ontleend aan de metopen van het Parthenonfries: een zegewagen, ruiters, musicerende meisjes en prijsamforen. Alle vertrekken op begane grond en verdieping bezaten eveneens geornamenteerde stucplafonds, in de kamers steeds met een herhaling van eenzelfde vlak renaissance-motief in grote velden.

Het meest zeldzame werk in het huis was stellig de beschildering van de velden in het plafond van de grote zaal aan de tuinzijde. In symmetrische barokke vormen was een zoldering van schijnbalken in stuc geformeerd. Het middenvlak en de vier daaromheen gegroepede velden bevatten schilderstukken in olieverf op linnen, afkomstig uit een ouder, waarschijnlijk laat 17de-eeuws of vroeg 18de-eeuws ensemble, op spieramen. De voorstellingen zijn allegorisch en zijn, ondanks de slechte staat van de verflagen, goed te beschrijven. Het middendeel geeft tegen een open hemel een groep figuren te zien, met vertrouwde attributen. Rechts is een man leunend op een globe weergegeven, een drietand in de hand terwijl voor hem een vrouwenfiguur zit, die een caduceus of mercuriusstaf houdt opgeheven. Het ligt voor de hand hierin de attributen van Neptunus en Mercurius te zien (de negentiende-eeuwer zou hier stellig het Grieks hebben verkozen en

van Poseidon en Hermes hebben gesproken). Opmerkelijk is dat Neptunus een kroontje geheven houdt boven het hoofd van de vrouwenfiguur. Aan de wolkenrand beneden aan de voorstelling schrijft een putto met ganzeveer een brief, terwijl linksboven een jongetje met een verzegelde brief in de ruimte zweeft. Moeten wij hier aan de rol van de boodschapper van de goden denken, die eveneens aan Mercurius als een van de twaalf goden van de Olympus wordt toegekend, of is de handel met de vier continenten hier aangeduid? Een zelfde samenhang van staf en brief komen we in de Vergaderzaal van de Staten-Generaal op het Haagse Binnenhof tegen.

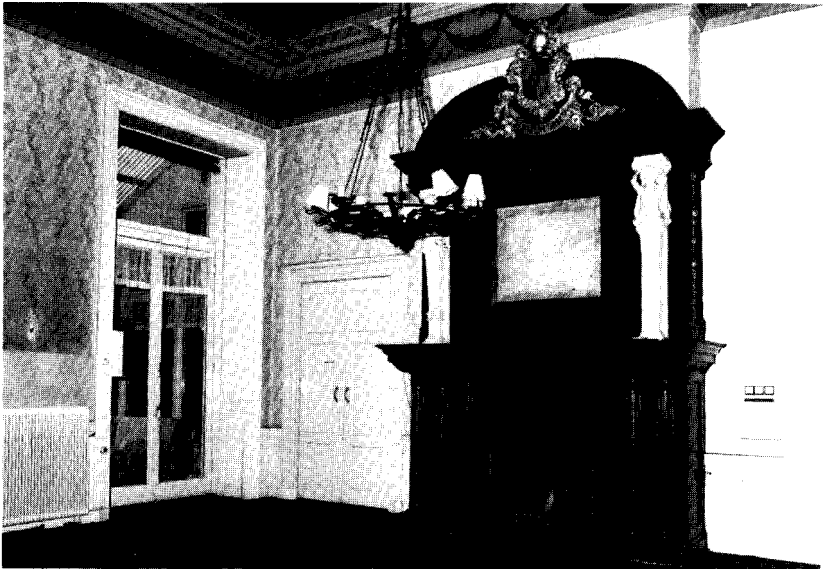
In de vier overige velden is steeds nabij de hoeken van de zaal een rond tafereel geschilderd, omgeven door gestyleerd bladornament dat tot aan de randen het veld opvult. In deze vier medaillons zien we de zinnebeelden van de vier destijds bekende werelddelen, Europa, Azië, Afrika en Amerika, die op de gebruikelijke wijze, teruggaand op Cesare Ripa, met eigen attributen zijn weergegeven.

De samenhang van de motieven wijst er stellig op, dat de schilderingen afkomstig zijn uit een huis van een welgesteld koopman met ruime handelsbetrekkingen. Naar een mogelijke herkomst, zo die al te vinden zou zijn, wordt nog onderzoek verricht.

Nog te vermelden valt in deze zaal de grote, in stuc uitgevoerde schouw die werd bekroond door het familiewapen van Van Limburg Stirum, voorzien van de wapenspreuk "JE MARCHE DROIT" (afb. 10). Ook in een heel plastisch gebeeldhouwd tympaan op de latei boven de hoofdtoegang in de voorgevel is dit familiewapen met wapenspreuk aangebracht. Het bij de schouw horende schoorsteenstuk voorstellende herten in een sneeuwland-schap, een mogelijk vroeg 20ste-eeuws werk van weinig belang, is in 1982 verwijderd.

Hoe moeten we ons de vertrekken ingericht denken na de voltooiing? Ook in de meubelen was het volgen van oudere stijlvormen, bijvoorbeeld van de Lodewijken, gebruikelijk; de uitvoering evenwel was veelal in zwart gepolitoerd hout. Er zullen aan de wanden foto's hebben gehangen, geschilderde portretten en lithografieën, alles ingelijst in zware, donkere lijsten. De Deventer tapijten en de behangsels waren gebloeemd en vrij druk en tamelijk overdadig.

Martinus graaf van Limburg Stirum heeft slechts kort van zijn nieuwe huis kunnen genieten, daar hij op 14 oktober 1897 op Nieuw Rijksdorp overleed.

afb. 70. Schouw in de achterzaal op de beletage, 2 1 juli 7982. Foto Jan van der Plas.

De gemeente wordt eigenaresse

Op 16 februari 1898 verschenen op het kantoor van de Haagse notaris N.J. Verkoren²⁵ de burgemeester van Wassenaar, mr. Robert baron van Zuylen van Nijevelt, en de wethouder Cornelis Jan van der Oudermeulen (de bouwheer van kasteel Oud Wassenaar). Martinus graaf van Limburg Stirum bleek Nieuw Rijksdorp gelegateerd te hebben aan de gemeente Wassenaar. Het bezoek van burgemeester en wethouder had dan ook ten doel dit legaat namens de gemeente te aanvaarden, zoals besloten was op de raadsvergadering van 26 oktober 1897. Helaas had Van Limburg Stirum, die eertijds lid was geweest van de Wassenaarse gemeenteraad, in zijn testament een voor de gemeente tamelijk vervelende bepaling doen opnemen. Bepaald was namelijk dat zijn dochter Rudolphine, die inmiddels was getrouwd met de Engelsman John Lindsay Scott, haar leven lang het vruchtgebruik van het huis zou hebben. Vandaar ook dat de gemeente in augustus 1899 maar besloot het huis aan Rudolphine Scott te verkopen. De gemeente hield er het vrij magere bedrag van f4.000 aan over; méér bleek het huis in bewoonde staat niet waard te zijn. Leeg bleek het een jaar later meer dan f 20.000 op te brengen.

Nieuwe eigenaars

De familie Scott heeft het huis enige tijd bewoond, tot zij naar Suffolk, Engeland, verhuisde. Nieuw Rijksdorp werd vervolgens op 15 november 1900 in het koffiehuis “De Nieuwe Deijl” openbaar verkocht. Blijkens advertenties²⁶ was Nieuw Rijksdorp toen voorzien van “een menigte sierlijke Salons en Slaapkamers, Offices, Bad-, Berg- en Dienstbodenkamers, compleet Sousterrein met Keuken, Kelders, Bergplaatsen, Poets- en andere Kamers, Koetshuis met Zolder en daaraan annex Stalling voor 4 Paarden, zeer ruim gebouwd, en omliggend Terrein, waarop zich onder andere nog bevindt een goed onderhouden Lawn-Tennisveld, een Boomgaard, gemetselde Kistingen en een Stookkas voor Bloemen”.

De nieuwe eigenaar, de te Velp wonende mr. Henri Visser, moest nu f 20.290 voor het goed neertellen. In 1904 verkocht Visser Nieuw Rijksdorp aan Jan Willem Schiff, directeur van de Ned. Gutta Percha Maatschappij, grondbezitter en later directeur van het Haagse kantoor der Nederlandsch-Indische Handelsbank.²⁷ Schiff was in 1891 te Besoeki gehuwd met Anna Charlotte de Wit. Het echtpaar had drie kinderen, allen geboren in Soerabaya. Vader Schiff had blijkbaar, als zovelen, in “de Oost” zijn fortuin gemaakt. Blijde gebeurtenissen op Nieuw Rijksdorp waren het huwelijk van dochter Anna Philippine in 1915 met mr. Frederik Comelis Déking Dura, en het huwelijk van zoon Otto in 1917 met Geertruida Elizabeth van Vloten.²⁸

Met enige fantasie valt nog wel voor te stellen hoe de welgestelde familie Schiff het huis bewoond zal hebben. De familie zal hoofdzakelijk op de beletage vertoefd hebben, waar onder andere de eetzaal en de salon gesitueerd waren. De slaapvertrekken bevonden zich op de eerste etage. Het ongetwijfeld talrijke personeel had zijn bezigheden voornamelijk in het souterrain waar zich o.a. de keuken bevond. De slaapvertrekken van het personeel zullen zich op de bovenste verdieping bevonden hebben. Schiff overleed tenslotte in april 1932, waarna zijn weduwe Nieuw Rijksdorp nog in hetzelfde jaar openbaar liet verkopen in het Haagse Venduhuis der Notarissen aan de Nobelstraat. Mevrouw Schiff verhuisde naar een villa aan de Victorialaan. De nieuwe eigenaar werd nu de Wassenaarder Johannes Petrus Huner, directeur van de Haagse N.V. Maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen “Stadsuitbreiding Noorderkwartier”. De familie Huner is eigenaresse van Nieuw Rijksdorp gebleven tot 31 augustus 1977, de datum waarop de gemeente Wassenaar het goed voor twee miljoen aankocht.

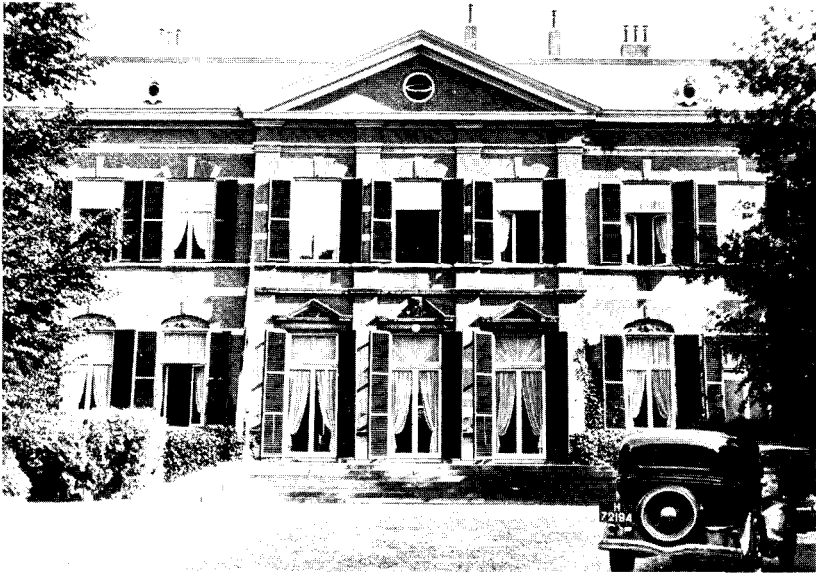

afb. 11. Dr. Floris Hers met personeel en genodigden tijdens de opening van de kliniek in Nieuw Rijksdorp op 24 augustus 1934. Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage.

Geneeskundige inrichting

Na het vertrek van mevrouw Schiff verloor Nieuw Rijksdorp zijn functie als particulier woonhuis; er werd nu een "Geneeskundige Inrichting" in gevestigd, die onder leiding stond van dr. Floris Hers.

Hiertoe werd door de Wassenaarse firma Bouma een nieuwe sanitaire installatie aangelegd, terwijl de firma Fröling en Van Meurs uit Den Haag de stoffering leverde.³⁰ Op 24 augustus 1934 vond de feestelijke opening van de inrichting plaats. In de hal ontving dr. Hers de vele genodigden. In zijn openingsrede deed hij, zo meldt de plaatselijke krant³¹, uitkomen "dat hij vanaf zijn vestiging in Hilversum steeds had gedroomd van aan het hoofd te staan van een inrichting als deze, waarin hij den zieken mensch zou kunnen behandelen naar eigen inzicht, om hem te brengen tot een nieuw bestaan. Hij wilde dank betuigen aan allen, die hem bij de inrichting van het gebouw zoo dapper ter zijde stonden, waarbij hij noemde den administrateur, den heer van Duijn". Ook deze administrateur hield een, overigens nogal vreemde, toespraak, waarin hij zei: "De eene mensch is den ander een wolf, en daarom zal men misschien spreken van eigenbelang.

afb. 72. Nieuw Rijksdorp als particulier ziekenhuis, 24 augustus 1934. Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage.

Maar is het eigenbelang om een gevestigde praktijk te verlaten voor een riskante onderneming elders, voor het verwezenlijken van een ideaal?" Dat er ook onder de witte jas van dokter Hers een wolf school, zou menigeen in de loop der jaren duidelijk worden. Het particuliere ziekenhuis van Hers was bedoeld voor de verpleging van zieken, herstellenden, rustbehoevenden en bejaarden, terwijl "de volle aandacht zal worden besteed aan die zenuw-zieken, wier spankracht door de moeilijke tijdsomstandigheden is gebroken." Het souterrain werd gedeeltelijk ingericht als werkruimte voor "water-therapie". Verder waren hier de keuken, de kamers voor de administratie, de provisiekamers etc. gesitueerd. Op de beletage bevonden zich "de spreekkamer van den geneesheer-directeur", de onderzoekkamer, het laboratorium, de grote conversatiezaal en drie zalen voor bedpatiënten.

"Verpleging" op een zolderkamer

Gedurende de Tweede Wereldoorlog ging het werk op de ogenschijnlijk zo keurige kliniek gewoon voort. Toch kon niet onopgemerkt blijven dat de geneesheer-directeur zich ontpopte als een fanatiek NSB'er, die tot zijn assistente placht te zeggen: "De Joden gaan weg en komen nooit meer

terug; ze worden allen afgemaakt, Joden is toch allemaal gespuis". Dr. Hers kon helaas zijn woorden in daden omzetten toen de S.D. hem in januari 1941 verzocht het Joodse oud-Eerste Kamerlid dr. Henri Polak op Nieuw Rijksdorp te huisvesten. Hers stemde toe en aan het eind van de maand werd Polak naar de kliniek overgebracht en op een zolderkamertje gevangengezet. Henri Polak, die op 22 februari 1941 op Nieuw Rijksdorp zijn 73ste verjaardag "vierde", was een prominent man die onder andere (de eerste) voorzitter van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen was geweest. Anderhalf jaar zat hij gevangen op de zolder van Nieuw Rijksdorp. Polak moest voor zijn "verpleging" f 5,- per dag betalen en ontving daarvoor een uiterst slechte behandeling. Dikwijls mocht hij wekenlang zijn kamer niet uit.

Polak mocht niet méér spreken dan strikt noodzakelijk was. De verwarming was onvoldoende. In een dagboek, dat Henri Polak zijn familie naliet, werden de ervaringen in de kliniek van dr. Hers van dag tot dag opgetekend. Op 10 januari 1942 meldt het dagboek: "Vorst en koude, geen verwarming"; 14 januari: "Nog altijd koud, verwarming gelijk nul". Op 17 februari staat er: "Noorderstorm, ijskoud, hevige tocht, geen verwarming. Testament getekend". Even verderop: "Soep gehad en sla. Bijkans ziek van de honger". Vrijgelaten werd hij pas, toen vast stond dat hij nog maar kort te leven had... Henri Polak overleed in zijn woonhuis te Laren in februari 1943.

Dr. Floris Hers werd na de bevrijding gevangengezet en moest zijn daden in 1948 en '49 voor de rechtbank verantwoorden. Naast hetgeen hij Henri Polak had aangedaan, werd hem ten laste gelegd dat hij gedurende de periode september 1941 -juni 1944 voor het Gewestelijk Arbeidsbureau Den Haag 80.000 personen had gekeurd die voor arbeidsinzet naar Duitsland werden uitgezonden, waarmee hij f 54.000 had verdiend. Bovendien had hij in 1944 voor de Waffen-SS getekend. Op 6 februari 1948 hoorde hij 20 jaar gevangenisstraf tegen zich eisen; een straf die later werd verminderd tot 15 jaar en in mei 1949 tot 10 jaar.³³ De voormalig geneesheer-directeur overleed in mei 1957 te Rheden.

Tegen het eind van de oorlog was Nieuw Rijksdorp door de Duitsers gevorderd en diende het als militair kwartier. Na de bevrijding heeft de eigenaresse, de familie Huner, het huis flink moeten opknappen. De tijdelijke bewoners hadden in het gebouw nogal wat schade aangericht; wandbespanningen waren met bajonetten aan flarden gereten en veel decoraties waren beschadigd. In plaats van de wandbespanningen kwam nu bijpassend behang en een groot deel van het houtwerk werd opnieuw geschilderd.³⁴

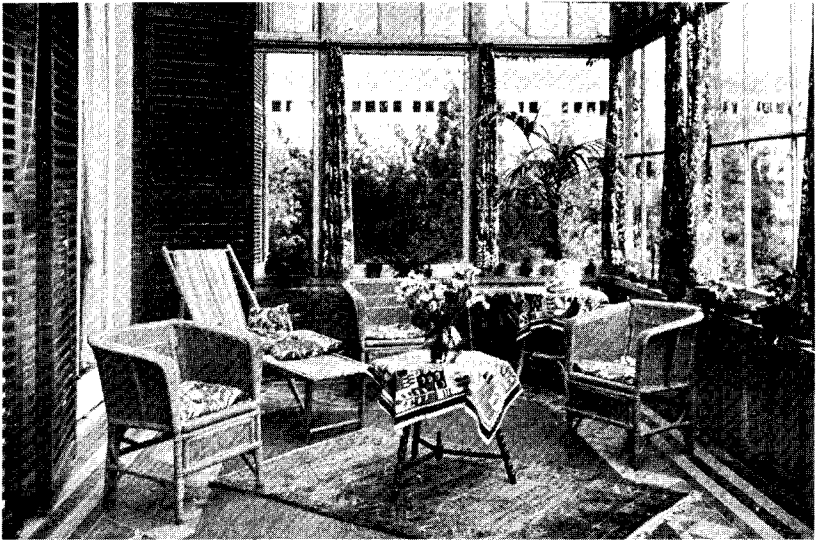
Restaurant, bejaardentehuis en pension

Na de oorlog werd in Nieuw Rijksdorp een hotel/café/restaurant gevestigd, dat gedreven werd door de heer C.A. Kortekaas. Veel Wassenaarders herinneren zich nog met veel genoegen de grootse dansavonden die in de zalen van het restaurant werden gehouden. Muziek en dans kon men zo kort na de oorlog uitstekend gebruiken. Per 14 maart 1947 kwam Nieuw Rijksdorp in gebruik bij de Van der Loos-stichting. Het gebouw werd nu ingericht als bejaardentehuis en kwam onder leiding te staan van de heer Van der Gee. Ook verleende het pand zo nu en dan onderdak aan culturele evenementen. Zo werd bijvoorbeeld in juni 1948 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Wassenaarse tram een tramtentoonstelling in Nieuw Rijksdorp gehouden. Echte trams kwamen er niet aan te pas, al waren de zalen groot genoeg, maar wel kon men enkele fraaie modellen bewonderen.

In april van het volgende jaar vierde men in het gebouw de opening van de zojuist gereedgekomen Openbare Leeszaal en Bibliotheek aan het Plein. Maar aan het eind van het jaar was het met de culturele manifestaties op Nieuw Rijksdorp voorlopig gedaan; in het voorjaar van 1950 werd het huis in gebruik genomen als contractpension voor uit Nederlands-Indië gerepatrieerden, onder leiding van J.F. de Visser die later zou worden opgevolgd door zijn zoon H.S. de Visser.

In februari 1955 bewoonden maar liefst honderd-en-één mannen, vrouwen en kinderen het huis, verdeeld over 32 kamers en tezamen 26 gezinnen vormend. Een journalist beschrijft het reilen en zeilen van de bewoners in de Nieuwe Haagsche Courant van 19 februari 1955: "Om kwart voor zes in de ochtend begint het huis te leven. De eerste ontbijten worden dan door de keuken afgeleverd naar de eetzaal, die op de begane grond ligt en waar iedereen met iedereen eet. Beneden staan op deze middag de bestekken voor het ontbijt met de klontjes boter en de basterdsuiker al klaar. Daar voegt de chef-kok morgen nog havermoutpap en bruinbrood aan toe. De middagdis, die des avonds, als alle schoolkinderen thuisgekomen zijn, staat aangericht, bevat slechts éénmaal per week Indisch eten - om de immigranten te wennen aan de Hollandse pot . . . Beneden in de keuken staan de bestekken voor alle families met briefjes, die de bestemming aangeven: Lans, Bol Smith, Spreeuw, De Preter, Stolk... allemaal goede Nederlandse namen van Nederlandse mensen, die zich weer thuis moeten gaan voelen". Nieuw Rijksdorp bleef contractpension tot 1 januari 1960. Daarna volgde een grondige verbouwing en restauratie, zowel in- als uitwendig, die werd uitgevoerd door het aannemersbedrijf L.A.M. Looyestijn, het loodgietersbedrijf T.A.Vogelezang en het schildersbedrijf Winnubst.³⁵

Vervolgens opende Nieuw Rijksdorp in mei 1960 opnieuw zijn deuren,

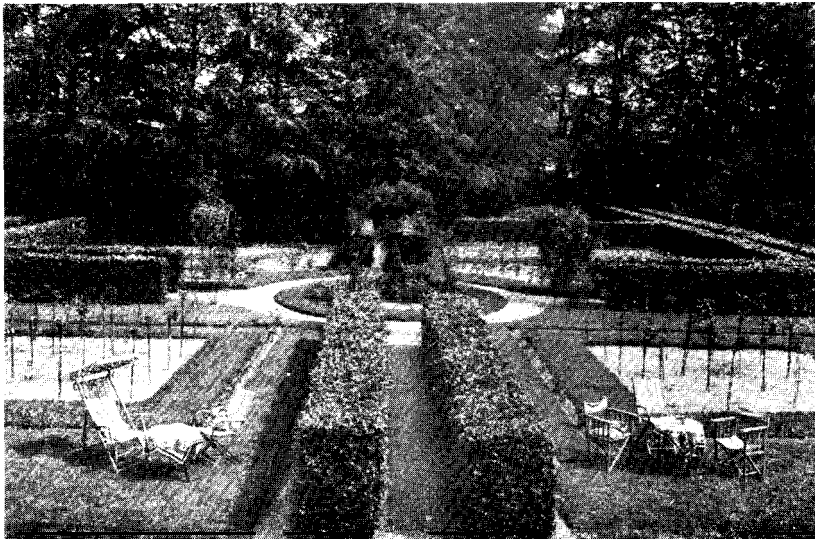
afb. 73. De serre van Nieuw Rijksdorp, ca. 1935. Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage.

nu als rust- en verpleegtehuis. Tenslotte fungeerde het pand als bejaarden-tehuis. De hier woonachtige bejaarden meenden een rustig plekje gevonden te hebben om op prettige wijze de levensavond door te brengen. Dat het voortbestaan van het laatste der Rijksdorpen plotseling in gevaar zou komen, hadden zij waarschijnlijk nooit verwacht.

De gemeente wordt weer eigenaresse³⁶

Op 20 juni 1977 besloot de Raad van de gemeente Wassenaar tot aankoop van huize Nieuw Rijksdorp, voor de prijs van 2.000.000. Tevens werd een aangrenzend stuk grond met daarop gebouwde garageboxen aangekocht voor de prijs van 400.000. De transportakte werd getekend op 31 augustus van dat jaar.

Vooruitlopend op deze aankoop zonden Burgemeester en Wethouders op 15 juni 1977 een voorstel aan de leden van de Raad, waarin werd aangegeven dat op het aan te kopen terrein woningbouw mogelijk zou worden. Huize Nieuw Rijksdorp zelf zou bij het perceel dat voor woningbouw diende te worden aangewezen, kunnen worden gevoegd, maar ook "handhaving als bejaardenhuis, meergezinshuis of gebouw voor bijzondere doeleinden (medisch, sociaal-cultureel e.d.)" zou als mogelijkheid open moeten

afb. 14. De achtertuin vanuit de serre, ca. 1935. Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage.

blijven. Dat men nog geen definitieve bestemming aan het pand kon geven, kwam doordat het bestemmingsplan Centrum nog in voorbereiding was. De vaststelling hiervan vond eerst plaats op 20 maart 1978. De bestemming van huize Nieuw Rijksdorp werd toen aangegeven als “Bijzondere doeleinden” waarmee alle genoemde mogelijkheden open bleven staan, uitgezonderd woningbouw. Tijdens de raadsvergadering van 20 maart 1978 werd echter aan B & W de bevoegdheid gegeven deze bestemming te wijzigen in “woningbouw”. Een bezwaarschrift tegen het afwijzen van een specifieke bestemming van “bejaardentehuis”, ingediend door de exploitant van het bejaardentehuis dat in Nieuw Rijksdorp was gevestigd, H.S. de Visser, werd ongegrond verklaard. Gedeputeerde Staten keurden het bestemmingsplan, voor zover het Nieuw Rijksdorp en omgeving betrof, op 14 augustus 1979 goed.

Een bejaardentehuis moet sluiten

Ondanks het feit dat het bezwaarschrift van de exploitant van het bejaardentehuis Nieuw Rijksdorp was verworpen, ontving deze toch een reactie van Gedeputeerde Staten. Van hem werd verlangd dat hij het tehuis aan zou passen aan de eisen die de nieuwe Wet Bejaardenvoorzieningen aan

bejaardentehuizen stelde. De heer De Visser diende dan ook bij de gemeente, als eigenaresse van het pand, een verzoek in om het huis te mogen aanpassen aan deze nieuwe eisen, maar ook om het gebouw te mogen uitbreiden en een aantal bejaardenwoningen in de tuin te mogen bouwen. De gemeente legde het eerste deel van het verzoek naast zich neer, omdat immers het huis niet de specifieke bestemming "bejaardentehuis" had. Over de renovatie en uitbreiding werd uitvoerig gesproken op 9 maart 1979 tijdens een onderhoud dat de wethouders A.W.J. Caron (financiën) en A.J.M. van der Klaauw (sociale zaken) met de heer De Visser hadden. Beide wethouders zouden tijdens dit gesprek hebben gesteld dat het plan bijzonder goed paste in het Wassenaarse bejaardenbeleid. De heer Van der Klaauw zou hebben gezegd: "Als het aan mij ligt begon je morgen te bouwen"; de heer Caron zag liever acht bejaardenwoningen en twaalf à veertien kleine vrije sectorwoningen gerealiseerd dan de geplande 60 bejaardenwoningen. De totale kosten, die ten tijde van het betreffende gesprek door de initiatiefnemer op f 1,1 miljoen werden geschat, zouden geheel door de heer De Visser worden betaald. Toch verwierpen B & W in december 1979 het plan als zijnde "niet realistisch".

Hoe goed het plan tot renovatie en uitbreiding ook mocht zijn en hoe plezierig de sfeer in dit kleine bejaardentehuis ook was, het gemeentebestuur van Wassenaar wenste de grond van Nieuw Rijksdorp te gebruiken voor woningbouw en daarvoor zouden het huis en de bejaarden moeten wijken.

Op vrijdag 19 juni 1980 besliste Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland tegen alle bezwaarschriften in, dat huize Nieuw Rijksdorp binnen één maand diende te worden gesloten, welk besluit door de voorzitter van de afdeling geschillen van de Raad van State, dr. G.H. Veringa, werd bekrachtigd. Ruim een jaar later, in augustus 1981, waren alle bejaarden, op een enkele uitzondering na, elders ondergebracht. In dat jaar waren de emoties hoog opgelopen: de bejaarden hadden zelfs niet gearzeld het pand te bezetten en leden van G.S. en verschillende belangenorganisaties hadden zich niet onbetuigd gelaten. Wassenaar haalde in deze dagen de landelijke pers en zelfs Minister-president Van Agt werd over de gang van zaken aangesproken. Inmiddels waren er voor de oude bewoners nieuwe in de plaats gekomen.

Jongerenhuisvesting

Daar de heer De Visser als zelfstandige moest leven van de exploitatie van huize Nieuw Rijksdorp en hem door de gemeente geen schadevergoeding in het vooruitzicht werd gesteld, zocht hij andere wegen om het pand

afb. 75. Als reactie op de dreigende sluiting van het bejaardenhuis gingen de bewoners over tot een bezettingsactie, juni 1981. Foto Sijthoff Pers.

rendabel te maken. Middels advertenties in diverse kranten en via een vriend makelaar bood hij de leeggekomen kamers aan jongeren te huur aan. Met een huurcontract op zak werden deze daardoor rechtmatige onderhuurders, want dat het pand op 1 januari 1982 leeg diende te worden opgeleverd, wisten de meesten van hen niet. De gemeenteraad sprak zich vervolgens uit voor een "gedogen" van deze jongeren, maar spande wel een kort geding aan om te zijner tijd tot ontruiming te kunnen overgaan. Dit kort geding werd door de gemeente gewonnen.

Diverse plannen

De Stichting Jongerenhuisvesting en het Bewonerscomité Nieuw Rijksdorp deden door architectenbureau Galjé en Van der Spek te Wassenaar plannen ontwikkelen om huize Nieuw Rijksdorp te verbouwen tot woon-eenheden voor jongeren die aan alle wettelijke eisen voldeden. Ook de gemeente schakelde een architectenbureau in, te weten Van Wijk Gelderblom partners uit Soest. Dit bureau maakte twee plannen: één voor nieuwbouw op de plaats van huize Nieuw Rijksdorp en één voor verbouw van het bestaande huis.

Het schouwrapport

Om een inzicht te krijgen in de bouwkundige staat van huize Nieuw Rijksdorp en bovendien iets meer te weten te komen over de kunsthistorische en historische waarden van het huis, verzochten B & W aan architectenbureau Kooreman en Raue uit Delft een schouwrapport samen te stellen. Dit rapport, dat in januari 1982 werd uitgebracht, geeft een algemene omschrijving en inventariseert de bouwkundige kwaliteit, maar doet ook voorstellen voor herstelwerkzaamheden en geeft een kostenraming.

Over de oorspronkelijke indeling zeggen de samenstellers dat deze "nauwelijks is aangetast", terwijl het pand als geheel "architectonisch waardevol" wordt genoemd. Over de staat waarin het gebouw verkeert wordt gezegd: "Bouwtechnisch vertoont het pand geen grote gebreken" en "De bouwtechnische staat en de verschijningsvorm zijn o.i. voldoende argumenten om het gebouw te handhaven".

Akties tot behoud

Op 5 oktober 1982 zonden B & W een uitvoerige notitie aan de leden van de Raadscommissie ruimtelijke ordening en openbare werken en aan die van financieel-economische zaken. B & W stellen in deze notitie dat bij het beantwoorden van de vraag of huize Nieuw Rijksdorp moet worden behouden of afgebroken, de financiële aspecten de doorslag moeten geven: nieuwbouw zou 40 HVAT-eenheden opleveren terwijl door verbouw van het pand "slechts" 25 wooneenheden zouden worden verkregen. Afbraak zou een subsidiebedrag opleveren van f 4.276.500, terwijl verbouw een subsidie van f 1.750.000 zou geven, waardoor de kosten per woning voor de gemeente lager zouden liggen indien het pand zou worden afgebroken en op die plaats nieuwbouw zou worden gepleegd. De Stichting Historisch Centrum Wassenaar, die zich onder meer inzet voor het behoud van het oude dorpscentrum, trachtte een eventuele sloop te voorkomen door bij de Minister van W.V.C. op 12 oktober 1982 een verzoek tot plaatsing op de Lijst van beschermde monumenten in te dienen. De adviezen die aan de Minister van W.V.C. hierover werden gegeven, waren alle zeer positief. Desondanks werd op het verzoek negatief beslist omdat de gemeente Wassenaar door plaatsing van huize Nieuw Rijksdorp op de Lijst van beschermde monumenten "onevenredig" zwaar zou worden geschaad in haar financiële belangen. Inmiddels hadden B & W het plan, op grond waarvan bovenvermeld negatief besluit werd genomen, geheel herzien waardoor nu minder wooneenheden op de plaats van het huis zouden worden gebouwd, maar waarbij ongeveer 44 woningen op het omliggende terrein waren geprojecteerd.

afb. 76. Plafond in de achterzaal. Linksonder de bekroning van de schouw, 21 juli 1982. Foto Jan van der Plas.

Daar de gemeente Wassenaar onverminderd doorging met de voorbereiding van de sloop van Nieuw Rijksdorp, zag de Stichting Historisch Centrum Wassenaar zich genoodzaakt een kort geding tegen de gemeente aan te spannen, omdat de Stichting bij de Raad van State een bezwaarschrift had ingediend, dat pas behandeld dreigde te worden als de sloop al was voltrokken. Het kort geding diende op 8 december 1983 en op 13 december al deed de president uitspraak: op grond van het feit dat de Stichting niet tegen het door de gemeente (aan zichzelf) verlenen van een sloopvergunning in beroep was gegaan, werd het gebruik door de gemeente van de betreffende sloopvergunning niet als onrechtmatig beschouwd!

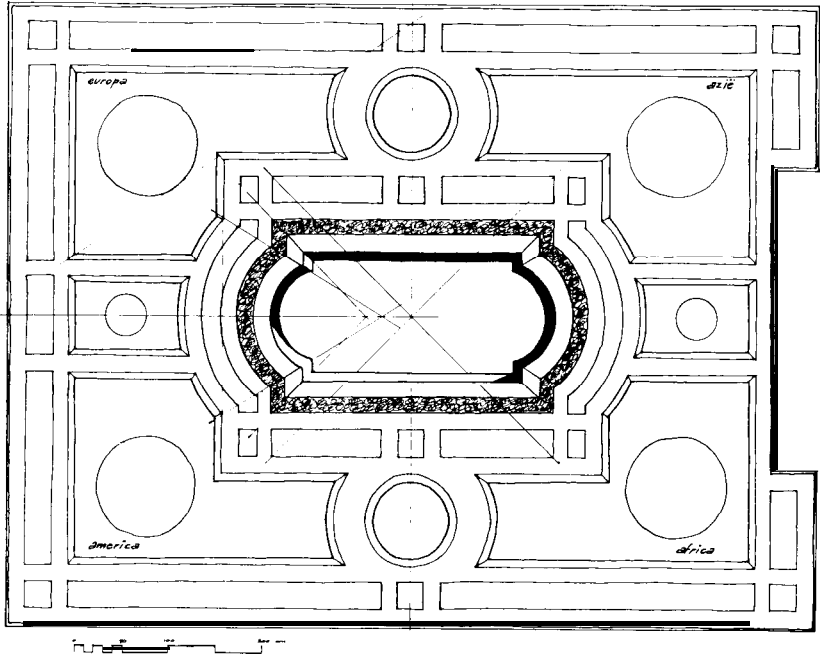
De volgende stap was een poging van de Stichting via de Monumenten-

raad de sloop te voorkomen, op grond van de gewijzigde plannen en daarvoor het verkleinen van de financiële belangen voor de gemeente, in casu van de Wassenarsche Bouwvereniging aan wie de gemeente grond en bouwplan inmiddels had overgedragen. Ondanks het feit dat veel steun door bevoegde instanties werd toegezegd, gelukte het niet te voorkomen dat op 9 januari 1984 met de sloop van huize Nieuw Rijksdorp een aanvang kon worden genomen.

Het doek valt

Toen eind december 1983 duidelijk werd dat de volgende maand met de sloop van het huis zou worden begonnen, heeft de Stichting Historisch Centrum Wassenaar met succes getracht om althans de plafondschilderingen in de tuinzaal van de sloop te redden.³⁷ De heer Joh.P.M. Goudeau nam vanuit de Stichting op zich het gemeentebestuur te benaderen. Op dinsdag 27 december vond op het gemeentekantoor een gesprek plaats met de heren Lageveen, Van Dorp en Gussekloo, waarna onmiddellijk burgemeester en wethouders, in vergadering bijeen, werden geïnformeerd over het belang van de zaak. Nog op diezelfde dag besloten B & W de kostbare doeken aan de sloop te onttrekken en werd een groepje deskundigen gevormd dat de volgende ochtend onder leiding van de heer Goudeau aan het karwei begon. De Delftse restauratieschilder Pieter de Ruijter zou de belangrijkste werkzaamheden op zich nemen, terwijl ook de Rijksdienst voor Verspreide Kunstcollecties in Den Haag alle medewerking verleende. De schilderijenrestaurateur van deze dienst, de heer H.C. de Herder, had een belangrijk aandeel in het werk op de steiger, evenals de student kunstgeschiedenis Jeroen Goudeau. De gemeente droeg zorg voor een goede verlichting, een steiger en hulpmateriaal.

Het verwijderen van de doeken was een uiterst voorzichtig werkje. De schilderijen zaten ten dele op hun oorspronkelijke, achttiende-eeuwse spieramen. De doeken leken te rusten op uit gips geformeerde schijnbalken, maar bij nadere beschouwing bleken ze tegen de plafondbalken geschroefd te zijn. Dit gaf een onverwachte complicatie. Daarom werd voor de volgende werkwijze gekozen: op de verlaag werd ter plaatse een dunne laag was met rijstpapier aangebracht om afschilferen te voorkomen. Voordat de tafereelen aan het oog onttrokken werden, zijn zij fotografisch en in tekening gedocumenteerd. Vervolgens werden de lijsten van het negentiende-eeuwse stucwerkplafond weggekapt, zodat de schilderijen vrijkwamen. Pas daarna konden ze worden losgeschroefd en via de steiger worden omlaaggebracht. Op de vloer vond verdere consolidatie met was, rijstpapier etc. plaats. Ieder doek dat gereed kwam, werd direct naar een depot

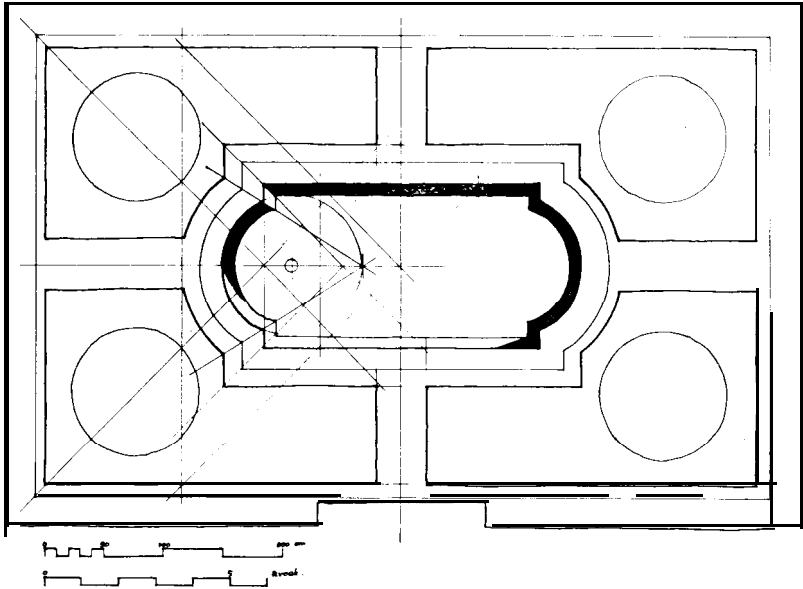

afb. 17. Plafondindeling in de tuinzaal van Nieuw Rijksdorp. Tekening Joh. P.M. Goudeau.

van de gemeente overgebracht, waar het plafond voorlopig, zolang nog niet tot de restauratie kan worden overgegaan, opgeslagen zal blijven.

Bij het afnemen van de doeken werden de moeten waargenomen van de oorspronkelijke, in de hoekvelden kleinere, schilderijen; de doeken waren op groter linnen opgebracht en bijgeschilderd naar de nu vereiste grotere maat. Aan de hand van deze gegevens kon een plafondindeling worden getekend van het vertrek, waaruit de doeken oorspronkelijk stammen, met de lichtinval en de plaats van de schoorsteen, die immers gelegen zal hebben tegenover de toegangsdeur van waaruit de tafereelen dienen te worden beschouwd. De afmetingen van dat vertrek volgen als vanzelf uit de rangschikking van de delen: 14 x 21 Rijnlandse voeten, met een verhouding van 2 : 3.

Uit een vergelijking van beide plafonds, in onderaanzicht weergegeven, blijkt, hoe magnifiek de negentiende-eeuwse architect van het aangereikte materiaal gebruik heeft gemaakt, daarbij zorgvuldig de doeken aanpassend aan de nieuwe situatie, in een ruim tweeëneenhalf maal grotere zaal

afb. 78. Reconstructie van de oorspronkelijke schikking van de laat 17de-eeuwse/vroeg 18de-eeuwse plafondschilderingen van Nieuw Rijksdorp. Tekening Joh. P.M. Goudeau.

(afb. 17 en 18). Wanneer bij een toekomstig hergebruik de oudste schikking zou zijn hersteld, kunnen we de winst van de authentieke herschikking stellen tegenover het verlies van de authenticiteit van het negentiende-eeuwse werk.

De sloop van het huis begon in de week van 9 januari 1984. Het koetshuis was al aan het eind van het vorige jaar afgebroken, terwijl de tuin al door bulldozers werd geëgaliseerd op een moment dat de laatste bewoners nog niet waren vertrokken. Op zaterdag 14 januari was het interieur van alle waardevolle elementen ontdaan, was de serre gesloopt en de dakbedekking verdwenen. Ook op deze en de volgende zaterdag werd er druk doorgevoerd. Donderdag 19 januari stond slechts een deel van de bel-etage over-eind en op zaterdag daaropvolgend was hoofdzakelijk het souterrain nog intact.

Op vrijdag 27 januari tenslotte werd een interessante vondst gedaan. Toen sloper Rien van Santen de gevelsteen³⁶ rechts van de hoofdingang intact trachtte te bergen door de pilaster waarin de steen gemetseld zat, voorzichtig om te halen, brak de pilaster in twee stukken en kwam een

afb. 79. De voorgevel van Nieuw Rijksdorp tijdens de sloop, 19 januari 1984. Foto Robert van Lit.

roodkoperen, met lood gevoerde koper te voorschijn.³⁹ De ongeveer 25 cm lange koper bleek een oorkonde te bevatten die was opgemaakt ten tijde van de bouw van Nieuw Rijksdorp in 1895. Het document is ondertekend door Martinus graaf van Limburg Stirum en zijn dochter Rudolphine (zie bijlage). De koper en de oorkonde zijn tijdelijk in bewaring gegeven aan de Stichting Historisch Centrum Wassenaar die ook de wapenstein (boven de ingang) van de sloper in ontvangst mocht nemen, waarmee definitief een einde is gekomen aan de historie van Nieuw Rijksdorp.

BIJLAGE

Tekst van de, tijdens de sloop, op 27 januari 1984 aangetroffen oorkonde.

Oorkonde van den hooggeboren heer Martinus Graaf van Limburg Stirum
Huize Rijksdorp te Wassenaar.

In de jare eenduizend achthonderd vijfnegentig den eenentwintigsten der maand juni hebben wij, Martinus Graaf van Limburg Stirum, Ridder der orde van Stanislaus 2e klasse, der Roode Adelaar 2e klasse, van de Poolster le klasse, St. Olof van Noorwegen, Kommandeur der orde van Frans Jozephus, orde van de Kroon 2e klasse met

de Ster, orde der Wendischen Kroon, der orde 1 e klasse Doneburge en Denemarken en Groot-Officier van de Ster van Rumenië⁴⁰, wonende op de Huize Rijksdorp te Wassenaar, aan Gerrit Groen, bouwkundige, wonende te Leiderdorp, bevel gegeven tot het bouwen van de Huize Nieuw-Rijksdorp, geheel in overeenstemming met de Huize Rijksdorp, door ons bewoond, en is op heden door mijne beminde dochter Rudolphine Mathilde Theodora Gravinne van Limburg Stirum den gedenksteen gelegd in den pilaster aan den zijde der hoofddeur boven het bordes van de in aanbouw zijnde huize. Gedaan te Wassenaar de negenden der maand augustus in den jare eenduizend achthonderd vijftienentig.

(w.g.)

J. Lindsay Scott

(R.) M. van Limburg Stirum

M. van Limburg Stirum.

AANTEKENINGEN

Auteurs: Joh. P.M. Goudeau, architectuurhistoricus, bureau Rijksbouwmeester, leverde voor dit artikel de kunst- en bouwkunsthistorische gegevens; E.M.Ch.M. Janson beschrijft de geschiedenis van Nieuw Rijksdorp van 1777 tot de sloop. Paul de Kievit en Robert van Lit schetsen hier de geschiedenis van "De Rijksdorpen" van Middeleeuwen tot 1977.

1. Met name de Stichting Historisch Centrum Wassenaar heeft zich ingezet voor het behoud van Nieuw Rijksdorp. Zie ook de speciale bijlage over Nieuw Rijksdorp in het *Wassenaars Nieuwsblad* van 27 oktober 1982.

2. S. Muller Hz, "Het oude register van graaf Florens", *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht XXII* (1901), p. 172-173 en H.G. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis 1*, p. 161. Werken Historisch Genootschap, Utrecht, 187.5.

3. C. Hoek, "De leenkamers van de heren van Wassenaar", *Ons Voorgeslacht*, jrg. 33 (1978), p. 612-613.

4. Kornelius van Alkemade en Pieter van der Schelling, *Beschrijvinge van het oude adellijke stamhuys... der Heeren van Boekhorst* (18de eeuw). G.A. Lelden, Bibliotheeknr. 86201.

5. Een gedetailleerd overzicht van de geschiedenis van Rijksdorp en zijn bewoners geeft G.J. van Nimwegen in diens artikel "Rijksdorp. De geschiedenis van een landgoed". *Wassenaar... toen, een bundel historische schetsen, uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Historische Vereniging "Oud Wassenaar"*, Rijswijk, 1982.

6. W.H. Ziegler kocht Rijksdorp voor f 30.000 van C.J. van Haansbergen. Het transport werd gepasseerd voor schout en schepenen van Wassenaar op 6 januari 1802 (Algemeen Rijksarchief, [A.R.A.], Rechterlijk archief Wassenaar en Zuidwijk, inv. nr. 91).

Deze en de volgende transporten tot de invoering van het kadaster zoekt men tevergeefs in het artikel van G.J. van Nimwegen, die betreffende Rijksdorp gedurende de periode 1800-1831 onjuiste gegevens verschaften.

Zie voor deze periode: G.A. Wassenaar 1X11-1895, inv. nr. 12.50, Register van eigendomsovergangen van gebouwde eigendommen 1812-1819 en A.R.A., Registers van eigendomsovergang Wassenaar, inv. nr. 1 (1819-1832).

7. Het meisje in kwestie was Maria Anna Schuttenhelm. Zij overleed reeds in 1827, 33 jaar oud, aan "verval van kragten". Zie: W.C. Schuttenhelm, "Genealogieën van Haagse geslachten; genealogie van de familie Schuttenhelm", *Jaarboek die Haghe* 1956, p. 112-129.

8. A.R.A. Not. archief Zuid-Holland vóór 1843, inv. nr. 8376. Op woensdag 7 maart 1821 heeft J.A. van Bergen op verzoek van Willem Hendrik Ziegler, wonend op de hofstede Rijxdorp, verkocht enig levend vee, bouwgereedschappen en andere roerende goederen op de bij Rijxdorp behorende huismanswoning.
9. Zie aantekening 8. W.H. Ziegler was inmiddels naar Leiden verhuisd.
10. Van der Werff werd tot de verkoop gedwongen door het feit dat hij de koopsom (f 94.000) van Rijksdorp en de bijbehorende boerderijen en landerijen niet tijdig kon voldoen. (A.R.A. Not. Archief inv. nr. 8377, 1823 akte nr. 1, 4 januari 1823). De hofstede Rijksdorp werd geveild op het huis Ten Deyl van kastelein Matthijs Brans. Het goed werd voor f 30.700 gekocht door de Leidse koopman Carel Blanchard, in opdracht van Abraham Hartevelt. Het huis Rijksdorp wordt omschreven als de "Aanzienlijke hofstede Rijxdorp, bestaande uit een hecht en sterk betimmerde heerenhuizing, voorzien van eene vrolijke spatieuze vestibule, twintig 200 boven- als benedenkamers, meest alle behangen, zolders, keuken, kelders en verdere offices"... (A.R.A. Not. archief inv. nr. 8377, 1822 akte nr. 66, 23 december 1822).
11. A.R.A. Not. archief inv. nr. 8377, 1823 akte nr. 53, 14 augustus 1823. De verkoop van de overige delen van het landgoed volgde op 18 maart en 16 oktober 1824. (A.R.A. Not. archief inv. nr. 8378, 1824 akten nrs. 9 en 34).
12. Zie aantekening 11.
13. Dit jaartal geeft W.J. Hofdijk in: P.J. Lutgers en W.J. Hofdijk, *Gezigten in de omstreken van 's-Gravenhage en Leyden*. Z.pl., 1855.
14. *Nederland's Patriciaat*, jrg. 9 (1918), p. 154.
15. *Nederland's Patriciaat*, jrg. 2 (1911), p. 313.
16. A.R.A. Not. archief inv. nr. 8382, 1831 akte nr. 6, 10 maart 1831.
17. A.R.A. Not. archief inv. nr. 8382, 1831 akte nr. 17, 16 juli 1831.
18. Dienst van het Kadaster en de openbare registers, Directie Zuid-Holland. Afd. Landmeetkunde, hulpkaarten van de Gemeente Wassenaar, sectie B, nrs. 1, 2 en 8.
19. Zie aantekening 18.
20. G.A. 's-Gravenhage. Bnr. 373. Not. archief na 1842, inv. nr. 9.26 akte nr. 3757, 18 juli 1854.
21. G.A. Wassenaar, Archief Ned. Hervormde Gemeente, inv.nr. 2198.
22. Brief W.J.J.C. Bijleveld aan mr. R. Bijlsma. G.A. 's-Gravenhage, overige verzamelingen, Hs. 380 (collectie Bijlsma), map 18.
23. Ed. C. Houbolt, *Wassenaar en omstreken*, Gids. Leiden, (1904), p. 70-71.
24. Zie bijlage.
25. G.A. Wassenaar 1896-1929, inv.nr. 2363.
26. *Het Vaderland*, 11/12 november 1900.
27. Kadaster, leggers Wassenaar, art. nr. 1382.
28. *Nederland's Patriciaat*, jrg. 11 (1920), p. 243.
29. Kadaster, leggers Wassenaar, art. nr. 3542.
30. *Wassenaarsche Courant*, jrg. 14, nr. 1506, 30 augustus 1934. Zelf woonden dr. Hers en zijn gezin aanvankelijk op het adres Lange Kerkdam 12. Per 1 april 1937 woonde hij intern op Nieuw Rijksdorp, om in augustus 1942 naar het adres Wittenburgerweg 64 te verhuizen.
31. Zie aantekening 30.
32. *Groot Wassenaar*, 3 augustus 1934.
33. Het voorgaande werd ontleend aan: Twintig jaar geeïst tegen dr. Hers, die dr. Henri Polak opsloot. Slachtoffer kreeg geen voedsel, geen warmte", *Het Parool*, 7 februari 1948. "Vijftien jaar voor de arts Hers. Hij had dr. Henri Polak gevangen gehouden", *Het Algemeen Handelsblad*, 20 februari 1948.
- "Eis tegen dokter Hers nu tien jaar", *Het Vrije Volk*, 9 mei 1949.
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag, 1972, deel IV, p. 462. Idem, 1972, deel IV, p. 790. noot 2.
34. Mededeling door de heer W. Huner, 1983.
35. *Wassenaars Nieuwsblad*, 20 mei 1960. Vijf jaar tevoren, in oktober 1955, had architect Herm. C. de Jong een verbouwingsplan voor Nieuw Rijksdorp opgesteld, dat de bouw van vier

zolderkamertjes (er waren al vijf) en een extra trap behelsde.

36. Het hierna volgende werd ontleend aan:

▫ Raadsvoorstel d.d. 15 juni 1977 inzake aankoop Nieuw Rijksdorp e.o.

Notitie van B & W aan de leden van de commissie R.O.O.W. en Fin./EZ d.d. 5 oktober 1982, met de bijlagen A t/m L.

▫ Notitie van B & W aan de leden van de commissie R.O.O.W. d.d. 24 februari 1983.

▫ Schouwrapport huize Nieuw Rijksdorp, opgesteld door architectenbureau Kooreman en Raue b.v. te Delft, gedateerd januari 1982, nr. NRW/2334.

▫ Ontwerp Nieuw Rijksdorp, architectenbureau J. Galjé H.B.O. en J. van der Spek b.v. te Wassenaar, werknummer 404, d.d. 11 december 1981.

▫ Verbouwplan Nieuw Rijksdorp, Van Wijk Gelderblom partners te Soest, nummer 591-2006 e.v., d.d. 2 augustus 1982.

▫ Ontwerp HAT-eenheden Nieuw Rijksdorp, Van Wijk Gelderblom partners te Soest, nummer 591-3001 e.v., d.d. 17 februari 1982.

Bijlage d.d. 27 oktober 1982 bij het *Wassenaars Nieuwsblad* inzake Nieuw Rijksdorp, en de verdere uitwerking van de financiële gegevens in de edities van 3 en 10 november van dat jaar.

37. R.v.L.(it), "Belangrijke plafondschildering in Huize Nieuw Rijksdorp van de sloop gered", *Wassenaars Nieuwsblad* 4 januari 1984 en: Hans Verhagen, "In Wassenaars landhuis Nieuw Rijksdorp Zeldzame schilderijen ontdekt", *Haagsche Courant* 7 januari 1984.

38. Blauwgrijze steen van liggend formaat met opschrift: DEZE STEEN IS GELEGD/DOOR/RUDOLPHINE MATHILDE/THEODORA GRAVINNE/VAN LIMBURG STIRUM/9 AUGUSTUS 1895.

39. Rob Perik, "Loden koker met oorkonde gevonden in Nieuw Rijksdorp", *Wassenaars Nieuwsblad*, 1 februari 1984.

40. Voor het goede begrip volgt hier de volledige beschrijving van de orden, zoals deze voorkomt in de Ranglijst van de Koninklijke Kamerheeren, gepubliceerd in de *Residentie-almanak* van 1895. M. Graaf van Limburg Stirum, Commandeur der Danebrog-orde van Denemarken; Commandeur der Frans-Jozef-orde van Oostenrijk; Ridder 2e kl. met de Ster der Koninklijke Kroonorde van Pruisen; Grootkruis der orde van de Poolster van Zweden; Ridder 2e kl. der orde van den Rooden Adelaar van Pruisen; Ridder 1e kl. der Kroonorde van Rumenië en 2e kl. van de Ster van Rumenië; Ridder 2e kl. der orde van St. Stanislaus van Rusland; Ridder der orde van St. Olaf van Noorwegen; Commandeur met de Ster der orde van de Wendische kroon van Mecklenburg-Schwerin.

AKERVOORDE

door

A.M. Hulkenberg

Aan de zuidzijde der gemeente Lisse, niet zeer ver van Sassenheim, ligt in het buurschap De Engel de Akervoorderlaan, door bejaarde Lissers meestal de Voortlaan genoemd. Die weg moet al heel oud zijn. In het **Leenboek A** van de ridderhofstad Dever te Lisse wordt bij een begrenzing van een perceel, genaamd Vrancken hofstede, al in 1444 over “een lijtweg, genaamd Aggevoerd” gesproken.¹ Nog veel vroeger, reeds in de dertiende eeuw, leest men in het “Oude register van Graaf Florens” tussen de leengoederen van Teylingen: “Jan Naghel (...) een morghen tusscen Vloedorp ende Anghenvort”. Op 12 november 1326, passeert in een oude akte de naam van Margriete Ghysendr. van Aghenvorde, die een stuk land in Noordwijk aan de abdij Ter Leede of Leeuwenhorst aldaar had geschonken.² In een trouw-inschrijving van 1607 heet het hier Aeckevoorts en op de kaart van Floris Balthasarsz. uit 1615 eveneens Akevoort.

De Voort

Een voord of voorde is een doorwaadbare plaats in een rivier of een beek. Tevens een plaats waar de weg bij tijden zo nat werd, dat het onmogelijk was droogvoets verderop te komen. Dat klopt precies. Als na een natte periode het Keukenduin van Teylingen met water was verzadigd kon de Lisser Beek het niet verwerken en stroomde het over de Heereweg – niet meer dan een zanderige landweg – af naar het Haarlemmer Meer. Om dan van Lisse droogvoets naar Sassenheim, Teylingen of Leiden te komen maakte men gebruik van het Hoylaentje, de Groeneweg ofwel de **Achterwegh**⁴, nog steeds smal en grunderig, die nu echter officieel de grootse naam van Oude Heereweg draagt.

Dicht bij de Voort woonde het gezin van Jacob Dirks van **Larum**, die later Jacob Dirks genaamd van der Voorden heet. Uit hem is een Lisse's geslacht Van der Voort ontstaan. (De kinderen van Jacobs broers zijn zich om onbekende reden Van Steyn gaan noemen.⁵) Later heeft men de Nieuw watering gegraven, “anders genaemt Mallegat”, zoals de kaart van 1746 vermeldt. Deze is in 1604/05 bij het afzanden van het Keukenduin nog extra verbreed en verdiept en zo had het ongemak van de voorde afgedaan. Bij het spitten

aan het Mallegat hebben de mensen uit de buurt duchtig meegewerkt. Daar zijn ook bij Gerrit Comelis Claes, Claes op 't Nest en Comelis Keijzers, die we later nog zullen ontmoeten.

't Nest of 't Nestje

De percelen aan de Akervoorderlaan, het huidige bollenland, worden nog altijd "t Nestje" genoemd. Iets verderop staat een rijtje woningen, misschien vijftig of zestig jaar oud, waarin een gevelsteen met het opschrift Het Nestje is ingemetseld. Inderdaad woonde hier ergens in de tweede helft der 16de eeuw het gezin van Gerrit (Langeveld) op 't Nest: Claes, Comelis, Meeus, Neeltje en Maarten.⁵ Claes Gerrits op 't Nest blijft ter plaatse wonen, maar honderd jaar later leest men alleen nog Nest⁷ en kort daarop is deze naam geheel verdwenen. Kennelijk zijn de Langevelden op 't Nest hier weggetrokken.

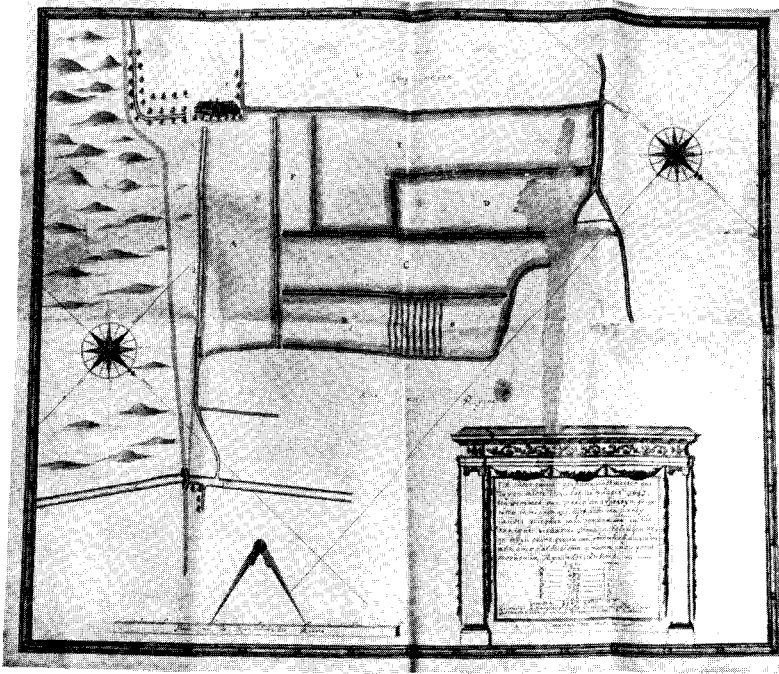
Nu rijst de vraag, waar dat Nest precies heeft gelegen. De huidige huizen 't Nestje staan in Voorhout, terwijl het historische Nest in Lisse stond, want daar moest men zijn belasting betalen. Precies op de plaats van het huidige Nestje kan het dus niet zijn. In het register van de verpondingen van 1657 lezen we: De Overgeest of Duinbuurt. Huig Gerritsz op 't Nest (...) in de polder van Westgeest, 3 partijen neffens de anderen, waarop een hofstede staat, groot te samen 6 morgens

De Speelman

Later spreekt men van het Speelmansnest. Het lag tegen het duin, iets ten noord-westen van Akervoorde. In 1705 werd het een vervallen huis genoemd.⁹ Die "speelman" of "spulman" is Willem Gerritse op 't Nest, die misschien wel als rondtrekkend muzikant in herbergen of op kermissen een extra duit verdiende.

Intussen werkt de naam Speelman in deze contreien wel zeer verwarrend. Vrijwel alle landerijen aan de Akervoorderlaan en omgeving zijn gekocht en in cultuur gebracht door de bloembollenfirma C.J. Speelman & Zoonen, waarvan de oprichter in 1831 te Pernis was geboren¹⁰ en die dus niets met Willem Gerritse Speelman en het Speelmansnest te maken heeft. In onze eeuw heeft men de verbindingsweg tussen de Akervoorderlaan en de Loosterweg naar een der zoons van C.J. Speelman "Johan Speelmanweg" genoemd.

De tweede zoon van de genoemde Gerrit Langevelt op 't Nest was Comelis Gerrits, duinmeier te Voorhout. Op een grafsteen die thans buiten de dorpskerk van Sassenheim ligt leest men echter: "Gerrit Comelius van

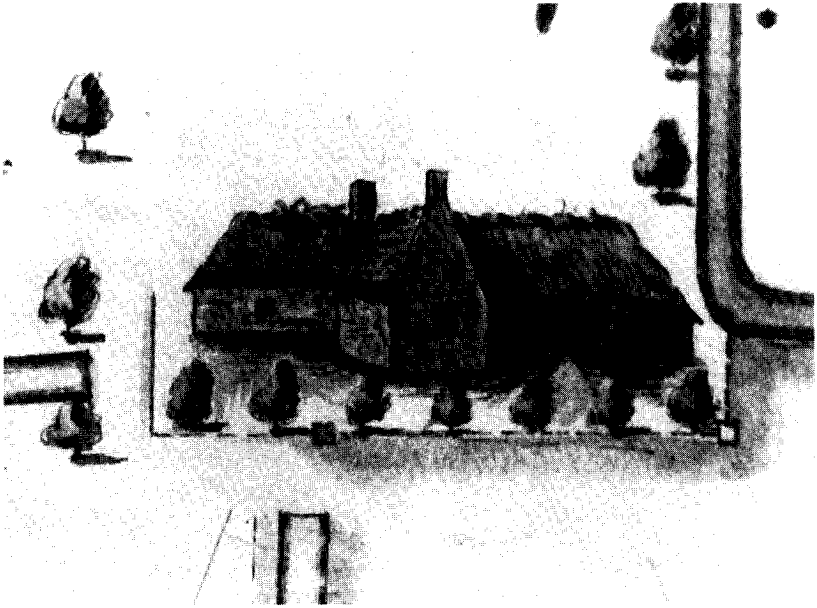

afb. 7. Kaart van een partij land en een boerenwoning, gelegen in de ban van Lisse bij het Mallegat en het Keukenduin, door Erasmus den Otter, 1647. Gemeente-archief, Haarlem; familie-archief Van Sypesteyn, nr. 7536.

den Nes” en “Aeltje Jacobs van der Voorde, starf den 6 Juni 1607”. (Die waren dus in hun jeugd al buren geweest.) Nu vraagt men zich toch af, of de steenhouwer de naam “van ’t Nest” wel goed heeft verstaan. Of vond men het zo misschien netter? Was het woord misschien oorspronkelijk werkelijk “nes”, een neusvormige hoek of punt van het land? En is het “Nesje” dan door volksethymologie tot “Nestje” geworden? Of is het toch echt een boerderijtje, dat tegen de rand van het duin ligt aangevlijd? We weten het niet.

Van Sypesteyn

Geleidelijk aan komt hier in de zeventiende eeuw steeds meer de naam Van Sypesteyn naar voren. Jonker Jan van Sypesteyn uit het Utrechtse was in 1,588 getrouwd met Catharina van Nyenrode, de erfdochter van Het Hof

afb. 2. Detail van afb. 1.

van Hillegom, waarvan het duinbezit zich tot aan het Keukenduin van Teylingen uitstrekte.¹¹ Met de afgraving van dit laatste duin, beginnende in 1604, had Van Sypesteyn zich ook intensief bezig gehouden. Bij de latere verdeling van het Keukenduin tussen de erfpachters in 1616 was aan Johan van Sypesteyn het stuk tussen de Veenderweg (Stationsweg) en de Spekkelaan te Lisse, alsmede het deel tussen de Trijnelaan (Catharijnelaan) en het Mallegat toegefallen.⁶ Bovendien exploiteerde hij het zuidelijk deel van het Keukenduin, van het Mallegat tot voorbij 's-Gravendam samen met Odilia Valckenaar, de weduwe van Jonker Johan van Wassenaer van Warmond. Zolang die duinen niet afgegraven waren, werden ze aan duinmeiers verpacht. In 1620 bijvoorbeeld het eerste stuk aan Claes en Adriaen Jansz. Hits en het stuk tussen het Mallegat en de Trijnelaan aan Claes Gerritsz. de Monnick.¹²

Nu begrijpen we ook de belangstelling van Sypesteyn voor de landerijen die tegen de oostzijde van het Keukenduin gelegen zijn. Telkens weer leest men van aankopen in dit gebied. Met name toen in 1625 Johan van Sypesteyn was gestorven. Comelis, de zoon van de overledene, koopt van zijn zusters en medeërfgenen het erfpachtsgoed Keukenduin met een boerderij tussen het Mallegat en de Trijnelaan. Soms zijn het maar kleine

stukjes. In 1658 twee morgen land aan het Keukenduin en het Mallegat, die hij koopt van Louweres Pietersz. van 't Nest.¹³

De Van Sypesteyns hebben tot de dood van Jonker Cornelis in 1665 regelmatig 't Hof van Hillegom bewoond. In genoemd jaar stierf Comelis, twee jaar later gevolgd door zijn echtgenote. Zijn oudste zoon, Cornelis Ascanius, volgde hem op als eigenaar van 't Hof. Hij werd echter in 1673 - door zijn eigen vaandrig - vermoord en nu droeg zijn weduwe 't Hof over aan haar zwager Maarten van Sypesteyn. Het huis werd daarop meestal verhuurd; Maarten van Sypesteyn kwam er niet wonen.

De boerderij Akervoorde

Nu hebben we wel gesproken over 't Nestje, maar nog niet over de boerderij van Keijzer, die daar dichtbij aan de Akervoorde stond. In 1622 woonde daar in de Westduynbuyert Comelis Pietersz. Keijzer en Aechtjen Adriaensdr. met hun kinderen Comelis, Marijtje en Annetje. De zoons Pieter en Adriaen waren al de deur uit, maar vader Comelis "heeft een gehuyert knechtjen van Pouwels Comelisz. Cock, genompt Bastyaan".¹⁴ Op 21 augustus 1680 gaan de gezamenlijke erfgenamen tot verkoop der boerderij over.¹⁵ Bij "publycque veijlingen" wordt ze verkocht aan de "Heer Martinus van Sipesteyn, bailluw van der Nieuwburgh, tot Alckemade woonachtig". Het betrof een "bouwhuis met sijn erve, boomgaertie daeraen gehoorigh ende nog drie partijen weij- of teellant, daer mede aen en omme in den polder van de Westgeest¹⁶ in Lisse gelegen". Het is aan de zuidwestzijde gelegen aan "de Aeckervoort" - in 1689 genoemd "een lijdweg genaamt Akenvoort"¹⁷ -, aan de zuidoostkant de "Heer van Out-Alckemade" te Warmond, Comelis Briole en aan de noordwestzijde Maarten van Sypesteyn zelf. Verder verkopen ze hem nog een drietal partijen wei- of hooiland in de Lage Venen. "Wijders met sodanige voordeelige en naerdelige condities van over-, noth-¹⁸ en uytwegen". De verkoopprijs is 712 gulden en 10 stuivers, "den lesten penningh metten eersten te betaelen Meijdage (1 mei) des toecomende jaers 1681".

De boerderij en haar toebehoren blijken echter geen rechte eigendom te zijn, het is erfpachtsgoed. Ieder jaar op Allerheiligendag, moet 80 gulden aan erfpacht worden betaald aan de erfgenamen van Jonker Sybrant van Alckemade, aan wie ook het aangrenzende deel toebehoort. (Op een der gekochte percelen in de Lage Venen rust een erfhuur van één gulden, aankomende de erfgenamen van jonker Johan van Matenese.¹⁵) Negen jaren later willen de erfgenamen van Agatha van Alckemade¹⁹ het erfpachtrecht van Akervoorde van de hand doen. Dan verschijnt voor de notaris te 's-Gravenhage jonker Sybrand Joseph van Kuijk van Mierop, woonachtig

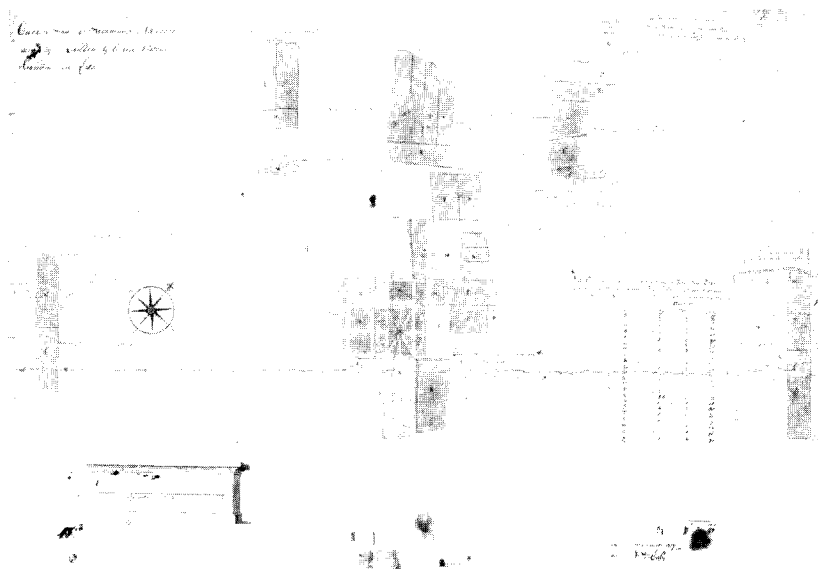
te Delft, zoon van de erfplaatster, en verkoopt aan Maarten van Sypesteyn “het Dominium Directum ofte den Grondeygendom ende erfpacht van 80 gulden van een woninge genaamt Akenvort met vijf mergen lants (...) in de polder van de Westgeest”. Tevens nog een loosterkamp overduin, dat is aan de andere zijde van het Keukenduin in de Lageveense polder en nog een ander perceel van vijf morgen aldaar. De erfpacht hiervan bedroeg “een jaarlijkse canon van 72 gulden ende daar en boven nog een vierendeel appelen of peeren, ’t houden van twee paar kapoenen ende een speelveert”. Blijkbaar had men in Delft geen behoefte aan de Lissese appels, peren en kapoenen of aan het dagje spelevaren op de Trekvaart, want dit te samen wordt veranderd in een extra bedrag van acht gulden.¹⁷

Intussen is Maarten van Sypesteyn al in 1681 overleden. Uit zijn huwelijk met Quirina Comelia Pieteron liet hij één zoon na, een kind van één jaar oud, Maarten Adriaan. ’t Hof van Hillegom werd door zijn voogd in 1685 weer terugverkocht aan Comelis Ascanius 11, de zoon van de in 1673 overleden eigenaar.²⁰ Men woonde in Haarlem en Alkmaar en kreeg voor buitenplaats steeds meer oog voor het landelijke Akervoort. Intussen was de weduwe van Maarten hertrouwd met Adriaan Pieteron, die nu de belangen van Akervoorde gaat behartigen. Daar woont aan de Akervoorderlaan als pachter Huijg Willemsz. Rode.²¹

De buitenplaats Akervoorde

Hoe zal men zich een buitenplaats met pachter nu moeten voorstellen? Nu, in de regel werd aanvankelijk het huis geheel door de pachter bewoond, terwijl men in de zomerperiode enige vertrekken voor de heerschappen uit de stad in gereedheid hield. Dan leefde de boerenfamilie toch goeddeels buiten of in de stal of in het zomerhuis. Later werd dan vóór de boerenwoning een herenhuis gebouwd. Soms vormden de beide huizen, zoals ook bij Zandvliet te Lisse, één geheel.²² De (kleine) plattegrond op het kaartje van 1717 staat dit ook hier wel toe. Later blijkt het huis in tweeën verhuurd en wijlen de heer Jan Damen, dicht bij Akervoorde geboren en getogen, herinnerde zich aldaar nog twee woningen, de een achter de ander. Iets bijzonder groots en indrukwekkends is Akervoorde nimmer geweest; in geen enkel boek over huizen of buitenplaatsen wordt het vermeld. Maar de tuin mocht er toch wel wezen!

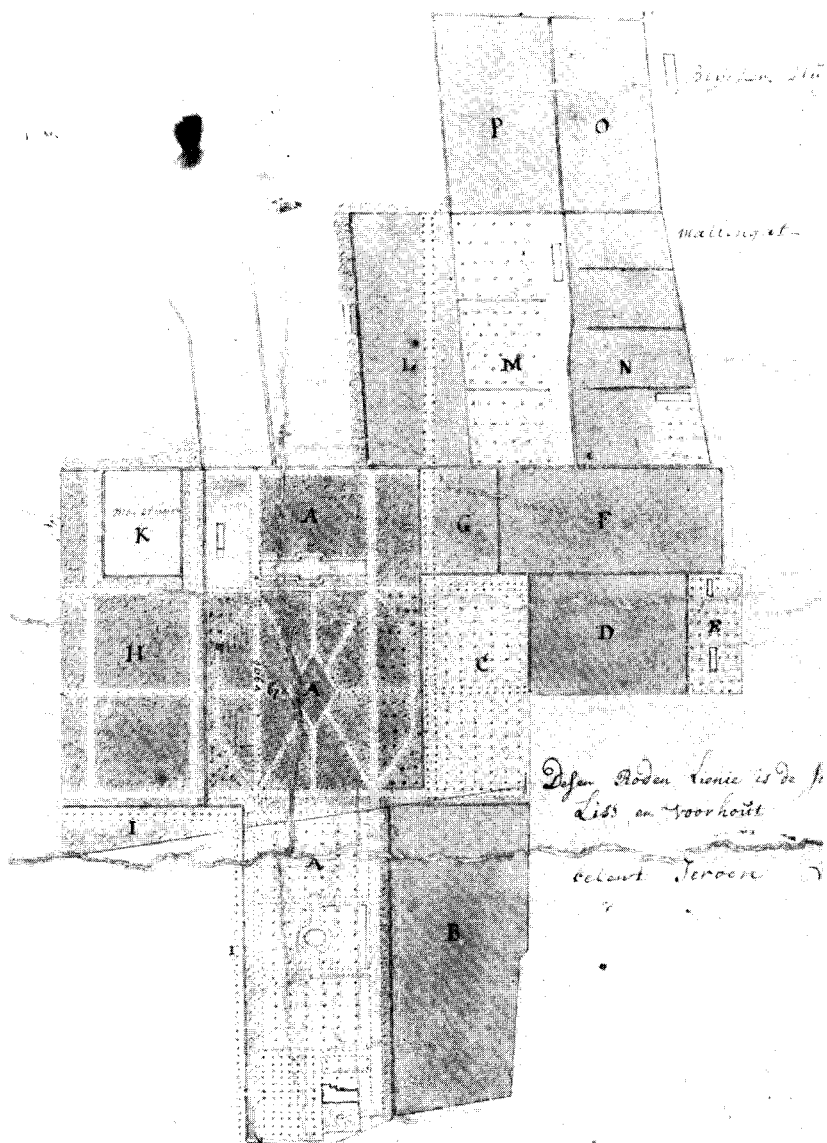
Niet ver van de Akervoorderlaan ligt aldus het huis, juist waar nu het bloembollenbedrijf Leo Berbee & Zn B.V. gevestigd is. Aan de andere zijde van de laan ligt thans land van de erfgenamen Speelman. Dit behoorde indertijd aan “Vloer van Alkemaden” (jonker Floris van Alkemade), eigenaar van het kasteel Oud-Alkemade, aan het einde van de

afb. 3. Kaart van het huis Akervoorde met de landen gelegen tussen Sassenheim en Lisse, door N. van Call, 1717. Gemeente-archief, Haarlem; familie-archief Van Sypesteyn, nr. 1357.

Wasbeeklaan, binnen de gemeente Warmond.²³ Het is thans in pacht bij het bloembollenbedrijf R.I.M. Bisschops en in het voorjaar bloeien hier die prachtige tulpen. Achter het huis Akervoorde lagen de mooie tuinen met de waterkom. Daar ongeveer is “de scheijdingh van Liss en Voorhout”, op de kaart schematisch aangegeven. Dan volgt het bos met zijn geometrische vijver. Links is de moestuin. De tuinpercelen lopens langs het Mallegat door tot de Loosterweg, waar we rechts voor de brug - waar zich thans de firma Boot bevindt - het “Blijckers Huys” zien. Daar werd dus het linnen-goed gewassen en gebleekt. Alles te samen is 89 morgen 543 roe. De kaart van de Wooninghe Akevoorde is uitgegeven op 21 september 1717, onder-tkend N. van Call.

Het kind van de in 1681 overleden Maarten van Sypesteyn heette Maarten Adriaan. Deze trouwde in eerste huwelijk in 1707 met Margaretha Helena Kaldenbach. Men vindt hen regelmatig op Akervoort, waar op 24 november 1709 hun zoon Johan wordt geboren.²⁴ Maar geheel in pais en vree is alles in en om Akervoorde toch niet verlopen. De weduwe van mr. Maarten, Quirina Pieteron, was zoals boven gezegd hertrouwd met Adriaan Pieteron en deze probeert zijn al of niet gepretendeerde deel van

afb. 4. Detail van afb. 3. In onderste perceel A rechtsonder het huis Akerveorde.

afb. 5. Portret van Maarten van Sypesteyn (1681-1761) door Nicolaas Maes.

afb. 6. Portret van Maarten Adriaan van Sypesteyn (1717-1781), miniatuur op ivoor. Beide in particuliere collectie. Foto's Iconographisch Bureau, Den Haag.

het bezit op Akervoorde veilig te stellen. Zoon Maarten Adriaan van Sypesteyn weigert echter iets af te geven. Dan stapte Adriaan van Pieterse op 3 december 1707 in Den Haag naar de notaris en verzocht hem zich in aanwezigheid van enige getuigen naar Akervoorde te begeven en zijn stiefzoon gerechtelijk aan te zeggen, dat hij op 7 december 1707 zijn meubelen en verdere goederen aldaar zal komen afhalen.²⁵ “En cas van refuus ofte enige empeschement” bij het afhalen zal de notaris “tegen dezelve expresselijk protesteren van alle kosten, schade en intressen, albereids gehad ende geleden, of nog te hebben ende te lijden”. Hoe deze zaak is afgelopen vertelt de geschiedenis niet.

Een regelmatige bron van inkomsten van een buitenplaats was de houtverkoop en die vindt ook op Akervoorde steeds weer plaats. Op 3 november 1716 geldt het bij voorbeeld “het wassende hout op de struik: de olmevagen ende elstevagen, mitsgaders appel-, peer- en kersbomen te ont-ruimen voor 1 januari 1717”. De olmen (iepen) tussen de kavels moeten blijven staan en er mag geen schade worden toegebracht aan de beukenhagen. (Natuurlijk de opgesnoeide haagbeuk, *Carpinus betulus*.) “De kopers zullen hun gekochte mogen schepen in de Sandsloot ende daartoe

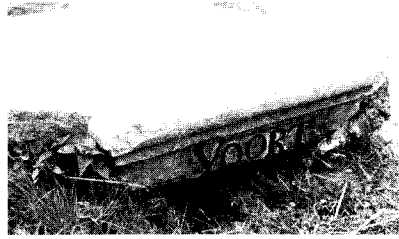
mogen berijden de ordinaire (= gewone) weg (de Akervoorderlaan dus) ende de zuidelijke laan van de plaatse, en geen andere”.²⁶

Boelhuis op Akervoorde, 1717

Evenals zijn vader is ook Maarten Adriaan van Sypesteyn niet oud geworden. Hij overleed te Alkmaar op 25 juni 1717 en werd zoals zo velen zijner familieleden te Hillegom begraven. Hij liet drie zeer jeugdige kinderen na, waarvan de moeder reeds in 1715 was gestorven. Als hun voogden had Maarten Adriaan in zijn testament van 12 juni 1717 aangewezen zijn zwager Joan van Essen, burgemeester van Zutphen, en zijn neef Cornelis Ascanius (11) van Sypesteyn.²⁷ “Op den Huise Akervoord in de Westgeest” hebben deze op 10, 11 en 12 augustus 1717 een groot boelhuis gehouden. Alles wordt verkocht. Men begint buiten: het hooi op rooken (grote oppers), tarwe aan het Mallegat in de Lage Venen, het gras in de weide van de Doolhof met de naweide²⁸ bij de Blekersweide, de gerst op de kroft bezijden de plaats en waar nu de paarden lopen. Dit land werd gepacht door Bart Jacobse van der Son. (Er zijn nog steeds Van der Zonnen aan de Akervoorderlaan woonachtig). Dan nog 14 zakken haver.

De karos wordt voor 210 gulden gekocht door schout Jacob van Dorp. Er is een zwarte merrie: 28 gulden en 10 stuivers, en verder nog diverse andere paarden en tuigen, een mestvork, een roskam met borstel en een teervaatje, vier stuks ossen en vaarzen²⁹ en twintig schapen. In de oranjerie heel veel potten en potjes, visnetten, een draagton en een mand. In huis bedden, rokken en japonnen – Mevrouw Sylvius uit Haarlem koopt voor 30 gulden en 10 stuivers een zijden japon –, manshemden, slopen, lakens, servetten en ledikantbehangsel. Het hele huis wordt leeggehaald, tot de kleinste zaken toe: een triktrakbord, dat door de heer Berkheij uit Leiden wordt meegenomen, een Japanse trekpot, kopjes, schilderijen, blakers, tafels, lijsten, matrassen en een zweep. Ten slotte ook portretten, maar wie deze voorstelden wordt helaas niet vermeld.³⁰

Akervoorde cum annexis is in het bezit gekomen van Cornelis Ascanius (11), een neef van de overleden Maarten Adriaan. Deze was sinds 1685 ook al eigenaar van ‘t Hof van Hillegom, dat echter steeds verhuurd was.¹¹ Inderdaad blijkt Ascanius ook op Akervoorde te hebben gewoond, want pas in 1747 wordt vermeld, dat hij metterwoon naar Hillegom is vertrokken.³¹ Lang heeft zijn verblijf aldaar niet geduurd, want hij is reeds op 26 december 1747 overleden en in de familiegrafkelder in de kerk van Hillegom begraven.

afb. 7. Stenen dekplaten van de twee heepalen.

Akervoorde weer boerderij

De oudste dochter van Comelis Ascanius (11), Anna Jacoba Catarina van Sypesteyn is getrouwd met Antonie Swaens, rentmeester van de Swaluwe (Hoge en Lage Swaluwe).³² Zij werd na de dood van haar vader Vrouwe van Sypesteyn en moet ook op Akervoorde hebben vertoefd. Later is het huis steeds verhuurd. Na haar dood in 1778 wordt namens de voogden over de minderjarige kinderen de boerderij tussen het Mallegat en de Trijnelaen en nog “een land genaamd het Speelmansnest, gelegen aan ‘t duin” verpacht aan Barend van der Voort en vier jaar later aan David Michielse Munnickendam.³³ Akervoorde zelf, het voorste gedeelte, wordt verhuurd aan Huig van Bourgogne (Bourgondië).³⁴ Dat betreft alleen een zijkamer, een binnenkamer en een klein vertrekje, alsmede de stal en de zolder. Maar de zijkamer alleen zolang de beesten op stal staan. Kennelijk wilden de verhuurders voor zich zelf ook enige woonruimte in gereedheid houden.

Het achterste gedeelte van Akervoorde met wat bijhorend land wordt verhuurd aan Harman Mens of **Menssen**, tuinder, die zelf als “harme mense” het contract ondertekent, 2 november 1781. Hij mag met zijn goed naar de schuit of markt over de laan en alzo het voorste hek uitrijden. Intussen houdt Akervoorde op een buitenplaats te zijn. Op 18 december 1783 wordt “een grote quantiteit eiken- en beukenbomen, zwaar essen- en elshakhout, op en om de landen van de hofstede Akervoort verkocht.³⁴ Het wordt kaal om Akervoorde.

Wel worden “aan de huising van Aakenvorte” regelmatig kleine herstelwerkzaamheden verricht. In 1788 is er metselwerk en heeft Comelis van Brake1 “gesudeert in de kielen op Akevoord. Aan sudeer en arbeysloon 1 gulden en 16 stuivers”. Van Brake1 heeft dus op de inspringende hoeken, waar de dakvlakken elkaar raken, het lood nieuw gesoldeerd. Ook wordt de pomp “aan ‘t Heerehuys” gerepareerd. In 1792 levert Daniel Guldmonds verf en is de timmerman weer bezig. Jan Schenk levert “hengsels, krikken en dreppelijzers”. En zo gaat dat maar door.³⁶

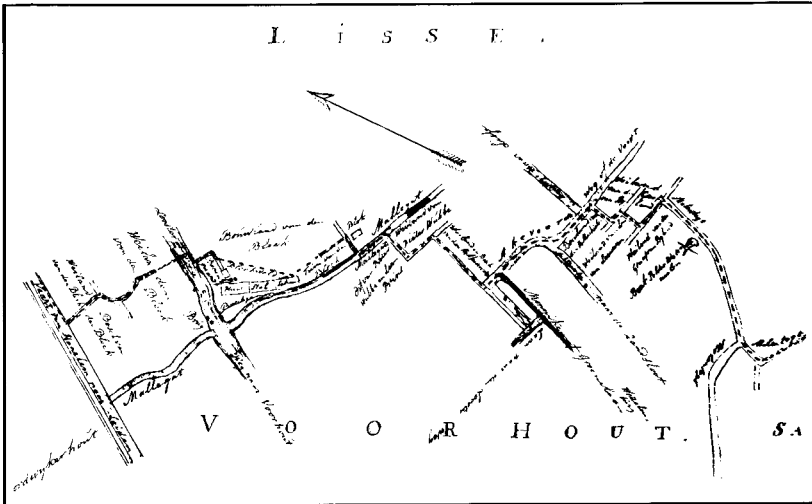
De families Brender à Brandis en Pels Rijcken

Als eigenaars van Akervoorde met de omliggende landerijen komt nu een aantal nieuwe namen naar voren, namelijk Brender à Brandis³⁷ en Pels Rijcken.³⁸ De weduwe van Comelis Ascanius (111) van Sypesteyn, Charlotte A. Kelderman, was namelijk hertrouwd met Christoffel Christiaan Brender à Brandis, terwijl de aangetrouwde tante van Anna Jacoba Catharina van Sypesteyn, Anna Swaans, gehuwd was met Laurens Pels. Bovendien is Sara Clara Pels getrouwd met Johannes Adrianus Rijcken. Verder is hun zoon Christiaan Pels Rijcken gehuwd met Catharina Maria barones van Heeckeren van Brandsenburg. Al die diverse familieleden blijken in de ongedeelde boedel van Akervoorde geïnteresseerd, totdat in 1855 Gerhard Christian Coenraad Pels Rijcken, luitenant ter zee, & Consorten te Breda, tot verkoop overgaan.³⁹ De Huizinge Ackervoorde zelf met naaste omgeving komt aan Hendrik Janse van Lierop, tuinier, wonende te Hillegom. De huismanswoning tussen de Catharijnelaan en het Mallegat met bijbehorende landerijen worden gekocht door Dirk en Simon Prins, tuinders te Voorhout.

In 1817 troffen we op Akervoorde nog aan Harmen Mens(e) met Claasje Kortemuller en hun zoon Hermanus, getrouwd met Jannetje van der Linden met hun talrijke kroost.⁴⁰ Vader Harmen is kort daarop gestorven en in 1825 is ook Hermanus overleden. Dan wonen nog in het huis aan de Voort nr. 34 de weduwe van Hermanus Mens en Dirk Mens, eveneens tuinier, getrouwd met Helena Ruigrok.⁴¹ Altijd twee gezinnen op Akervoorde. Dirk trekt in 1860 naar Voorhout. Daarna komt hier Henricus van Lierop uit Hillegom met Elisabeth Heemskerk, terwijl in het tweede huis, 34a, daarachter, een ongehuwde wasvrouw, Grietje Geers, en diverse arbeidersgezinnen wonen.⁴¹

Berbee

Niet ver van Akervoorde verwijderd, bij de hoek van de Akervoorderlaan en de Achterweg woonde de tuindersfamilie Berbee, afkomstig uit Overveen.⁴¹ De naam Berbee doet een Franse afkomst veronderstellen en inderdaad vinden we in de doop-, trouw- en begrafenisregisters in het Gemeentearchief te Haarlem zo'n familie als "Waaals" genoteerd, en wel onder de meest uiteenlopende naamsvarianten: Berbé, Barbe, Barbeij, Barbée, Berbe, Barbet, Berrebeë en zelfs als Barbin, Berrewey of Derbee. Of de katholieke familie Berbee of Barbée, die zich in de eerste helft der vorige eeuw in Lisse gevestigd heeft tot ditzelfde geslacht behoort, is zeer twijfelachtig. In Overveen schrijft men in de r.k. trouw- en doopboeken alsmede in het notarieel archief steeds "Berben".⁴² Men zou willen, dat er Berber

afb. 8. Kaartje van de grens tussen Lisse en Voorhout door J. van Beek, 1878. Archief Parochie St. Agatha, Lisse, inv. nr. 4.

stond, hetgeen in het Frans ook als Berbee wordt uitgesproken, maar het staat er niet.

Pieter Berbee was op 28 augustus 1789 te Overveen geboren als zoon van Jan Harmze Berben en Antje van Velsen, die op 2.5 januari 1778 te Bloemendaal in het huwelijk waren getreden.⁴² Jan Harmse was een zoon van Harmen Jansz. Berben, die op 15 november 1744 voor de pastoor van Bloemendaal trouwde met Geertruy Gerrits. De herkomst van Harmen Jansz. is in Overveen en omgeving niet te vinden, maar in Midden-Limburg, met name in Bom, Baexem en Heythuysen, kwam de naam Berben regelmatig voor.⁴³ Nu is het bekend, dat in de achttiende eeuw verscheidene bewoners van het schrale Limburgse land naar de omgeving van Haarlem trokken, om met name in de vele daar gevestigde blekerijen werkzaam te zijn. Aldus zullen we de herkomst van het geslacht Berben/Berbee wel in Limburg moeten zoeken. Genoemde Pieter trouwde met Anna Helena Seysenaar of Sijzener, akkerbouwster, in 1809 - de naam verraadt het al - te Hillegom geboren. De derde van de acht kinderen, eveneens een Petrus of Piet, geboren 17 augustus 1833, trouwde met Johanna van Lierop, geboren te Hillegom op 18 juni 1841 als dochter van de reeds genoemde Hendrik Jacobus van Lierop en Elisabeth Heemskerk.⁴¹ Alweer van die echte Hillegomse namen. Het oog der liefde behoefde niet ver te kijken; schoonvader Van Lierop was sinds 1855 eigenaar van het nabij gelegen

Akervoorde. Aldus zijn door dit huwelijk de Berbee's op Akervoorde gekomen.

Wijlen Jan Damen herinnerde zich het oude Akervoorde nog goed. Voor de boerderij lag een stuk duin en aan de weg stonden twee stenen inrijpalen met het opschrift "Akervoort". (De beide dekplaten zijn een aantal jaren geleden weer uit de grond opgespit en liggen nu terzijde van de inrit.) Akervoorde was een oude boerderij. In het voorste deel woonde Jan Berbee, in het achterste deel zijn vader Piet, geboren in 1872.

In 1922 kwam Akervoorde enige tijd in het bezit van de bloembollenkweker Jan Pereboom. In die jaren moet het oude huis zijn gesloopt. Mevrouw A. Pereboom-Veldhuizen van Zanten bezit nog een aantal ingelijste tegels, die van Akervoorde afkomstig zijn. Maar de heer Peereboom stierf vroeg en korte tijd later kwam Akervoorde weer aan de familie Berbee. Leo Berbee Jansz., als boeren- en tuinderszoon op Akervoorde geboren, en diens zoons hebben het bollenbedrijf krachtig uitgebouwd en thans bezit "Leo Berbee & Zn B.V." met name door zijn lelies en zijn Hippeastrums ofwel Amaryllissen een wereldvermaardheid. Al lijkt de naam Akervoorde hierbij verloren te gaan.

AANTEKENINGEN

1. C. Hoek in "Ons Voorgeslacht", juni 1974, nr. 233, p. 134. Een "lijdweg" is een weg waarlangs men gaat. De breedte werd soms op 16 voeten bepaald. Het woord "aker" is moeilijker te verklaren. De betekenis "akker" of "aker" (eikel) is niet mogelijk, omdat men dan in de oudste vormen tenminste een *r* zou mogen verwachten. Was de naam dan oorspronkelijk afgeleid van het latijnse "aqua" (water), zoals men ook bij "de Lage Ake" te Warmond veronderstelt? We weten het niet. (Met dank aan het P.J. Meertens-Instituut te Amsterdam.)
2. Het oude register van Graaf Florens, fol. 89. ARA, Arch. Leeuwenhorst; charter, ongenummerd.
3. ARA, DTB Lisse, ger. doopboek, 26 juni 1607.
4. Zie de kaarten van Floris Balthasars en Balthasar Florisz.
5. Notities van Ir. A.F. de Graaff.
6. A.M. Hulkenberg, *Keukenhof*, Holl. Studiën nr. 7, p. 15 e.v.
7. Notities Ir. A.F. de Graaff, 1674.
8. GA Lisse, Verpondingsregister nr. 69 (1657), nr. 72 (1672).
9. Id. nr. 77, nr. 80 (1708). ARA, RA Lisse 9, fol. 198, Willem Gerrits Spielman verkoopt percelen aan Jacobus Sprong, Heer van Sluipwijk (1673).
10. A.M. Hulkenberg, Kent *U* ze nog, *de Sassenheimers*, Zaltbommel, 1978. nrs. II. 13. 14. 58.
11. Id., *'t Hof van Hillegom*, Alphen a/d Rijn, 1978, p. 8 en p. 16 e.v.
12. GA Haarlem, Fam.arch. Van Sygesteyn, nrs. 1522 en 1524.
13. Ib. nrs. 276, 279 en 282.
14. Kohier Hoofdgeld, GA Leiden, secr. arch. nr. 7542
15. ARA, RA Lisse nr. 10. fol. 193 e.v.
16. De Westgeest of Westergeest lag aan de zuidzijde van Lisse, ten westen van de Heereweg.
17. ARA, RA Lisse nr. 11, fol. 242 e.v.; vgl. aant. 1.
18. Het woord *notweg* houdt verband met & woorden *genot* en *genieten*. Een weg dus waarop men zekere rechten, bijvoorbeeld overpad *geniet*.

19. Woonachtig op het Huis Oud-Alkemade, juist binnen Warmond.
20. Aant. 11, *o.c.* p. 38. ARA, Arch. Heerl. Hillegom nr. 5.
21. GA Lisse nr. 76 (1668).
22. A.M. Hulkenberg, *Zanduliet*, Alphen a/d Rijn, 1982, p. 37 en elders.
23. S.J. Fockema Andreae e.a., *Kastelen in Rijnland*, Leiden, 1952, p. 67. A.G. v.d. Steur, *Heeren en Bueren*, Leiden, 1969, p. 63-72.
24. S.M. van Zanten Jut, *Inventaris Fam.arch. Van Sypesteyn*, deel II, Nieuw Loosdrecht, 1969, p. 318/19.
25. GA Haarlem, Fam.arch. Van Sypesteyn, nr. 374.
26. ARA, RA Lisse nr. 66, fol. 21.
27. Over de moeilijkheden tussen hen beiden omstandig in Fam.arch. Van Sypesteyn, nr. 376.
28. Het etgroen, tweede grasgewas dat na het maaien opkomt.
29. Jonge koeien die nog niet of pas één keer gekalfd hebben.
30. De portrettencollectie bevindt zich op het kasteel Sypesteyn te Nieuw-Loosdrecht.
31. GA Lisse, inv.nr. 219, nr. 37.
32. *Genealogische kwartierstaten van Ned. geslachten*, Tweede serie (1X68-1870). Noot 24, dl 1, p. 52. Ib. 154.
33. Fam.arch. Van Sypesteyn, nr. 1.534.
34. Ib. nr. 394.
35. Zie over de bloembollenkweker Daniel Guldemon, A.M. Hulkenberg, *Kent U ze nog, de Lissers*, Zaltbommel, 1974, nr. 35 en 70.
36. Fam.arch. Van Sypesteyn, nr. 395 en 396.
37. H. de Jager, "De Brielsche Vroedschap in de jaren 1618-1794", *Alg. Ned. Familieblad* (1895), p. 199. Fam.arch. Van Sypesteyn, nr. 396.
38. *Ned. Patriciaat* 1904, p. 331 e.v. *Ned. Adelsboek* 1942, p. 400.
39. Kadaster 's-Gravenhage. Zie arch. Keukenhof nr. 59.
40. Fam.arch. Van Sypesteyn, nr. 1538.
41. GA Lisse, Bevolkingsregisters. Id. kadasterkaart, getekend door W.J. van Campen, 1890.
42. RA Haarlem, DTB en notariële archieven. Wanneer op 9 februari 1823 een jongere broer van Pieter, Henrirus, te Hillegom in het huwelijk treedt met Maria van Opzeeland leest men in de huwelijksakte: "Henricus Berben, jongeman, ook genaamd Berbe".
43. E.M.A.H. Delhougne e.a., *Genealogiën*, deel II (1958) en deel III. In Limburg is de voor-naam Berbe of Berbken (Barbara) zeer bekend. Sint Barbara gold o.m. als de patrones der mijnwerkers. Het kwam vroeger vaker voor, dat kinderen naar de moeder vernoemd, indien haar familie bekender was of als belangrijker gold. Zo kan met een zwakke genetief-n de naam Berben, d.i. zoon van Berbe, zijn ontstaan.

EEN MOORD OP HET BRAASSEMERMEE

door

Hans van der Wereld

Op 28 februari 1805 deed de 31-jarige Dirk Wesselman uit Roelofarendsveen in de dwarsloot, die op de Hemsloot bij de Braassemmeer uitkomt, een lugubere vondst. Even ten zuiden van genoemde sloot vond hij een lijk. Wesselman voer direkt weer weg om Dirk de Koning, die in de nabijheid van de Hemsloot op zijn tuin aan het werk was, te gaan halen. Toen Wesselman aan land stapte, liep hij Jan van den Berg tegen het lijf, aan wie hij zijn lugubere vondst meldde. Van den Berg was bereid om met Wesselman mee te gaan om het lijk op te halen. Ze bevestigden een touw om de arm van het lijk en zo, de dode achter hun vaartuig aanslepend, voeren ze naar de kant. Daar aangekomen ging Dirk Wesselman bij de baljuw van Alkemade aangifte doen.

Er volgde een lijkschouwing door de chirurgijn F.A. Molenaar uit Oude Wetering, Jan Verhagen en Klaas Janszoon van der Meer, schepenen van Alkemade, waren daarbij tegenwoordig. Ze verklaarden voor de rechtbank van Alkemade dat zij aanwezig waren geweest bij de lijkschouwing, die plaats had in de schuur bij het huis van Louris van Egmond, aan het zuid-einde van Oude Wetering. De beide getuigen verklaarden dat het lijk even boven de knieën gebonden was met een zogenaamde koestring en dat er om het middel een stuk puin, bestaande uit elf stenen, was gebonden. Bij de ontkleding van de dode was gebleken dat het om een man van tussen de twintig en dertig jaar ging. Het lijk was gekleed in een donkergroene lakense rok, een blauw lakens vest, een damasten vest, een linnen hemd en daarover heen nog een tweetal hemden die verschillend waren gemerkt, namelijk *MF* en *AF*. Om de hals had de dode een geruite zijden doek met een rode rand en op het hoofd een ronde muts. De overledene droeg voorts een bruine broek met linnen knoopjes, een witte linnen onderbroek en wollen kousen. Bij de lijkschouwing kreeg men het ernstige vermoeden van een misdrijf, daar men de keel vond doorgesneden.

De 21ste mei liet de baljuw van Alkemade aan schout en schepenen weten dat laat in de middag van de vorige dag een man bij hem was geweest, die hem had gevraagd of er honderd gulden te verdienen was als

hij hem vertelde wie de dader van de moord was. De baljuw antwoordde daarop dat als hij de moordenaar aanwees en de dader in handen van de justitie kwam en van het feit overtuigd werd, hij de honderd gulden zou ontvangen. Daarop zei de onbekende dat de vermoorde Wilhelm Fischer heette en Heinrich Helmich uit Woubrugge de moordenaar was. De volgende dag, 22 mei, gaf de Alkemadese baljuw hiervan kennis aan zijn collega te Woubrugge.

Twee dagen later, op 24 mei 1805, vergaderden in het rechthuis van Woubrugge de baljuw en de welgeboren mannen van Esselijkerwoude. Na het spannen van de vierschaar werd door de baljuw kennis gegeven van het feit dat hij een missive had ontvangen van de baljuw van Alkemade, die de kennisgeving inhield van de naam van de vermoorde. De baljuw had Heinrich Helmich dezelfde avond in diens woning aangesproken en hem gevraagd of Wilhelm Fischer, een halfbroer van Helmichs vrouw, in het najaar van 1804 enige tijd bij hem had gelogeed en of hij ook wist waar Wilhelm zich thans bevond. Heinrich had daarop geantwoord dat Wilhelm wel een week of zeven bij hem in huis was geweest en zich nu in Schiedam bevond, waar hij werk had gevonden in een "brandery". Op 2 maart had hij een brief van hem ontvangen (bijlage). De baljuw kreeg die brief van Wilhelm aan Heinrich direkt mee. Er stonden geen datum en plaats in het schrijven, maar wel dat Wilhelm 10 februari van Katwijk was vertrokken. Toch verdacht de baljuw Heinrich sterk en vond het raadzaam om hem in voorlopige hechtenis te nemen. De brief moest vals zijn, omdat Wilhelm al lang voor 10 februari was vermoord en deze brief dus nooit geschreven kon hebben. Heinrich werd naar aanleiding van deze bevindingen door de welgeboren mannen van Woubrugge nader aan de tand gevoeld. Hij bleef in arrest, want men zou verder procederen.

Eveneens op 24 mei werden enkele mannen gehoord door Jacob Kroon en Gerrit Roos, welgeboren mannen van Esselijkerwoude. Jan Fischer, als arbeider werkzaam in Wilnis, vertelde dat hij zo'n tien weken voor Pasen 1805 met bode Barend Brouwer een brief, gericht aan Heinrich Helmich in Woubrugge, had meegegeven. Hij informeerde daarin naar de tegenwoordige verblijfplaats van zijn broer Wilhelm, daar die al enige maanden spoorloos was. Heinrich had geantwoord dat hij Wilhelm op de schuit van Oude Wetering naar Amsterdam zou brengen, maar dat dat niet kon omdat het water dichtgevroren was. Heinrich deed het daarbij voorkomen alsof Wilhelm die brief had geschreven. De brief was op de Woubrugse rechtbank aan Jan Fischer getoond, maar die verklaarde dat de brief vals was; het handschrift en de ondertekening waren niet die van zijn broer. Jan verklaarde verder dat hij samen met zijn broer Gerrit in Oude Wetering de kleren had gezien van de onder Alkemade vermoorde man. Hij en Gerrit

herkenden tot hun ontzetting deze kleren als zijnde die van hun vermiste broer. Ze twijfelden er dan ook geen ogenblik aan of de vermoorde man was hun broer Wilhelm.

Ook de 36-jarige veenarbeider Jan Brunske legde een getuigenis af. Hij verklaarde onder ede dat in maart 1805 op de dorsvloer bij Comelis Kopje op het zuideinde van Woubrugge aan de westzijde van de Woudwetering een gesprek was ontstaan tussen hem en ene Jan Hendrik Veene. Jan Brunske had, al pratend over de moord, tegen Jan Veene gezegd: “Jan, die man heeft dezelfde kleren als de bij jou thuis gelegen hebbende Wilhelm Fischer. Je moest er daar eens van spreken, want het is zonder twijfel Marie (de vrouw van Heinrich Helmich) haar halve broer”.

Een paar dagen later had Jan Hendrik Veene tegen Jan Brunske gezegd dat Heinrich Helmich een brief uit Schiedam van Wilhelm Fischer had gekregen, waarin deze schreef waar de negen gulden, die in zijn broek, die op zolder had gelegen, waren gebleven. Jan Hendrik vertelde dat Heinrich toen ook een bedrag van zestien gulden was kwijtgeraakt. Hij moest dat maar niet tegen de baljuw vertellen, want anders zou hem dat ook nog geld gaan kosten.

Verder werd de 44-jarige in Munsterland geboren, maar thans in Nieuwveen als slootschieteer werkzaam zijnde Jan Hendrik Veene gehoord. Omstreeks acht dagen voor de Woubrugse kermis van het jaar 1804 was bij Heinrich Helmich een zekere Wilhelm Fischer in huis gekomen. Jan Hendrik woonde daar toen al een week of drie. Wilhelm bleef ongeveer tien weken bij zijn zuster en zwager logeren en wilde toen weer naar Duitsland terug. Veene had gezien dat Wilhelm op de dag van zijn vertrek zo omstreeks het middaguur ten huize van Heinrich Helmich zijn geld op tafel had gelegd om het te tellen en dat het om ongeveer drieënveertig gulden ging. Van dat bedrag had hij drieëntwintig gulden in een zakje opgeborgen dat hij in zijn vest stak. Deze vestzak naaide hij vervolgens dicht. Het andere geld rolde hij in een stuk papier en dat pakje stopte hij in een andere vestzak.

Heinrich had zo omstreeks half vier zijn zwager met een bootje weggebracht. Hij was die dag koortsig en dus zwak. Omstreeks zeven uur was Heinrich weer thuis. Op de vraag van zijn vrouw waar hij haar broer had gebracht, antwoordde hij naar Oude Wetering, maar dat de boot naar Amsterdam al vertrokken was. “Waarom heb je hem dan niet mee teruggebracht?”, vroeg ze, maar Heinrich antwoordde dat Wilhelm dat niet had gewild. “Ik heb hem aan een man overgegeven om hem alsnog op de schuit van de Oude Wetering te brengen en daarvoor heb ik die man een schelling gegeven”. Heinrich had er nog bij verteld dat hij die man niet kende. Over deze handelwijze van haar man maakte Marie zich ernstig zorgen.

Heinrich had, twee dagen nadat hij Wilhelm had weggebracht, tegen

Veene gezegd dat hij zestien gulden miste. Hij had daarop al zijn geld nagegeld en was daarbij tot de ontdekking gekomen dat uit een broek die op zolder lag negen gulden was verdwenen. Veene had daarop gezegd dat hij dat bij de baljuw zou gaan aangeven. Maar daar wilde Heinrich niets van weten, want hij dacht dat hem dat nog meer zou gaan kosten.

Veene verklaarde voorts dat hij begin maart 1805 op de dorsvloer van Cornelis Kopje was geweest, waar een zekere Jan Brunске toen aan het dorsen was. Brunске sprak met Veene over de vermoorde man en zei: "Jan, jij moet toch eens in je slaapstee zeggen dat zij de kleren van de vermoorde man eens moeten gaan zien, want men zegt algemeen dat het de kleren van Wilhelm Fischer zijn". Veene bracht de boodschap nog dezelfde dag aan Helmich en zijn vrouw over. Marie werd kwaad en zei: "Wie heeft je dat gezegd?" "Jan Brunске", was het antwoord. Marie: "0, Jan zegt zo veel!" Jan Hendrik Veene verklaarde verder dat Heinrich hem in de namiddag zei dat hij een brief van Wilhelm had gekregen waarin stond dat deze zich in Schiedam bevond. Hij verzocht zijn zwager om dat aan zijn moeder in Duitsland te schrijven. Heinrich zei dat hij dat zou doen, maar daarin niet zou schrijven hoe Wilhelm het bij zijn zuster en zwager in Woubrugge had gehad.

Ten laatste verklaarde Jan Hendrik Veene nog dat Heinrich Helmich, toen zij - nog voordat Wilhelm in het Braassemermeer was gevonden - eens uit de katholieke kerk in Roelofarendsveen kwamen, dat, volgens een getuigenis van de bode, Wilhelm Fischer nog niet in het noorden van het land was gekomen. Heinrich zei tegen Veene: "Ik wou wel om een ik weet niet hoeveel geld dat ik Wilhelm nooit had weggebracht".

Jan Hendrik Veene ondertekende zijn verklaring met een kruisje; hij kon dus hoogstwaarschijnlijk niet lezen en schrijven.

Op 27 mei werd Heinrich Helmich door het college van welgeboren mannen van Esselijkerwoude verhoord. Op de vraag of hij ook een bijnaam had, antwoordde hij dat men hem ook wel "Rieks" noemde. Gevraagd werd hem ook of hij "thuisleggers" (= kostgangers) hield. Heinrich bevestigde dat. Ook bevestigend antwoordde hij op de vraag of in het najaar van 1804 een zekere Wilhelm Fischer bij hem had gelogeerd. Heinrich kon niet precies zeggen wanneer Wilhelm bij hem gekomen was; mogelijk een week of vier voor Allerheiligen. Wilhelm bleef een week of zeven. Hoe was Wilhelm uit Woubrugge vertrokken, per rijtuig, per schuit of te voet? Heinrich zei dat hij zijn zwager tot aan de eerste zaagmolen van Oude Wetering had gebracht. Op de vraag waar Heinrich en Wilhelm uit elkaar waren gegaan antwoordde de eerste: "Tussen de eerste zaagmolen van Oude Wetering en het overzet op het zuidende van Oude Wetering". Heinrich vertelde verder dat hij daar een man met een schuitje tegenkwam, waaraan Wilhelm vroeg of de schuit van Oude Wetering naar Amsterdam

al weg was, wat de vreemdeling bevestigde. Hij zei ook dat die te Leimuiden weer zou aanleggen, maar dat hij nog wel kans zag om Wilhelm op de Amsterdamse boot te krijgen. Wilhelm gaf de man wat geld en stapte over in een ander vaartuig. Wilhelm zou via de hoofdstad naar Osnabrück reizen. Heinrich kon niet zeggen of Wilhelm daar ook inderdaad was aangekomen. Wel vertelde hij dat hij op 2 maart 1805 een ongedateerde brief van Wilhelm uit Schiedam had gekregen, op de dijk bij Piet van Driel. Heinrich had op die brief niet geantwoord. Hij bevestigde ook dat Jan Hendrik Veene gelijktijdig met Wilhelm in zijn huis had gelogeed. Gedurende welke periode precies wist Heinrich zich niet meer te herinneren. Hij bekende ook dat hij met Veene over deze brief had gesproken, maar daar eigenlijk geen reden voor had. Heinrich had tevens met Jan Hendrik Veene over de uit het water gehaalde vermoorde man gesproken en wel toen hij eens uit de kerk te Roelofarendsveen kwam. Hij had toen gezegd: "Ik wou wel om een ik weet niet hoe veel geld dat ik Wilhelm niet had weggebracht". Heinrich zei niet te weten of Jan Hendrik Veene tegen hem en zijn vrouw niet had gezegd dat hij vast geloofde dat de vermoorde man Wilhelm Fischer was, omdat de kleren volkomen overeen kwamen met die van Wilhelm. Hij wist ook niet of de diender de linnenmerken van de kleding van Wilhelm ooit aan hem had getoond.

Nu kwam de bekentenis. Op de vraag of er redenen waren waarom hij zo onverschillig was, kwam het hoge woord eruit: "Ik zal het maar zeggen, ik heb het gedaan!" Daarna barstte hij in snikken uit. Uit hoofde van dit antwoord vond men het onnodig om het verhoor voort te zetten. De bekentenis van Heinrich Helmich had plaats op 27 mei 1805. Heinrich werd weggevoerd teneinde enige ogenblikken de tijd te hebben om tot bedaren te komen, waarna hij geacht werd beter in staat te zijn om zijn daad nader toe te lichten. Na enige tijd kwam hij weer in de rechtkamer waar hij een volledige bekentenis aflegde.

Die bekentenis hield het volgende in: op zondagmiddag 18 november 1804 zou de toen 27-jarige arbeider Heinrich Helmich, wonende te Woubrugge, even ten noorden van het weeshuis, zijn toen 26-jarige zwager Wilhelm Fischer omstreeks vier uur naar de boot naar Amsterdam brengen. Deze boot had in Oude Wetering een aanlegplaats. Wilhelm Fischer had enige tijd bij zijn zuster en zwager in Woubrugge doorgebracht en zou weer naar zijn moeder in de buurt van Osnabrück reizen. De twee mannen waren met de boot van Heinrich in de richting van Oude Wetering gevaren, toen ze bij de Hemsloot een paar eenden zagen zwemmen. Heinrich, die een jachtgeweer dat geladen was met eendehagel, bij zich had, wilde de vogels neerschieten. Hij zei tegen Wilhelm: "Loop jij uit de boot en jaag die vogels op, dan zal ik ze neerschieten". Wilhelm voldeed aan het verzoek en stapte

afb. 7. Detail van de kaart van het hoogheemraadschap van Rijnland door J. Kros, 1855.

uit het bootje. Op dat moment ging de snaphaan van Heinrich onverwachts af. Daarbij werd Wilhelm in zijn rechterarm getroffen. Heinrich schrok en stapte ook uit zijn boot. Hij zag dat Wilhelm zijn arm niet meer kon bewegen en dat er een groot gat in zijn kleding was ontstaan. Hij werd bang en wist niet zo gauw wat te doen. Het zal een vlag van verstandsverbijstering zijn geweest dat Heinrich zijn mes trok en zijn zwager daarmee de keel afsneed. Wilhelm viel, zonder enig geluid te geven, in het water van het Braassemermeer.

Heinrich ging terug naar zijn boot, voer naar de kant en zocht daar een paar zware stenen. Hiermee voer hij terug naar de vermoorde. Heinrich zocht de zakken van zijn zwager na en vond daarin een bedrag van vijfenveertig gulden. Vervolgens brak hij de beide benen van Wilhelm, waarna hij met een touw, dat toevallig in de boot lag, de gevonden stenen om het middel van Wilhelm bond. Daarna smiet hij het ontzielde lichaam in het water. Ook de reiszak, waarin de kleren van de vermoorde zaten, werd door Heinrich in het water geworpen. Zonder nog een keer om te kijken, voer hij op zijn gemak terug naar Woubrugge en arriveerde daar om een uur of zeven.

Aan zijn bekentenis voegde Helmich toe: "Ik verklaar en beken diens halve dat ik mij schuldig heb gemaakt aan een afgrijselijke moord, zonder dat ik iets ter mijne verschoning weet in te brengen, alleen inroepende ben de vergeving van het opperwezen en de clementie voor zoverre mogelijk van de rechter".

De baljuw van Alkemade werd verzocht omdat Helmich de moord onder diens jurisdictie had gepleegd deze in Woubrugge af te halen, hetgeen op 30 mei gebeurde. Alkemade moest wel aan Woubrugge de tot dusver gemaakte kosten in de zaak-Helmich betalen. De baljuw had, midden op de Westermeer gekomen, de gevangene in de stuurstoel van de boot geroepen en hem gezegd: "Nu wij op de hoogte zijn van de moord die je begaan hebt, wijs mij dan eens de plek". Op de hoek van de Noorderhem gekomen, zei Helmich: "Daar achter de akkers heb ik het gedaan", beduidende dat hij daar om de hoek in het zuidoosten de sloot was ingevaren, dus op de plaats waar Wilhelm Fischer gevonden was.

Op 31 mei 1805 werd Heinrich voorgeleid voor het gerecht van Alkemade. Hem werd eerst gevraagd of hij nog wat had toe te voegen aan zijn eerder afgelegde bekentenis. De rechtbank had nog wel enige vragen. Op hun vraag hoe laat Heinrich Wilhelm had vermoord, antwoordde hij: half vijf. Hoe kon het dan zijn dat hij op dat tijdstip de eenden kon zien, het was toen immers al donker? Heinrich antwoordde dat hij binnendoor was gevangen. Omdat hij zijn snaphaan bij zich had reeds de vraag hoe hij wist dat er op dat uur eenden in de Hemsloot zwommen, daar men in dit seizoen van

het jaar nooit eenden in bossen of sloten vindt. “Toch waren ze er”, hield Heinrich vol, “ze lagen in de sloot die langs de akkers voert”.

Had hij dat Wilhelm maar niet wijs gemaakt, opdat het op zo'n manier makkelijker was om hem om te brengen? Heinrich bleef bij zijn eerdere bewering. Zijn geweer was afgegaan toen hij het oppakte en zich omdraaide. Hij bekende ook dat hij de brief die hij had gezegd op 2 maart van Wilhelm Fischer te hebben ontvangen zelf had geschreven uit angst dat zijn daad anders zou uitkomen. Heinrich beaamde, dat de getoonde brief die was welke hij had gevonden.

Gevraagd werd Heinrich of Jan Veene ten tijde dat hij bij Heinrich Helmich in de kost was, geen geld uit zijn kleding was kwijtgeraakt. Ook dat beaamde Helmich. Of Helmich dat dan zelf niet had weggenomen? “Nee, wij waren ook zestien gulden kwijt, zo waarachtig als ik hier op deze stoel zit”, antwoordde hij. Heinrich zei verder, toen hem dat gevraagd werd, dat Wilhelm ten tijde van de moord geen horloge bij zich droeg. Of Wilhelm er thuis ook niet een had? “Ja, maar bij ons zijnde is hij ook naar Bleiswijk geweest en sedertdien heb ik geen horloge meer van hem gezien”.

De rechtbank wilde ook graag weten wat Wilhelm aan zijn voeten had ten tijde van de moord. “Holblokken” (= klompen), was het antwoord, maar die had Heinrich ook in het Braassemermeer gegooid. Omdat Heinrich geen schoenen noemde, wilde de rechtbank van hem vernemen of Wilhelm wel schoenen met bijvoorbeeld zilveren gespen had. “De schoenen waren in de reiszak, maar daar zaten geen gespen op. Ik heb ook nooit gespen gezien, zolang hij bij me was”, antwoordde Heinrich.

Was hij niet expres de Hemsloot opgevaren om Wilhelm met voorbedachten rade te vermoorden? De Hemsloot ligt immers niet op de route van Woubbrugge naar Oude Wetering. Heinrich antwoordde dat alles was gebeurd zoals hij al eerder had verteld. Als hij dan niet expres de Hemsloot was opgevaren, waarom had hij hem dan de hals afgesneden? “Omdat ik zo benauwd was dat het uit zou komen en ik dacht: dan is hij weg”, zei Helmich.

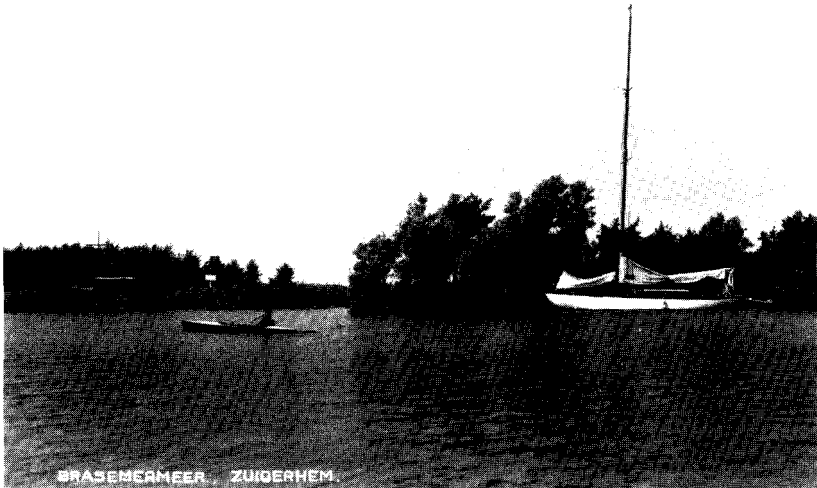
Hierop werden Heinrich de kleren van Wilhelm getoond en werd hem gevraagd of het inderdaad de kleren van zijn zwager waren. “Ja, de kleren ken ik zo nauw niet, maar de rok is het en het vest waar ik de zakken uitgesneden heb”. Ook de bonk puin, die hij om Wilhelms middel had gebonden, werd hem getoond en ook daarvan zei Heinrich dat het de bewuste bonk was. Hoe kwam hij aan de touwen, werd gevraagd toen deze hem getoond werden. “Die had ik zaterdag in de boot laten liggen. Die gebruikte ik om goed in te halen als ik bij Piet van Driel dorstte”. Of het geen heugeltouw was? “Nee!” Zat er dan geen roet aan? “Dat weet ik niet. Wij hebben nooit geen heugeltouw gehad”.

Had Wilhelm geen goederen bij zich? Hij ging immers naar huis. “Ja, in zijn reiszak had hij goed”. Wat Wilhelm precies bij zich had, kon Heinrich niet zeggen. Wilhelm had ook geen laarzen bij zich. Die had Heinrich al die tijd dat Wilhelm bij hem was gelogeerd ook nooit gezien. De reiszak met inhoud had hij in het meer gegooid, een eindje van de houtakkers af, in de richting van zijn huis. Hij had de goederen niet willen behouden, omdat dan de daad des te eerder uit zou komen. Het geld had hij inmiddels gebruikt. Over het hele geval had Helmich ook nooit met zijn vrouw gesproken.

Nu werden de merken in Wilhelms hemden aan de verdachte getoond met de vraag of hij daar soms kennis van had. Dat kon hij niet zeggen, omdat hij de merken nooit had gezien. Gevraagd werd of Heinrich de afgelopen winter 's nachts soms nog in het zomerhuis van Gerrit Roos te Woubrugge was geweest. Ook hierop antwoordde Heinrich ontkennend. Hij was ook niet bij Martinus Veldhuizen geweest, evenmin in de polder bij Teunis Maaskant.

In het voorjaar van 1805 was het zes jaar geleden dat Heinrich uit Duitsland vertrokken was. Hij had een zomer onder Amsterdam gemaaid en woonde sindsdien in Woubrugge. Hij was nog terug naar zijn geboorteplaats gegaan, omdat hij daar was getrouwd, maar zijn vrouw wilde niet terug naar Duitsland. Hij was zes weken in rijksdienst in Paderborn geweest, maar daar afgedrost. Hij deserteerde daar alleen, twee anderen en een die als kleine knecht in de stad met hem diende, waren al eerder vertrokken. De kleine knecht met wie Heinrich in de stad had gewerkt, heette Pieter Hesse. De andere twee die deserteerden, kende hij niet, maar hij wist wel dat zij uit Paderborn afkomstig waren. De kleine knecht was met twee broers uit Amsterdam naar huis gegaan. Hij had dienst genomen op een schip. Vandaar was hij naar Munsterland teruggereisd. De rechtbank vroeg Helmich of hij een jaar of twaalf eerder niet met ene Frans Otto onder de keurvorst van Keulen had gediend en wat er van Frans geworden was. Heinrich zei dat hij niet wist dat Frans' achternaam Otto was. “Ik heb hem niet eerder gekend dan toen we samen weggingen. Ik heb zes weken gediend. We zijn samen naar huis gegaan en toen wij een dag of drie thuis waren, zijn we naar Lipstadt gegaan. Hij is daar gebleven en ik ben weer naar huis gegaan. Vervolgens ben ik weer naar Lipstadt gegaan, maar, omdat de gedrosten daar opgelicht werden, durfde hij daar niet langer te blijven, omdat hij voor een ander gediend had. Ik heb later niet gehoord dat hij naar hier zou zijn gekomen”.

Of er ooit familie van die Frans Otto bij hem geweest was, ten tijde dat Heinrich in de oude bakkerij woonde om te horen waar Frans gebleven was? “Ik weet niet of ze te Woubrugge bij mij geweest zijn, maar boven in

afb. 2. Ongeveer op deze plaats werd Wilhelm Fischer vermoord. Collectie Museum van Hemessen, Woubrugge.

het land hebben ze mij er wel naar gevraagd en ik heb ze toen gezegd wat ik reeds verteld heb. Dat is zijn stiefvader geweest. Ze noemden hem daar Mulderman, maar hoe hij echt heette, weet ik niet". De heer bij wie Heinrich in Paderborn had gediend, heette Rempé. Later was hij in dienst van ene Kalenberg. Bij Rempé was Heinrich bouwknécht en bij Kalenberg koetsier. Hij had daar nooit gestolen.

Heinrich verklaarde dat hij nooit eerder een moord had gepleegd, maar in mei 1805 had hij met Jan Hendrik Veene in de Veenderpolder uit een bok van de baggerman Jan Smit, die op de hoek van de Veen woonde, een hengst, een hamer, een harnas en een graaf (= ijzeren spade) gestolen. Jan Hendrik had het gereedschap weggenomen, maar de hengst, het harnas en de hamer lagen bij Heinrich thuis en de spade had Jan Hendrik zelf gehouden. Die gebruikte hij bij zijn werk in de Poel onder Nieuwveen. Veene had Helmich meegenomen, omdat de baggerman een andere losser had aangenomen en dat al een week voordat hij dat had gedaan die baggerman door het gemis van het gereedschap enige dagen stil zou moeten liggen, omdat hij verlegen was om de spullen.

Op 5 juni 1805 werd Heinrich Helmich wederom ondervraagd. Hij had nooit enig geschil met Wilhelm gehad ten tijde dat deze bij hem verbleef, ook niet op de fatale 18de november 1804. Of hij van een broer die in Haarlem was overleden alleen erfde of dat er nog andere erfgenamen waren,

wilde de rechtbank weten. Heinrichs vrouw had nog een broer in Utrecht. Wilhelm zou van hem niet erven, want hij had bij testament Marie en haar broer Dirk Fischer te Utrecht als eigen broer en zuster tot erfgenaam aangevozen. Heinrich had een donkerblauwe lakense broek, een zwart leren vest en een broek en een ronde muts geërfd. Die lagen bij hem thuis.

Gevraagd werd of hij nog staande hield dat de touwen zaterdags toevallig in zijn boot waren blijven liggen. “Ja”, luidde het antwoord. Hij had ze niet expres laten liggen om Wilhelm te vermoorden. Heinrich had nooit gehoord dat een schot hagel in de arm een doodwond zou zijn. Waarom was hij dan niet met Wilhelm naar een chirurgijn gegaan? “Ik was voornemens om hem dood te schieten. Ik had dat voornemen onderweg opgevat om mij van zijn geld meester te maken. Toen we aan de Noorderhem kwamen, zei ik: Wilhelm, je moest er uit gaan en die eenden opjagen. Toen hij uit de boot was gestapt, nam ik mijn geweer dat met grove eendehagel geladen was en schoot op hem. Dat schot trof hem in zijn arm. Ik stapte ook uit de boot en dacht dat mijn geweer per ongeluk was afgegaan en hielp alsof ik een doek om zijn arm wilde binden. Terwijl hij op zijn knieën lag, nam ik mijn mes en sneed hem de hals af. Verder heb ik met hem gehandeld zoals ik gezegd heb”.

Heinrich bevestigde dat Wilhelm die dag koortsig was. “Toen ik de reiszak in het water gooide, ging hij onder water, maar ik weet niet of hij weggedreven of gezonken is”. Hij had er geen steen in gedaan en er ook niets uitgehaald. Heinrich was er ook niet bijgeweest toen Wilhelm zijn reiszak vulde voor de reis. Het was een groen gestreepte zak. Als hij dan de reiszak in het water had geworpen, uit angst dat de moord zou uitkomen, waarom had hij dan wel de gestolen goederen van Jan Smit in zijn bezit gehouden? “Die wilde ik hem later teruggeven”, antwoordde Heinrich.

Heinrich Helmich moest nu wel bekennen, dat hij zich met het geld van zijn zwager had verrijkt. Hij moest ook bekennen dat hij na zijn afschuwelijke daad de doodstraf verdiende. Hij had niets meer tot zijn verschoning aan te voeren. Hij hoopte alleen op de barmhartigheid en de vergeving van het opperwezen.

Het vonnis luidde: “Met een mes boven zijn hoofd gehangen en van onderop geradbraakt te worden”. Dat is: op een balk liggende werden hem de armen en benen met een zwaar ijzer verbrijzeld. De laatste slag was de genadeslag, die op het hart van de misdadiger werd gegeven. Dit vonnis werd ten uitvoer gebracht op 8 juni 1805 op de Galgekade onder Oude Wetering. Helmich werd daar mede naar toe geleid door de toenmalige pastoor van Hoogmade, Johannes Aloysius Everard. Helmichs lichaam werd in een kist op het galgenveld begraven. Hij was de laatste die te Oude Wetering werd terechtgesteld.

Het geweer waarmee Heinrich zijn zwager had willen doden, had hij ter plaatse in het water geworpen. Een deel er van werd later opgebaggerd en nog in onze eeuw bewaard door Otto Comelis van Hemessen, de veldwachter-historicus uit Woubrugge.

Bij het bovenstaande kan nog worden aangetekend, dat voor het jaar 1811 bij het Braassemermeer twee galgen prijkten. De een stond aan de Veense kant, zijnde het rechtsgebied van Alkemade. De ander stond op het buitenland van de Polder Vierambacht nabij de Zwetweg. Op 12 mei 1744 verkocht het polderbestuur dat stukje grond, groot ongeveer honderd roe “omme geappropieert te werden tot galgevelt, voor 3 gulden en 3 stuyvers”. Het galgenveld van Jacobswoude was toen vervallen. Thans bestaat dit stukje grond aldaar nog; het is duidelijk te herkennen.

Honderdthalf jaar na zijn zijn terechtstelling werd Heinrich Helmich teruggevonden, althans zijn skelet. Vinder was begin maart 1917 de nu 76-jarige P.C. van der Hoorn uit Korteraar. Hij weet zich het volgende te herinneren: “Als jongen van een jaar of tien kwam ik vaak op de Galgenkade, vanwege het feit dat mijn vader daar tussen Oude Wetering en Roelofarendsveen een inleggerij had. In de vakantietijd ging ik hem vaak helpen. De Galgenkade was vroeger ternauwernood een fietspaadje. Het eerste stuk is nu verbreed, daar kun je met de auto komen, maar vroeger was dit een smal pad. Bij een bepaalde windrichting spoelde er vaak wrakhout aan. Daar was ik bik op, want mijn moeder had een oud fornuis staan, zo'n ‘allesbrandertje’ zal ik maar zeggen. Ze was blij als ik met van die balen hout aan kwam sjouwen. En zo is het dan op een gegeven moment gebeurd, dat ik het bosje van Lange Hendrik inging met een schoolvriend van me. We liepen daar in dat bosje waar vroeger dus die galg heeft gestaan en waar als laatste die Heinrich opgehangen en begraven is. Dat wist iedereen daar wel. Het heet er niet voor niets de Galgenkade. We kwamen aan de rand van het bosje, dat destijds veel groter was. Ik weet nog dat er een vliesje ijs lag en daar zagen we een plank zo'n beetje onder het ijs zitten. We trokken er aan en toen kwam er een nogal lange kist naar boven. Met dat trekken is het deksel er grotendeels afgegaan en toen zagen we het geraamte van Lange Hendrik liggen. We zijn ons natuurlijk te pletter geschrokken, als kinderen van een jaar of tien en we hebben gauw de benen genomen”.

Wat gebeurde er daarna?

“Er schijnt ene Han van der Meer naar toe gelopen te zijn. Die heeft de resten in een juten zak gestopt die hij bij zich had. Hij is er de Langeweg mee afgegaan naar Roelofarendsveen. Daar was vroeger alleen maar tuinderij en daar waren ene Hoogenboom met zijn zoon aan het werk. Van der Meer zei: ‘Nou kunnen jullie nooit raden wat ik in die zak heb zitten’. Dat konden ze natuurlijk ook niet en hij zei: ‘Kom eens kijken, hier heb ik nou

Lange Hendrik en er mankeert een rib aan'. Han van der Meer bracht het geraamte naar de gemeente. Ik zie nog die zwarte doodskop voor me met de tanden die je nog zag zitten en die lange poten, want het was echt een lange kerel, hoor", vertelt Van der Hoorn.

"U moet zich voorstellen, het was een bosje. Er hebben verschillende bomen op gestaan. En dan komt de tand des tijds, het land spoelt zachtjes aan weg en op een gegeven moment zat er geen grond meer boven Lange Hendrik, maar water. Dus die kist is een beetje naar boven gekomen, wat wij als kleine jongens toevallig gezien hebben. En zo hebben we hem er uit getrokken. Dat was niet zo moelijk, want de grond lag praktisch gelijk aan het water en wat in het water zit, dat geeft nog mee ook. We dachten: 'dat is een goed zootje brandhout!' Maar we hebben er niks van meegenomen".

Ook de heer C.W. van Berkel (76) uit Lisse kan zich de vondst van de stoffelijke resten van Helmich nog goed voor de geest halen: "Ik weet nog, dat ik destijds als kleine jongen langs het toenmalige galgenveld van Alkemede kwam. Direct zag ik dat daar wat doende was; er stond tenminste een aantal mensen bij elkaar. Inderdaad is Han van der Meer met het skelet van de moordenaar naar het gemeentehuis getogen en ik weet ook nog dat de Alkemadese gemeenteveldwachter Du Pau zich er mee bemoeide. Als kind dorst je destijds niet alleen langs het oude-galgenveld te wandelen, maar met een groepje jongens durfde je dat wel. Je had als kind altijd wel angst voor de onbekende en duistere Lange Hendrik. Maar met de vondst van zijn stoffelijke resten was de mythe verleden tijd geworden".

BRONNEN

ARA, Gerechtelijk archief Esselijkerwoude, Dingboek 1788-1810
ARA, Gerechtelijk archief Alkemede, Dingboek 1804-1809

BIJLAGE

De letterlijke test van de valse brief van Helmich, zoals die voorkomt in het Dingboek van Esselijkerwoude, 1788-1810 luidt uit het Duits vertaald als volgt: Loofd God boven alles, mijn vriendelijken groete zij geschreven van mij frans Willem fisser an mijnen Lieven zuster Maria Fisser aan zwager Hendrik Helmich, ik moet ook schrijven dat ik God dank fris en gezond ben, dat zelvde hoop ik van U niet anders. De koorts hebbe ik niet weder gehad. Van de winter ben ik te Katwijk geweest, nu ben ik daar niet meer. Den 10^e februarij ben ik daar van daan gegaan maar ik schrijve niet op wat plaats dat ik ben, ik zoude wel na huis gegaan zijn maar ik dorst het niet te doen, gij zult wel weten waarom ik niet naar huis ben. Ik verzoeke vriendelijk schrijft mijnen Moeder dat ik in de Branderye ben in Schiedam maar schrijft toch niet dat ik het bij U zo gemaakt heb. Ik ben van zin in de brandery te blijven. verder te groete hier mede God beveil ik LI frans willem Fisser.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS 1983

door

H. Suurmond-van Leeuwen
met medewerking van D.E.H. de Boer, J.G.M. Kistenmaker,
G.J.R. Maat en Taco W. Mulder

In november 1983 verscheen de vijfde jaargang "Bodemonderzoek in Leiden". Dit verslag van de Archeologische Begeleidingscommissie omvatte ruim 100 pagina's en bevatte behalve een algemeen overzicht van de werkzaamheden een achttal bijdragen respectievelijk over ijzertijdvondsten in de Stevenshofjespolder, een stuk leer met de afbeelding van de Drie Koningen, Romeinse scherven uit de Cronesteinsepolder, over het aanleggen en de inhoud van beerputten, een onderzoek naar het bolwerk de Put, een nabeschouwing van de tentoonstelling "5 jaar Bodemonderzoek in Leiden" en tenslotte een bouwhistorisch artikel over de Kerkpleinbrug, de funderingen van het bolwerk de Put en van de Haarlemmerpoort.

Groenhazengracht

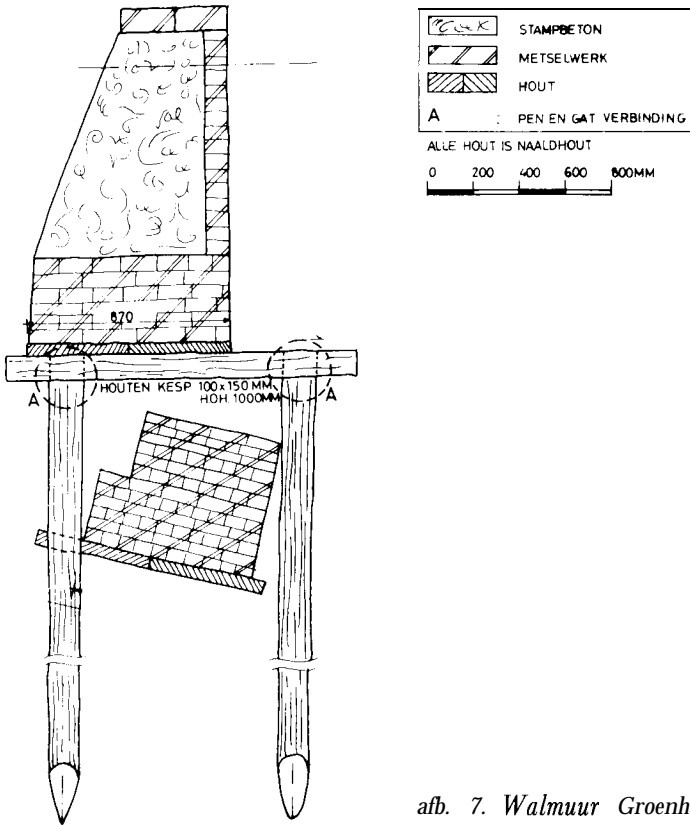
Bij het vernieuwen van de walmuren langs de zuidzijde van de Groenhazengracht bleken in de gracht over een lengte van ca 30 m voor de walmuur geplaatste houtconstructies aanwezig te zijn. Bij nader onderzoek kwam de geheel verzakte oudste walmuur (161.5) te voorschijn, waarover een nieuwe muur was gebouwd.

Afb. 1. laat zien dat men de oude muur heeft laten liggen en op een opportune doch effectieve wijze een nieuwe walmuur er overheen heeft gebouwd.

Voor en achter de resten van de verzakte muur werden palen geheid waarop kespen en vervolgens een houten vloer werden aangebracht. Hierop werd de nieuwe walmuur gemetseld. Bij de werkzaamheden van het afgelopen jaar zijn alle vorige constructies voorgoed verdwenen.

Haarlemmerstraat 30-36¹

Op verzoek van de Archeologische Begeleidingscommissie werd in de maand juli een onderzoek gedaan op de plaats van de voormalige Harteburgschool. De afbraak van deze school bood een goede gelegenheid om

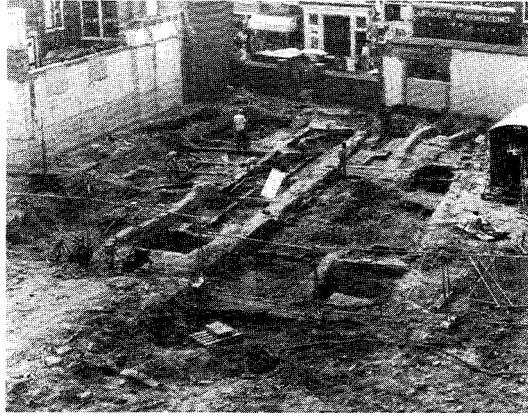

afb. 7. Walmuur Groenhazengracht.
Tekening R. Rambat.

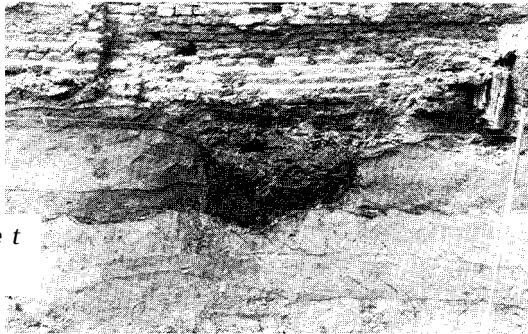
een gericht onderzoek in te stellen naar de vroegste bewoning ter plaatse.

Er werd gedurende het onderzoek in drie fasen een vlak over het gehele terrein getrokken. Getracht werd zoveel mogelijk de oorspronkelijke woonniveau's te volgen. Het werk werd zeer bemoeilijkt door de zware en diep stekende funderingen van de voormalige school.

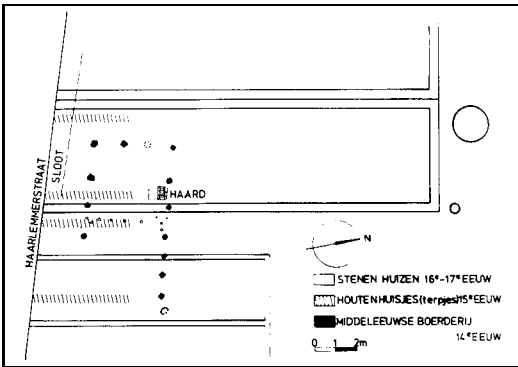
In het eerste vlak werden stenen funderingen van de 16de en 17de eeuwse bebouwing aan de Haarlemmerstraat zichtbaar. Er konden vier percelen worden onderscheiden. Bij twee huizen kon de opeenvolging van de bouwperiodes onderzocht worden. De zeer lange woningen zijn ontstaan in drie fasen. Achtereenvolgens een klein huis direkt aan de straat, een daarvan losstaand achterhuis en het lange huis verkregen door het verbinden van beide eenheden. Bij deze bebouwing horen een aantal water- en

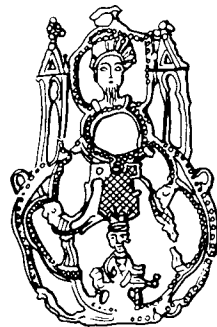
afb. 2. Haarlemmerstraat, overzicht vanuit het westen. Foto P. W.J.M. Schulten.

afb. 3. Bodemprofiel met ophogingslagen en bewoningssporen. Foto P.J. W.M. Schulten.

afb. 4. Plattegrond bewoningssporen. Tek. P. W.J.M. Schulten.

afb. 5. Pelgrimsinsigne. Tek. A. Meyknecht van den Berg.

afvalputten waaruit interessant vondsmateriaal werd geborgen, waaronder houten vaatwerk en gereedschap.

Het tweede vlak op een iets lager niveau leverde bewoningssporen op uit de 15de eeuw. Kleine ondiep gefundeerde houten huisjes op smalle huisterpjes, opgeworpen vanaf de Haarlemmerstraat. De woonniveau's konden niet worden onderzocht omdat deze geheel waren verstoord tijdens later bouwperiodes. Het derde vlak bracht een verrassing. Op ongeveer twee meter onder het huidige straatniveau konden de summiere resten van een middeleeuwse boerderij worden blootgelegd. De lange zijden, die over een lengte van ongeveer 10 meter gevolgd konden worden, lagen evenwijdig aan een sloot langs de straat. De vijf meter brede boerderij was gescheiden in een woon- en stalgedeelte. Simpele gaten gevuld met baksteenbrokken vormden de enige houvast voor de houten constructie in de klei en mestlagen. De voorlopige datering van dit complex moet gezocht worden aan het eind van de 14de mogelijk begin 15de eeuw. Uitzonderlijk voor deze periode is de in het woongedeelte aangetroffen haard tegen de wand. Om brand tegen te gaan was op deze plaats de wand voor een gedeelte uit baksteen opgetrokken.

Voorlopige conclusies:

In het begin van de 14de eeuw is het gebied opgehoogd en van de Haarlemmerstraat gescheiden door een sloot. Een groot aantal mestkuilen met dierlijk bot materiaal getuigt van deze periode. Bouwactiviteiten zijn echter niet aangetroffen. In de loop van de 14de eeuw gingen de ophogingen door tot het moment van de bouw van de boerderij. Het typisch agrarische karakter van het terrein verdwijnt in het midden van de 15de eeuw wanneer vanaf de Haarlemmerstraat, die mogelijk het karakter van een dijkje heeft gehad, kleine huisterpjes werden opgeworpen zodat nu de gevels aan de straat grenzen. De sloot werd hiertoe dichtgeworpen. De bouwactiviteiten in de daaropvolgende eeuwen gaven aan het gebied het huidige straatkarakter.

Beschoeiing Herengracht westzijde

Tallose meters walmuur, om precies te zijn 2,22 km, werden in het afgelopen jaar in de gehele stad vernieuwd. Bij werkzaamheden aan de walmuren langs de Herengracht kwamen aan de westzijde tussen de Kerksteeg en de Oude Rijn forse houtconstructies te voorschijn. Het bleken resten van een tijdelijke houten schoeiing uit 1659 te zijn. Deze tijdelijke voorziening was nodig om de Herengracht te kunnen graven. Voor de verankering waren aan de westzijde zware langsbalken gordingen - gebruikt voorzien van

afb. 6. Fundering tweede Marepoort. Foto L. Barendregt.

een rij doorboringen. Deze balken bleken hergebruikte molenroeden te zijn. Het kostte enige tijd voordat deze conclusie kon worden getrokken. Hier wreekte het zich dat archiefonderzoek pas tijdens en na de werkzaamheden plaatsvond want reeds in een bestek uit 1659² bleken molenroeden genoemd te worden als te gebruiken materiaal bij verankeringen van beschoeiingen.

De Marepoort uit 1627

Bij het graven van een proefsleuf ten behoeve van de infrastructurele werken rondom het voormalige terrein van de Leidse Broodfabriek, direct ten westen van de Marepoortsbrug, werd vrijwel de gehele fundering van de Marepoort uit 1627, de tweede van die naam, teruggevonden (afb. 6). De eerste Marepoort was een verbouwde waltoren en stond aan de Oude Vest juist ten oosten van de Lange Mare. Een afbeelding van deze poort is te zien in de gevel van het pand Oude Vest hoek Lange Mare oostzijde. Na de stadsuitbreiding van 1611 verloor deze poort zijn bestaansrecht en werd gesloopt.

In 1627 werd een kleine poort gebouwd aan de westzijde van de Mare met een houten brug over de nieuw gegraven Maresingel lopend naar het Mare dijke. De uitvalsweg via de Mare dijck was vrij onbelangrijk en het

poortgebouw was daarom een eenvoudig gebouwtje. In 1667 veranderde de verkeerssituatie ter plaatse: de Haarlemmertrekvaart werd gegraven, de tweede - Marepoort afgebroken en een nieuwe brug over de Maresingel gebouwd en er verrees een nieuwe poort aan de oostzijde van de Mare.

De thans gevonden fundering zal in het zicht blijven. Er is door Civiele Werken in samenwerking met de Directie Ruimtelijke Ordening een plan ontworpen om vanaf de Mare met een trapje naar de fundering af te dalen. Dit plan is in de loop van 1984 gerealiseerd.

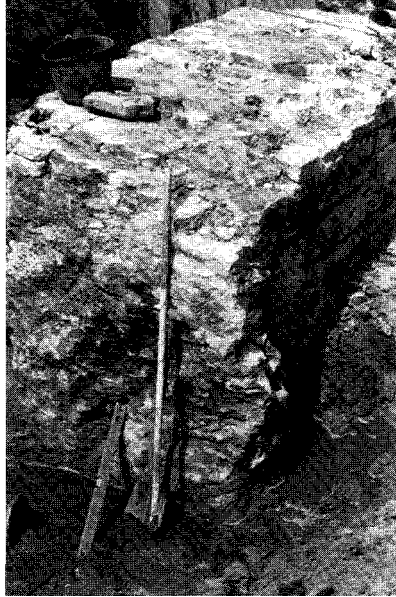
Stadsmuur en watergat bij de Oude Rijn

Bij het heien van een damwand in de Oude Rijn ten behoeve van het vernieuwen van de walmuur langs de noordzijde, stuitte men op problemen. Ter hoogte van de Koestraat lukte het niet de stalen damwand in de grond te drijven. Het obstakel werd gelokaliseerd en de damwand er omheen geheid. Na het droogpompen van de ontstane put werd een stuk muur zichtbaar waarvan aan de hand van historische gegevens kon worden vastgesteld dat het de aanzet van het watergat ter plaatse van de Oude Rijn en een deel van de stadsmuur was. Bij de ommuring van de stadsuitleg van 1355 Mareldorp - overspande de stadsmuur de Oude Rijn; de schepen konden dan door een "watergat" de stad binnenvaren. Op afb. 7 is de gevonden fundering van de stadsmuur te zien. De buitenzijde (oostzijde) van de muur is ter plaatse van het watergat met natuursteen bekleed.

Na voltooiing van de werkzaamheden is de fundering van de stadsmuur over een beperkte lengte een meter boven het niveau van het water opgemetseld. De fundering van de aanzet van het watergat is niet verwijderd en bevindt zich 2,3 m. onder het wateroppervlak in de Oude Rijn. Het stuk stadsmuur dat zich onder de rijweg van de Oude Rijn bevindt is gehandhaafd. De (nieuwe) riolering is over de oude fundering heen gelegd. De plaats van de muur is in de bestrating aangegeven.

Begravingen op het terrein van het Pesthuis3

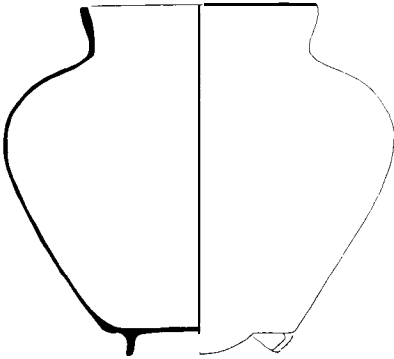
In juni werden bij werkzaamheden voor de nieuwbouw van het Academisch Ziekenhuis resten van begravingen aangetroffen. Door medewerking van de Archeologische Begeleidingscommissie werd de mogelijkheid geboden om een onderzoek te doen naar de skeletresten van een "ziekenhuispopulatie" uit de 17de en de 18de eeuw. Deze werd met beide handen aangegrepen om een vergelijking te kunnen maken met andere populaties uit dezelfde periode, te weten de begravenen in de Hooglandse Kerk te Leiden en een groep walvisvaarders, die een specifiek beroep vertegenwoordigde.

afb. 7. Fundering Stadsmuur Oude Rijn. Foto L. Barendregt.

Gedurende de periode juli-augustus 1983 werd rond het Pesthuis een viertal proefopgravingen gedaan. Twee daarvan bevonden zich op een terrein dat, blijkens een plattegrond uit 1682, bestemd was als nieuwe begraafplaats. Ter plaatse werd evenwel geen spoor van menselijke begravingen gevonden. De twee andere proefopgravingen werden gedaan in de westelijke polderkade om het Pesthuis. Hier was men in het voorjaar van 1983 ook reeds gestuit op grote hoeveelheden menselijke skeletresten tijdens het leggen van leidingen t.b.v. de nieuwbouw van het Academisch Ziekenhuis. Een van deze laatste twee proefopgravingen werd gedaan in het zuidelijke gedeelte van de oostelijke kade om het Pesthuis. De grond was hier zichtbaar geroerd door het leggen van bovengenoemde leidingen. Nader onderzoek bracht een dubbele rij begravingen in kisten aan het licht ter hoogte van het grondwater en zich uitstrekkend in de lengte-richting van de kade. Het skeletmateriaal bleek te incompleet en te zeer beschadigd voor nader laboratorium-onderzoek. De laatste proefopgraving bevond zich aan het noordelijke uiteinde van de kade nabij het Academisch Ziekenhuis.

Hier werden twee massagraven ontdekt met een daar tussen in gelegen houten goot met houten deksel. Vermoedelijk houden deze twee massagraven verband met epidemieën van pest en/of cholera die Leiden hebben geteisterd. Bovendien werd een doodskest aangetroffen met dubbele

*afb. 8. Pot van blauwgrijs aardewerk.
Tekening Taco W. Mulder.*

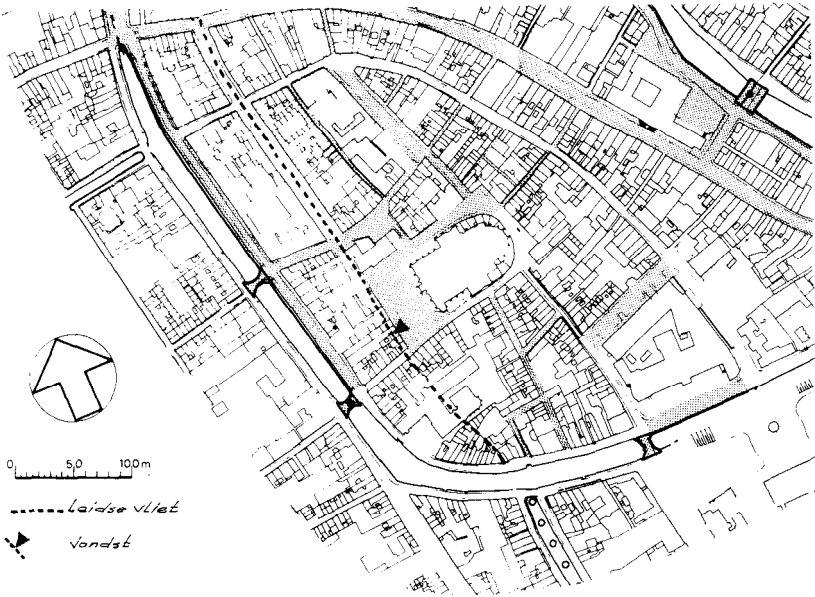
bodem. Boven de dubbele bodem waren twee individuen ter ruste gelegd. Bij één ontbrak de schedel, bij de ander bleek de schedel diverse kapwonden te hebben. Onder de dubbele bodem lag nog een derde individu. Ook bij deze ontbrak de schedel. Vermoedelijk hebben we hier met terechtstellingen te maken. Het Pesthuis heeft nl. niet alleen gefunctioneerd als opvangmogelijkheid voor slachtoffers van epidemieën, maar ook als militair hospitaal voor gewonde soldaten, waaronder ook krijgsgevangenen. Van het laboratorium-onderzoek van de skeletresten uit de proefopgravingen zal afhangen of besloten wordt een veel uitgebreidere opgraving te doen. Inmiddels is gebleken dat het skeletmateriaal, voor zover niet begraven in kisten (de massagraven), in hoge mate gefragmenteerd is, wat het laboratorium-onderzoek bemoeilijkt. Toch zou verder onderzoek waardevol kunnen blijken te zijn.

Pieterskerkhof⁴

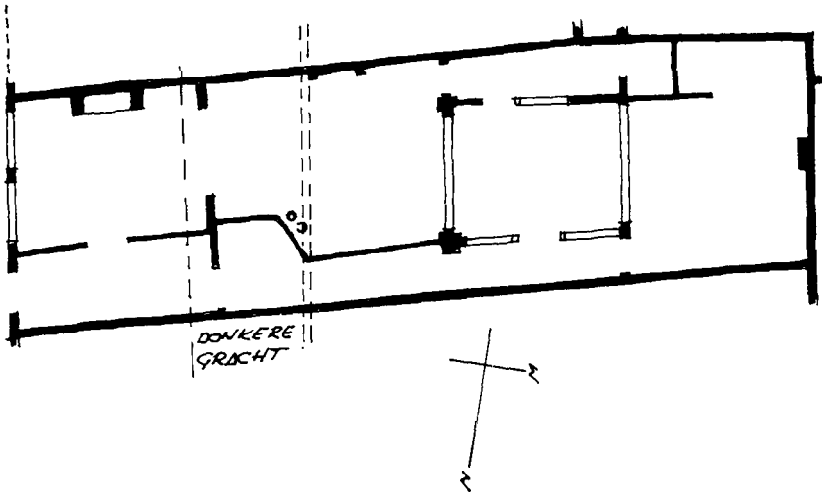
Van juli tot en met augustus vonden graafwerkzaamheden plaats in het pand Pieterskerkhof 4, ter verbetering van de huisriolering en het aanbrennen van een nieuwe vloer.

Vlak bij de bestaande spiltrap en de westzijde van de onder het pand doorlopende Leidse Vliet of Donkere Gracht werd een samengedrukte pot van blauwgrijs aardewerk aangetroffen (zie afb. 8). De pot is voorzien van 3 standlobben. Mogelijk betreft het een aspot. De Donkere Gracht is hier omstreeks 1400 overkluisd; het blauwgrijze aardewerk werd vervaardigd tot in het begin van de 15de eeuw. Aangenomen mag worden dat deze bodemvondst bij de eerste bebouwing ter plaatse heeft behoord.

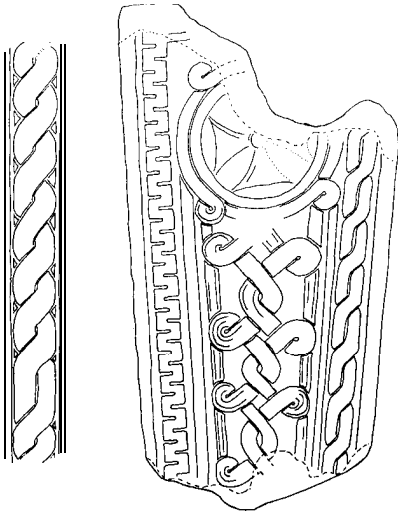
Iets lager werd een deel van een zwartgeblakerd vloertje gevonden. De

afb. 9. Loop Overkluide Donkere Gracht.

afb. 70. Situatie Pieterskerkhof 4. Tekening Taco W. Mulder.

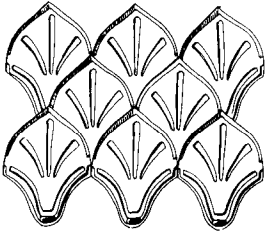

afb. 77. Sarcofaagdeksel. Tekening A. Meyknecht-van den Berg.

vuurplaatsen lagen in die tijd (de 15de eeuw) tegen de achtergevel. Dit zou kunnen betekenen, dat de eerste bebouwing langs de westzijde van het Pieterskerkhof over de overkluisde Donkere Gracht is heengebouwd en dat de achtergevels op de westzijde van deze gracht stonden. Half in het metselwerk van deze westzijde werden vlak naast de blauw-grijze pot scherven van een pot van rood aardewerk aangetroffen. Bij het ontgraven viel het materiaal laagsgewijs uiteen zodat geen reconstructie kon plaatsvinden. Onbekend is waarom deze pot halverwege in het metselwerk was opgenomen; wellicht is hier sprake van een bouwoffer. Afb. 9 en 10 tonen respectievelijk de loop van de overkluisde Donkere Gracht en een situatie-tekening van de vindplaats.

Een sarcofaagdeksel uit de tuin van Rapenburg 50⁵

In september werd door studenten op de binnenplaats van het pand Rapenburg 50 een grote, zandstenen plaat aangetroffen (afb. 11). Het bleek een gehavend deel te zijn van een gebeeldhouwde sarcofaagdeksel. Oorspronkelijk moet het deksel een grafkist van ongeveer 1.60 m à 1.70 m gedekt hebben. Dat valt af te leiden uit de ornamentiek op één der zijkanten van de ongeveer 14 cm dikke plaat. Zowel op de zijkant, als op de bovenzijde van het deksel, bestaat de versiering voornamelijk uit zgn. bandvlechtwerk in verscheidene motieven. Aan de bovenzijde is in het vlechtwerk een omcirkeld kruis verwerkt. Het betreft een buitengewoon opmerkelijke vondst,

afb. 72. Oegstgeester dakpannen. Tekening A. Meyknecht-van den Berg.

afb. 13. Rijn- en Schiekade 128. Foto E.J. Veldhuizen, Bureau Monumentenzorg.

die de onderzoekers voor heel wat raadsels plaatst. Op grond van de ornamentiek is een ruwe datering in 9de tot 12de eeuw, met een voorkeur voor de 11de eeuw te beredeneren. Als het stuk werkelijk uit Leidse bodem komt, zou het een sensationele uitbreiding van de Leidse geschiedenis betekenen. Naspeuringen hebben tot dusverre opgeleverd, dat de steen met zekerheid al in 1929 op de binnenplaats gezien is. Mogelijk is tijdens een ingrijpende verbouwing in 1917-18 de stenen plaat boven de grond gekomen en (vanwege het gewicht) niet verder afgevoerd. Dr. D.E.H. de Boer, (Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden), die het onderzoek naar herkomst van de steen uitvoert, houdt zich ten zeerste aanbevolen voor inlichtingen, hetzij met betrekking tot bedoelde verbouwing, hetzij ten aanzien van vergelijkbare sarcofaagdeksels elders.

Stevenshofjespolder I

In de Stevenshofjespolder, is tijdens het bouwrijp maken van gronden voor het uitbreidingsplan Stevenshof in de laatste maanden van 1983 een uitgebreid onderzoek ingesteld naar de vroegste bewoning ter plekke en de geologische ontwikkeling van het terrein, met name naar de vraag hoe de Rijn en zijn vele zijkreken vroeger heeft gelopen en of de ons bekende Dobben- en Veenwatering van oorsprong natuurlijke waterlopen zijn geweest. Vastgesteld kon worden dat ter plaatse van de Stevenshof in de periode 300 v. Chr. - 50 na Chr. (midden en late IJzertijd) een vrij intensieve bewoning is geweest. Sporen van bewoning uit de Romeinse periode en de middeleeuwen werden niet aangetroffen, deze zijn - indien aanwezig geweest door het vroegere afkleien van het terrein verloren gegaan.

Stevenshofjespolder II

Een aardige vondst uit de Stevenshof was de melding door een van de medewerkers van de Directie Groen van een schervenconcentratie van grijs gesmoord aardewerk waarop duidelijke lijnen en patronen zichtbaar waren. Een flink aantal fragmenten werd verzameld en na enig passen en meten kwamen de op afb. 12 getekende dakpannen te voorschijn. Het bleek te gaan om een stortplaats van afval van de zogenaamde Oegstgeester dakpannen.⁶

De Oegstgeester dakpan, ook wel Oegstgeester “hartjes of beverstaartpan” genoemd, is thans bijna verdwenen. Ze zijn - behalve op de in het Leids Jaarboekje 1980 vermelde adressen - nog te vinden op het pand Rijnen Schiekade 128, “Vaartzicht”, te Leiden (afb. 13), een huis naast de begraafplaats in Noordwijk-Binnen, Rijndijk 90 en 100 in Hazerswoude en tenslotte nog op een pand in Rijpwetering staande nabij de Lijkermolen.

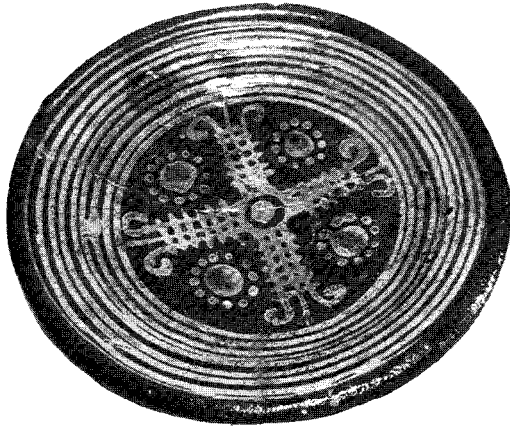
Zijlstraat

Bij de afbraak van de aan de westzijde van de Zijlstraat gelegen panden 2, 4 en 6 stuitte men op een forse fundering, die deels uit kloostermoppen, deels uit baksteen van kleiner formaat was opgebouwd. Het uit kloostermoppen (30x15x9 cm) opgebouwde deel werd over een lengte van ca 8 meter aange troffen (breedte 100 cm, hoogte 90 cm). De muur ging vervolgens met een kleine sprong over in een smallere, jongere muur (baksteenformaat 4½x9x19½ cm, muurdikte 66 cm). Deze muur was koud tegen de oudere muur aangemetseld en eindigde na 8 meter met een recht afgewerkte kant. De kloostermoppen duiden erop dat het hier gaat om een fundering uit de 13de en 14de eeuw.

De vraag waartoe deze muur behoort kan hebben is tot nu toe nog niet te beantwoorden. In de nabije toekomst zullen in de omgeving van de Zijlstraat nog enkele panden worden gesloopt. Gehoopt wordt dat een onderzoek in deze terreinen nadere gegevens zal kunnen opleveren.

Op het terrein werd uit een beerput enig aardewerk verzameld. Afb. 14 toont een tweetal borden van rood aardewerk met gele en groene slijbversiering uit de 17de eeuw.

Op een aantal van bovengenoemde onderzoeken zal in het jaarverslag 1983 van de Archeologische Begeleidingscommissie uitgebreider worden ingegaan.

*afb. 74. Twee borden van rood aardewerk met gele en groene slibversiering.
Foto H. Suurmond-van Leeuwen.*

AANTEKENINGEN

1. Verslag van J.G.M. Kistemaker.
2. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Secretariearchief II nr. 4906, fol. 181.
3. Verslag van Dr. G.J.R. Maat.
4. Verslag van Taco W. Mulder.
5. Verslag van Dr. D.E.H. de Boer.
6. B.C. van Krieken, "De Oegstgeester dakpan", *Leids Jaarboekje* 72 (1980), p.163-168.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen van het stadsbeeld in 1983

door

E.J. Veldhuyzen

In 1983 liepen de restauratie- en renovatie-activiteiten in een iets rustiger tempo, zij het dat toch nog heel wat panden in de binnenstad opgeknapt en verbeterd werden, terwijl ook veel weg- en waterwerkzaamheden in de binnenstad werden uitgevoerd.

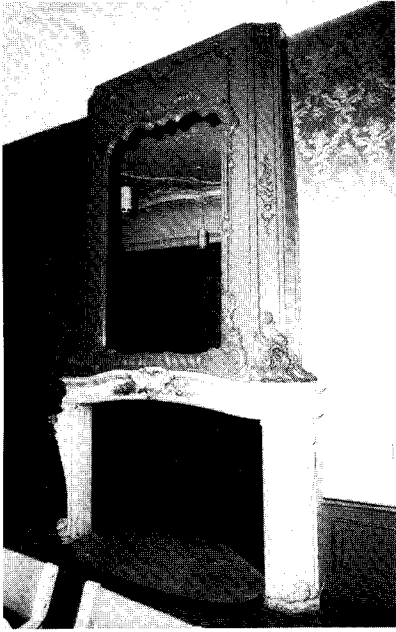
In de "Pieterswijk" werd *Breestraat 725*, het Gulden Vlies, een voormalig voornaam herenhuis, dat in deze eeuw gedurende een reeks van jaren in gebruik was als restaurant, geheel gerestaureerd en verbouwd t.b.v. gemeentelijke vergaderingen. Vooral de kamers en zalen op de begane grond zijn prachtig in oude staat hersteld; boven de deuren zijn witjes aangebracht (schilderingen in wit en grijs), oorspronkelijk afkomstig uit het monumentale pand *Breestraat 117*.

Vóór het stadhuis werd de *Breestraat* (als laatste deel) geasfalteerd met rode asfalt. Het medaillon met de Leidse sleutels werd daarbij als een vaste plaat in het wegdek gemonteerd.

Boommarkt 1, een voormalige gemeenteschool van de stadsarchitect J.W. Schaap uit het jaar 1870 werd geheel gerestaureerd en enigszins verbouwd ten behoeve van de "Webster University". Ontdaan van enige storende aanbouwsels aan de kopeinden van het gebouw staat het nu geheel vrij aan het water te pronken in frisse kleuren.

Van de gehele ondergevel van *Boommarkt 11* verdwenen de ramen, de twee uit de jaren dertig stammende voordeuren en het pakhuis-kozijn, waarvoor in de plaats kwamen een monumentaal ingangskozijn voor de bovenwoning met ter weerszijden daarvan grote garagedeuren in panelen uitgevoerd. De bovengevel werd van T-ramen voorzien.

Aan het eind van de *Langebrug* op de plaats van het voormalig kantoor van de Brandweer en een voormalige school verrees een nieuw modern gebouw in metselwerk en rood geschilderd beton t.b.v. de Sociale Dienst. Daarbij werd tussen dit gebouw en het oude gebouw aan het Steenshuur,

afb. 7. Schoorsteen in de achterkamer van Breestraat 725.

afb. 2. Deur met "witje" in de achterkamer van Breestraat 725.

afb. 3. Nieuwbouw Sociale Dienst.

de *Boomgaardsteeg* doorgetrokken. De nieuwe doorgang werd verfraaid met oude lantaarns op gietijzeren consoles, waardoor een aantrekkelijke wandelroute tussen Breestraat en Langebrug ontstond.

Van *Langebrug* 28 kwam de restauratie gereed. Opmerkelijk is hier het gecombineerde raam-deur-kozijn en het poortje rechts in de gevel met daarboven een rond venster, dat bij de restauratie in het zich daarachter bevindende gewelf teruggevonden werd.

Papengracht 20 werd bij de renovatie heringedeeld in een drietal woningen. De gevel werd gerestaureerd zonder dat de indeling van de ramen veranderde.

Pieterskerkhof 7-23 en *Kloksteeg* 16a, de huisjes rondom het koor van de Pieterskerk, werden geheel gerenoveerd. Hierbij werden de voormalige kantoorruimten van het Kerkelijk Bureau van de Hervormde Gemeente weer teruggebracht tot woningen. Aardig is aan deze woningen te zien de verschillende bouwfases of vernieuwingen in de loop der eeuwen, wat af te leiden valt aan de gevelindeling en de diverse raamtypen. Door verschillende kleuren in het schilderwerk is dit nog extra geaccentueerd.

Bij de renovatie van *Pieterskerkkoorsteeg* 12 werden de T-ramen op de begane grond van de voorgevel vervangen door schuiframen met een vijftienruits roedenverdeling, terwijl het ingangskozijn weer een paneeldeur met een 19de-eeuws bovenlicht kreeg. Opmerkelijk is dat in de top van de klokgevel zich een half kruiskozijn bevindt met twee onderramen en één bovenraam die alle drie van een betere roedenverdeling werden voorzien.

Van *Pieterskerkstraat* 7, de Lokhorstkerk, kwam de restauratie gereed, waarmee een interessant 19de-eeuws kerkinterieur in volle glans werd teruggebracht.

Bij de restauratie van het grote pand *Pieterskerkgracht* 11 werd het woonhuis in een viertal ruime woningen verdeeld. Tijdens de werkzaamheden kwam nog een kleine muurschildering van een portret te voorschijn. Zorgvuldig is het schilderstuk, dat zich in de gang tegen het gewelf bevindt, gerestaureerd.

Van *Rapenburg* 12 werd de stoep met stoeppalen en stangen hersteld; er moet hierbij opgemerkt worden, dat nog bij andere panden een groot aantal stoepen, die ook in een miserabele toestand verkeren, moeten volgen.

Scheepmakerssteeg 6 onderging een renovatie, waarbij de langgerekte voorgevel, (met uitzondering van een gedeelte van de bovengevel,) werd gerestaureerd. Enkele ramen werden van een roedenverdeling voorzien en een entreepartij verplaatst. In dit zo middeleeuws aandoend straatje fleurt de goed in de verf gezette en opgeknapte gevel de omgeving aardig op.

In het gebied van de beide Pancraswijken het "Hoogland" kreeg de

afb. 4. Pieterskerkgracht 11 - muurschildering (portret).

afb. 5. Uiterstegracht 38.

Herengracht aan de westzijde nieuwe onderheide kademuren en een nieuwe straatriolering. Daarbij verschenen bij de afwerking ook weer de oude Leidse gietijzeren lantaarnpalen. Jammer dat de overzijde indertijd bij de vernieuwing van de kademuren niet deze lantaarnpalen kreeg.

Na een aantal jaren in restauratie te zijn geweest, is ook *Hooigracht 46* klaargekomen, waarbij naast een inwendige verbouwing de 19de-eeuwse ramen aan de voor- en achtergevel vervangen zijn door ramen met een kleine roedenverdeling.

Van *Middelstegracht 23*, het Roggebroodshof, een complex van een vier-tal woningen werden bij de renovatie de nrs 3 en 4 gecombineerd tot één woning.

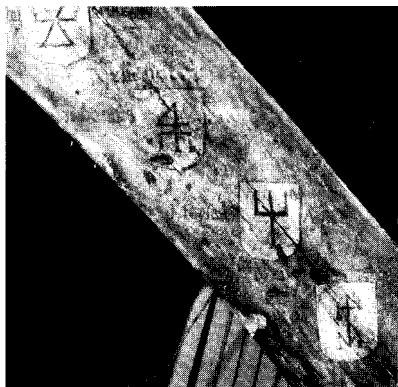
Op de plaats van de voormalige Remonstrantse Kerk verrees aan de *Middelweg* een nieuw woningbouwcomplex.

Nieuwe Rijn 24 werd geheel hersteld, waarbij de oude kenmerkende ornamentiek enigszins verloren ging; toch wel een jammerlijk verlies.

Nieuwe Rijn 25 werd geheel (na de brand die er had gewoed) herbouwd. In de voorgevel werden aluminium raamkozijnen aangebracht; een nieuw element in de hier nog traditionele gevelwand van de Nieuwe Rijn.

Van de monumentale panden *Nieuwe Rijn 43* (met mooie winkelpui) en nr 44 werden de kappen hersteld.

Op de hoek van de *Nieuwe Rijn 73/Middelstegracht 1* werd het oude hoek-

*afb. 6. Haarlemmerstraat 1653
huistekens op korbeel.*

pand inwendig verbouwd en gesplitst in meerdere woningen. De onderpui van de voorgevel werd daarbij opnieuw gemetseld en verstevigd, terwijl de zijgevel enigszins in 19de-eeuwse stijl werd gewijzigd.

Van *Nieuwstraat 53* werden herstellingen verricht aan de linker travee van deze in de loop der eeuwen merkwaardig samengestelde lijstgevel met pilasterstelling op de verdieping en gecombineerde onderpui op de begane grond.

Van *Oude Rijn 37* en *33* werden de voorgevels hersteld en enigszins op details gewijzigd.

Uiterstegracht 32, een eenvoudig huisje, werd inwendig gerenoveerd, terwijl de dakkapel op de eerste verdieping iets werd vergroot.

Ook de *Uiterstegracht 38*, een huisje met een tuitgevel en ramen met roedenverdeling, een 19de-eeuws snijraam boven de voordeur, werd gerenoveerd.

In het "Marendorp" kwamen bij een inwendige constructie van *Haarlemmerstraat 765* op een korbeel van de spantconstructie oude schilderijen van vergulde wapentjes met huismerken daarop te voorschijn, herinnerend aan de tijd dat hier het voormalige Sint-Barbara Gasthuis en -kapel gehuisvest was.

Ter plaatse van de voormalige Overdekte aan de *Haarlemmerstraat* werden rondom een nieuw geformeerd binnenplein een aantal woonhuizen opgericht.

De *Jan Vossenbrug* verloor bij de herstelwerkzaamheden de bovenbouw en werd zodoende van een ophaalbrug in een vaste brug veranderd. Om het verlies van het verticale element enigszins goed te maken werden twee verhoogde lantaarns op de postamenten van de brugleuning aangebracht.

afb. 7. Nieuwbouw aan de Mirakelsteeg.

In de *Jan Vossensteeg* verscheen op nr 50 een moderne winkelpui met overhangende luifel, waarmee een begin werd gemaakt met de modernisering van het oude karakter met de traditionele winkelpuien in deze straat.

Even verderop in de *Jan Vossensteeg* op de hoek met de *Clarasteeg* zijn op de plaats van het gesloopte pakhuiscomplex nieuwe woningen verrezen.

Koddesteeg 30, een voormalig pakhuis, werd gerenoveerd en voor bewoning geschikt gemaakt, waarbij de puikozijnen zodanig van ramen werden voorzien, dat toch het pakhuis karakter gehandhaafd bleef.

De *Mirakelsteeg* werd geheel getransformeerd. Hier verrezen een groot aantal nieuwe moderne woningen.

Aan het einde van de *Oude Rijn* nabij de Koestraat werd bij herstelwerkzaamheden aan de walmuren de fundatie van de vroeger hier gelegen vestmuur teruggevonden. Bij de afwerking van de waterwerk-werkzaamheden werd een gedeelte van de muurresten opgehaald tot ongeveer een halve meter boven de straat, terwijl de rest in een patroon in het straatweg werd zichtbaar gemaakt.

Door de sloop van de woningen tussen de *Noord- en Zuid-Runderstraat* is een klein pleintje ontstaan, dat nu Runderplein wordt genoemd, herinnerend aan de vroegere Beestenmarkt die hier tot in de 16de eeuw gehouden werd. Ter versiering staan er nu enkele gebeeldhouwde koebeesten opgesteld.

afb. 8. Opmetseling oude vestmuur aan de Oude Rijn.

Vollersgracht 23, een voormalig pakhuis met eenvoudige gepleisterde tuitgevel werd verbouwd tot kantoorpand, waarbij de oude ramen en luiken vervangen werden door grote glazen ruiten, wat het oude karakter van het huis niet verfraaide.

In “De Camp” werden op de plaats van de voormalige Sint Michielstraat het tijdelijke parkeerterrein en de speelplaats vervangen door een complex nieuwbouwwoningen ten behoeve van bejaardenhuisvesting.

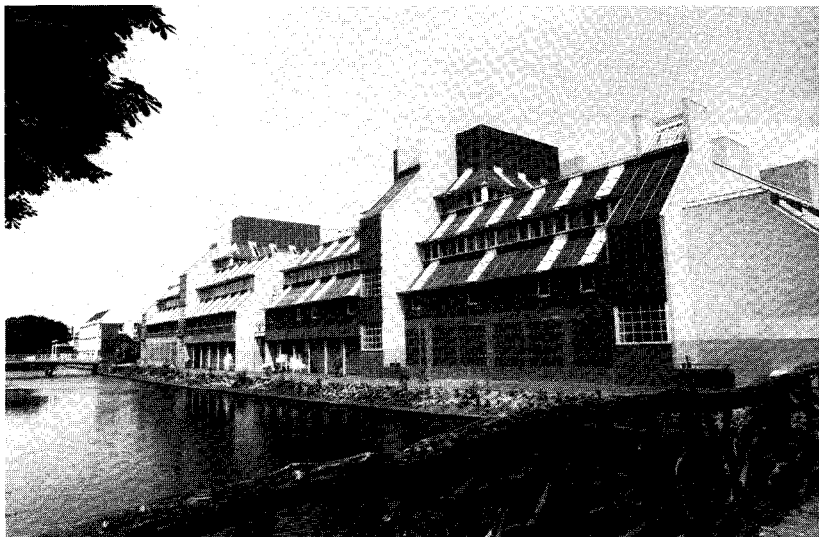
Aan de *Oude Vest*, waar tijdens de herstellingen van de walmuren de oude funderingen van de vroegere waltorens werden teruggevonden, is die van de voormalige Dullentoren (in de buurt van de Schouwburg) voor een gedeelte boven het water en de straat weer opgemetseld, terwijl een ander gedeelte in het straatpatroon werd zichtbaar gemaakt.

Nabij het museum de Lakenhal verrees een nieuwe moderne brug over de *Oude Vest*. Deze Lijsbethbrug ligt op de plaats waar tot in de vorige eeuw een dubbele klapbrug (toen Scheistraatbrug geheten) lag.

In de “Academiewijk” kwamen op het voormalige *Doelenterrein* de laatste Universiteitsgebouwen aan de Witte Singel gereed. Het gehele gebied heeft hier een vernieuwd 20ste-eeuws uiterlijk gekregen.

Noordeinde 4, een monumentaal hoekpand, werd in meerdere woningen verdeeld en geheel gerenoveerd. Daarbij werden de ongedeelde schuifraamkozijnen van de begane grond en de verdieping weer van ramen met roedenverdeling en empire-ramen voorzien.

Bij *Noordeinde 6* verdween de winkelpui door plaatsing van nieuwe zesruitsschuiframen en een 19de-eeuwse paneeldeur bijbehorend bovenlicht.

afb. 9. Nieuwe universiteitsgebouwen op het Doelenterrein.

De ramen van de verdiepingen kregen een empire indeling.

Bij *Noordeinde 14* verdween de winkelpui met links de winkeldeur en rechts de voordeur van de bovenwoning. De kozijnen met ongedeelde schuiframen op de verdiepingen en ook de begane grond kozijnen werden bij de renovatie van T-ramen voorzien.

Noordeinde 76, een pand met een gepleisterde lijstgevel en horizontale schijnvoegen, verloor zijn 19de-eeuwse winkelpui. Zowel de nieuwe begane grond kozijnen als de ongedeelde schuiframen van de verdiepingen kregen een empire-indeling.

Bij *Noordeinde 78* verhuisde de voordeur van rechts naar links. De paneeldeur bevat een ruitmotief op het bovenpaneel. Een 19de-eeuws bovenlicht en empire-ramen sieren nu de ondergevel, terwijl de ramen van de verdiepingen een eenvoudige roedenverdeling kregen.

In *Noordeinde 20*, een pand met een gepleisterde lijstgevel, werden de T-ramen vervangen door empire-ramen, terwijl de winkelpui vervangen werd door twee raamkozijnen en een paneeldeur, (waarin een ovaal-achtig motief is aangebracht) en een eenvoudig 19de-eeuws bovenlicht.

Bij *Noordeinde 22*, een hoog pand met bakstenen lijstgevel, verdween de winkelpui en kreeg daarbij een waardige ingangspartij met 19de-eeuwse paneeldeuren met bovenlicht voor in de plaats. De raamkozijnen werden van een eenvoudige roedenverdeling voorzien.

afb. 70. Samuel de Zeehofje.

Bij *Noordeinde 22b*, een klein pandje voorheen zonder ingang, werden de ongedeelde ramen van een empire-indeling voorzien, terwijl één raamkozijn op de begane grond vervangen werd door een deurkozijn met dubbele paneeldeur en een levensboom in het bovenlicht.

Noordeinde 24, een schitterend pandje met trapgevel, verloor de winkelpui door plaatsing van een onderpui van raamkozijnen met ramen waarin een 19de-eeuwse roedenverdeling, een paneeldeur en een eenvoudig bovenlicht. De ramen van de verdieping kregen een roedenverdeling. De gehele gevel, waarin bovenin een aardig gepolychromeerd gevelsteentje zit, werd geheel in rode kleur opgeschilderd.

Ook *Noordeinde 26*, een hoekpand met klokgevel, verloor zijn winkelpui. De ramen kregen een eenvoudige 19de-eeuwse roedenverdeling.

Rapenburg 37-39-41, drie panden waarvan twee met een trapgevel, thans in gebruik als kantoor, werden inwendig verbouwd, terwijl de gevels werden hersteld. Een aardig ('s avonds aangelicht) uithangteken verfraait de toegang van het kantoor.

In "Levendaal-West" kwam aan de *Doezastraat 16* de restauratie van het Samuel de Zeehofje gereed, waarbij de inrichting van de huisjes aan de eisen des tijds werden aangepast. Het is een succesvolle restauratie geworden.

afb. 1 7. Vliet 40, oude en nieuwe toestand.

Van *Rapenburg* 723, een pand met een gepleisterde lijstgevel, werden de ongedeelde schuifvensters en de T-ramen vervangen door empire-vensters, terwijl het bovenlicht boven de voordeur een 19de-eeuwse roedenverdeling kreeg.

Van *Vliet* 40, een pand met een tuitgevel, werden de ramen met roedenverdeling gecompleteerd; de vlakke deur werd vervangen door een paneel-deur en in het bovenlicht werd een levensboom aangebracht. De gevel werd netjes met een snijvoeg opnieuw gevoegd.

In "Noordvest" tussen de Morspoort en de Stadstimmerwerf verrees aan de *Eerste Binnenvestgracht* en het *Kort Galgewater* op de plek van de voormalige Morspoortkazeme een complex van een groot aantal woningen. Oorspronkelijk hebben hier de Stadsmetselaars- en de Stadssteenhouwerswoning gestaan.

Over het *Galgewater* werd een nieuwe lange met in het midden een dubbele klapbrug gebouwd, naar het model van een vroegere die hier in de 17de eeuw was. De brug kreeg de naam van Rembrandtbrug, vanwege het geboortehuis van de grote schilder dat hier vroeger vlakbij in de Weddesteeg gestaan had.

afb. 12. Oost-Dwarsgracht 72.

Rondom de *molen de Valk* werd het gehele wegtracee veranderd, zodat het autoverkeer van de "city-ring" nu achter de molen langs de binnenstad verlaat en binnenkomt. Daarbij werd voor de molen in de straat- en plantsoenaanleg een zonnewijzer opgericht.

Lammermarkt 39 werd gerenoveerd, waarbij de ondergevel gewijzigd werd: de voordeur tussen de twee raamkozijnen verhuisde naar opzij, zodat twee raamkozijnen en dan de voordeur rechts de gevel siert. De gevel werd verder opnieuw in de kleur gezet, zoals voorheen de gevel ook geschilderd was.

Op de hoek van de *Langegracht* en de *Kloekpoort* verrees een groot woonhuiscomplex, dat nagenoeg geheel de Oost-Dwarsgracht aan de noordzijde afsluit.

Nieuwe Mare 27, een pand met een gepleisterde lijstgevel en 19de-eeuwse ramen, werd inwendig geheel gerenoveerd.

Op de hoek van *Oost-Dwarsgracht 72* en *Baatstraat* werd een woonhuis gebouwd, dat volgens een nieuwe bouwmethode in houtskeletbouw in elkaar werd gezet.

Oude Singel 70, een woonhuis met een gepleisterde witte gevel, werd inwendig gerenoveerd. De ramen op de begane grond en eerste verdieping kregen een raamindeling gebaseerd op die van de tweede verdieping, terwijl de detonerende gootlijst vervangen werd door één van het klassieke profiel.

afb. 73. Kalvermarkt 77, oude en nieuwe toestand.

Zandstraat 4, een voormalig achterhuis van Oude Singel 158 werd gerenoveerd en als zelfstandige woning met een eigen ingang ingericht.

In het gebied van de voormalige “Voorstad buiten de Zijlpoort” tussen de Haven en Zuid-Singel werd **Kalvermarkt 77**, een eenvoudig hoekpand met klokgevel, gerenoveerd. Hierbij werd de onderpui, die al een paar keer was veranderd, in oude stijl hersteld met empire-ramen en een voordeur met bovenlicht waarin een 19de-eeuwse roedenverdeling.

Kijfgracht 8, een klein woonhuis met tuitgevel, werd gerenoveerd, waarbij de raamkozijnen van 19de-eeuwse roedenverdeling werden voorzien.

De **Minnebroedersgracht**, sinds een hondertal jaren gedempt, werd weer opengegraven, wat een aardige verlevendiging van het stadsbeeld hier ter plaatse oplevert.

Over de **Zuidsingel** werden de Wijnbrug, langs de Herengracht, en de wat kleinere boogbrug de Zuid-Singelbrug vernieuwd.

In het Herengracht-Zijlsingelgebied, het vroeger zo geheten “Rynevest-Noord” werd na jarenlang in deplorabele toestand te hebben verkeerd de ranke **Kerkpleinbrug** (oorspronkelijk een dubbele klapbrug met gemetselde

aanloopboogbruggen) verbreed en zodoende geschikt gemaakt voor het doorgaande verkeer. De beide gevels werden daarbij gerestaureerd (de noordelijke ook verplaatst) en op de middelste overspanning werd aan weerskanten een oude lantaarn in de brugleuning opgenomen zoals dat in het begin van deze eeuw ook het geval was.

Aan de *Oosterkerkstraat* werd de westgevel van de Meelfabriek gedecoreerd met een enorme zonnewijzer, wat de grauwe betonnen gevel een behoorlijke verlevendiging geeft.

Bij de *Oosterkerkstraat* achter de Zijlsingel naast de begraafplaats aan het einde van de Groenesteeg, werd een gedeelte van de vroegere *Binnenvestgracht* weer open gegraven. Tussen de Binnenvestgracht en de Zijlsingel werd een plantsoen aangelegd.

Over de *Waardgracht* werden de oude vaste ijzeren bruggetjes vernieuwd door betonnen bruggen in dezelfde oude vorm.

Tenslotte het deel van de binnenstad tussen de Nieuwe Rijn en de Zoeterwoudse Singel het vroegere "Rynevest-Zuid".

Vierde Binnenvestgracht 9 is een huisje met een eenvoudig klokgeveltje, waar bij de renovatie het vermaakte raamkozijn op de begane grond zijn oorspronkelijke roedenverdeling terugkreeg.

Vierde Binnenvestgracht 22 met zijn empire-ramen en een voordeur met gietijzeren rooster op de begane grond en negenruitsschuiframes op de eerste verdieping werd geheel gerenoveerd.

Vierde Binnenvestgracht 27 werd alleen inwendig gerenoveerd. De tuitgevel behield zijn bestaande empire-ramen, paneeldeur op de begane grond en negenruitsschuifraam op de verdieping.

De eenvoudige klokgevel van *Vierde Binnenvestgracht 33* kreeg bij de renovatie een nieuwe paneeldeur, terwijl het verdiepingsraam de oorspronkelijke roedenverdeling herkreeg.

Tweede Gortestraat 28, een tot garage verbouwd voormalig woninkje, kreeg weer zijn oude bestemming. De garage-deuren maakten plaats voor een zesruitsschuifraam en paneeldeur met 19de-eeuws bovenlicht; het dak is gedekt met kruispannen.

Aan de *Kraaierstraat* verrezen aan weerszijden van het pand nr 33, dat als enige van de oude bebouwing bleef staan, een rijtje nieuwbouw woningen onder de nummers 29-31 en 35-41.

Aan het einde van het *Levendaal* werden de panden 197-199 waaronder een voormalig brandspuitenhuisje stond, vervangen door nieuwbouw, van welk complex ook de nieuwe woningen *Vierde Binnenvestgracht 5-5a-6-6a* en *Pakhuisstraat 8-10-12* deel uitmaken.

ADVERTENTIES

CREDIT LYONNAIS BANK
NEDERLAND

Hoofdkantoor: Coolsingel63, Rotterdam.
66 Kantoren in Nederland.

Leiden, Kort Rapenburg 20, 071-126244.

Affiliaties/vestigingen in het buitenland:

London -Manchester

New York - Los Angeles

Curaçao

Antwerpen - Brussel

Düsseldorf - Frankfurt - Hamburg

Genève - Zürich

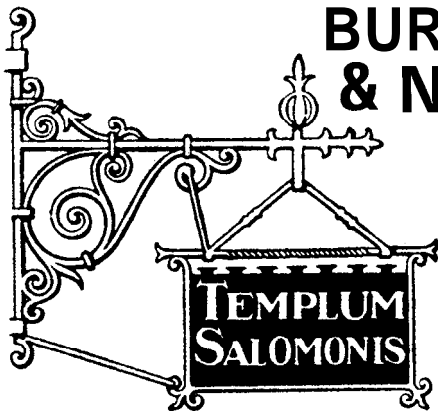

**DRUKKERIJ
DELTABACH**

071-899241 Oranjelaan 37
Zoeterwoude-Rijndijk

Organisatie-,
handels- en
reklamedrukwerk
is bij ons
in goede handen. ———
Snelle levertijden
zijn mogelijk,
omdat wij
fotozetsel, litho's,
loodzetsel en cliché's
zelf vervaardigen. s —
Een eigen binderij-afdeling zorgt
voor een feilloze afwerking.

BURGERSDIJK & NIERMANS

BOEKHANDEL - ANTIQUARIAAT -
BOEKVEILINGEN
NIEUWSTEEG 1 - LEIDEN
TELEFOON 121067

FOTO N. van der HORST B.V.

sinds 1940 een begrip in Leiden

FOTO-FILM-GELUID-VIDEO-ELECTRONICA

Alle topmerken uit voorraad leverbaar

REPORTAGE-PORTRET-RECLAME-BEDRIJFSFOTOGRAFIE
PROFESSIELE AUDIO-VISUALS en VIDEO-PRODUCTIES

FOTO Doezastraat 22-24,
tel. 071-124702/143657

FOTIEK Vijf Meiplein 9,
tel. 071-765935, Leiden

STUDIO Diamantplein 5,
tel. 071-764717, Leiden

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEMINGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 - LEIDEN -
TELEF. 124746*

LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT K&O

CONCERTEN

TONEEL TAALCURSUSSEN
OPERA KREATIVITEITSCURSUSSEN
BALLET EXCURSIES
FILMS LEZINGEN

EN NOG VEEL MEER IN LEIDEN EN REGIO!

Voor f 25,-- per gezin of f 12,50 p.p. ontvangt u een seizoen lang het K&O-maandblad plus reducties op de toegangsprijzen. (giro 514933)

K&O, Oude Vest 45, Leiden, tel. 071-141141

Breestraat 89a
2311 CK Leiden
Tel. 071-123757

Inlichtingen en prospectussen maandag t/m donderdag
11.00-16.00 en 18.15-21.15 uur.

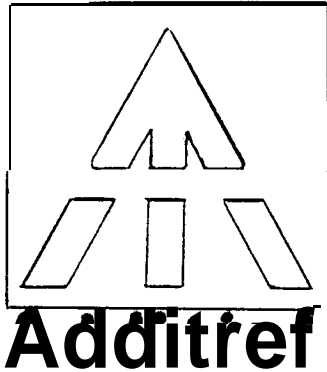
Mondelinge lessen, kleine klassen

Dagopleidingen

- bureaussecretaresse
(vooropl. min. mavo)
- **directiessecretaresse**
(vooropl. min. havo)
- **typen**
- bedrijfscorrespondentie
Nederlands

Avondopleidingen

- **typen**
- steno Nederlands
- bedrijfscorrespondentie
Nederlands, Duits en
Engels.

Additief brengt verlichting in uw administratie

Additief B.V. is een organisatie die u elk gewenst administratief specialisme biedt:

- Financiële administratie
- Debiteuren- en crediteurenadministratie
- Loon- en salarisadministratie
- Opstellen van maand-, kwartaal- en jaaroverzichten
- Samenstelling jaarrekening
- Verzorgen loon- en omzetbelasting

enz.

Uw administratie kan geheel of gedeeltelijk buiten de deur... en voordeliger dan u denkt.

Voor alle inlichtingen:

Additief B.V.
Zoeterwoudsesingel 62
2313 EL LEIDEN
Tel.: 071-14 42 41

PASTEURREIZEN

Verhuur van 30 t/m 80 persoons luxe moderne touringcars.
Wij geven u deskundig advies bij het samenstellen van uw
programma van elk gewenst vervoer ten behoeve van uw
vereniging, familie of gezelschap van bejaarden.

Vraag gerust vrijblijvend offerte van uw vervoer tegen onze
zeer aantrekkelijke prijzen.

PASTEURREIZEN

Stationsweg 108

Den Haag

tel.: 070-88.25.25/88.33.33 (ingang Lijsterbesplein)

Herenstraat 79

Rijswijk

tel.: 070-90.17.18

Laan v. Meerdervoort 558a

Den Haag

tel.: 070-61.46.46

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

UITGEBREIDE
SORTERING

GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS

*

WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES

*

GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN

GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS

*

ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR

*

VAKKUNDIGE
VOORLICHTING

*

GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE

*

LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR

*

DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN

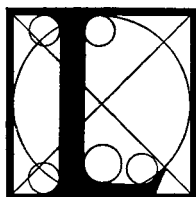
Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN • NIEUWE BEESTENMARKT 7-11

TELEF. 126627

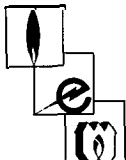

loridan b.v.

leiden
pieterskerkhof 38
telefoon 071-146541

studio voor vormgeving en
audio-visuele produkties

Energiebedrijf Rijnland

Leiden ■ Langegracht 70

Gas

Elektriciteit

Warmte

leidse spaarbank

DE
DICHT
BIJ HUIS
BANK.

nutsspaarbank

offset

Sneldruk

fotozetterij

ABC
TEKST

Beugelsdijk bv
drukker zonder poespas

Hooigracht 69-77 | 23 12 KP Leiden
Tel.: 071-134419/134420

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1983	11
Jaarrekening 1983	16
Korte Kroniek van Leiden en omstreken 1983	19
Pieter Herfst 1911-1983	27
Daniël Jeen Roorda 1923-1983	30
De Leidse Commanderie van de Duitse Orde in de Middeleeuwen, door drs. L.E. Loopstra	33
Het Leids medisch "netwerk" omstreeks 1465, door dr. D.E.H. de Boer	60
Sociale woningbouw in Leiden, door ing. H. Segijn	77
Het gat in de aalmarkt, door drs. J.F. Heijbroek	104
De lotgevallen van het medaillon op de Breestraat sinds 1977, door ir. L. Barendregt	116
De Rijksdorpen, door Joh.P.M. Goudeau, E.M.Ch.M. Janson, Paul de Kievit en Robert van Lit	123
Akervoorde, door A.M. Hulkenberg	155
Een moord op het Braassemmermeer, door Hans van der Wereld	170
Archeologisch Nieuws 1983, door H. Suurmond-van Leeuwen	183
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen van het stadsbeeld in 1983., door E.T. Veldhuyzen	196